

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом Научни зборник, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – Зборник за друштвене науке, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952),
Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969),
др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999),
др Милован Митровић (2000–2004), др Часлав Оцић (2005–)

142
(1/2013)

Уредништво

Др Бошко БОЈОВИЋ, Француска
Др Милан БРДАР, Београд
Др Рајко БУКВИЋ, Београд
Др Бранислав ЂУРЂЕВ, Нови Сад
Др Масајуки ИВАТА, Јапан
Др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ, Београд
Др Милош МАРЈАНОВИЋ, Нови Сад
Др Милован МИТРОВИЋ, Београд
Др Драго ЊЕГОВАН, Нови Сад
Др Часлав ОЦИЋ, дописни члан САНУ, Београд
Др Питер РАДАН, Аустралија
Др Панајотис Г. ХАРИТОС, Грчка
Др Срђан ШЉУКИЋ, Нови Сад

Главни и одговорни уредник
Др Часлав ОЦИЋ,
дописни члан САНУ, Београд

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

142
(1/2013)

НОВИ САД
2013

Илуcтpација на корици
гравира Захарија Орфелина
Човек ишше за сѝолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

- Бошко Бојовић
ОД ТРЖИШНЕ ПРИВРЕДЕ
ДО ДРЖАВНОГ МОНОПОЛА
Племенити метали Србије и Босне
између Венеције и Османлијског
царства (15–16. век)
1–31
- Boško Bojović
FROM A MARKET ECONOMY TO
A GOVERNMENT MONOPOLY
Precious metals of Serbia and Bosnia
between Venice and the Ottoman Empire
(15th–16th century)
- Владимир Цветковић
УЧЕЊЕ О КРЕТАЊУ СВЕТОГ
МАКСИМА ИСПОВЕДНИКА
33–48
- Vladimir Cvetković
ST MAXIMUS THE CONFESSOR'S
TEACHING ON MOVEMENT
- Александар Саша Гајић
НЕОМЕДИЕВАЛИЗАМ У
САВРЕМЕНОЈ ДРУШТВЕНОЈ
ТЕОРИЈИ
49–61
- Aleksandar Saša Gajić
NEO-MEIDEVALISM IN
CONTEMPORARY SOCIAL
THEORY
- Велибор В. Џомић
ПРАВА РИМОКАТОЛИЧКЕ
ВЕРСКЕ МАЊИНЕ
У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ
63–73
- Velibor Džomić
RIGHTS OF THE ROMAN CATHOLIC
RELIGIOUS MINORITY IN THE
PRINCIPALITY OF SERBIA
- Брана Димитријевић,
Славица Жижић Борјановић
МЕДИЦИНСКА ТЕРМИНОЛОГИЈА
И ФРАЗЕОЛОГИЈА И СУДБИНА
*СРПСКОГ АРХИВА ЗА ЦЕЛОКУПНО
ЛЕКАРСТВО*
75–102
- Brana Dimitrijević,
Slavica Žižić Borjanović
MEDICAL TERMINOLOGY AND
PHRASEOLOGY AND FATE OF THE
JOURNAL *SERBIAN ARCHIVES FOR
THE WHOLE MEDICINE*
- Дејана Јовановић Поповић
ЕКОЛОШКА БЕЗБЕДНОСТ
И БЕЗБЕДНОСТ ЖИВОТНЕ
СРЕДИНЕ
103–118
- Dejana Jovanović Popović
ENVIRONMENT AND SECURITY:
THE CONCEPT OF ECOLOGICAL
AND ENVIRONMENTAL SECURITY

Снежана Бабић Кекез
РАЗВОЈ ПЕДАГОШКЕ КУЛТУРЕ
РОДИТЕЉА

Snežana Babić Kekez
DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL
CULTURE OF PARENTS

119–127

Бела Мухи
РУРАЛНИ ТУРИЗАМ КАО
КОМПОНЕНТА ИНТЕГРАЛНОГ И
ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА СЕЛА
У ВОЈВОДИНИ

Bela Muhi
RURAL TOURISM AS A PART
OF INTEGRAL AND SUSTAINABLE
DEVELOPMENT OF VILLAGES
IN VOJVODINA

129–137

Мирослав Ивановић,
Снежана Бесермењи
МАНИФЕСТАЦИОНИ ТУРИЗАМ
ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Miroslav Ivanović,
Snežana Besermenji
EVENT TOURISM
IN SOUTH WEST SERBIA

139–150

Игор Викторович Волков
РАСТ ИНВЕСТИЦИЈА
У АПК КРОЗ МЕЂУНАРОДНУ
ИНТЕГРАЦИЈУ ОБРАЗОВНИХ
И ПРОИЗВОДНИХ
ПРОЦЕСА

Igor Viktorovich Volkov
INCREASING INVESTMENTS IN
AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX
THROUGH INTERNATIONAL
INTEGRATION OF EDUCATIONAL
AND PRODUCTION PROCESSES

151–161

Саша Недељковић
СРБИ У ЦАВТАТУ ДО 1945.
ГОДИНЕ

Saša Nedeljković
SKETCHES OF THE SERBS
IN CAVTAT UNTIL 1945

163–181

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

РЕГИОНАЛИЗАМ У СВЕТУ И РЕГИОНОМИКА СРБИЈЕ
(Часлав Оцић, *Регионалистичка деконструкција Србије*, Просвета, Београд 2012, 262 стр.)
183–188

ПОЛИТИКА ЗДРАВЉА
(Здравко Шолак, *Финансирање здравствене заштите и право на здравље*, Институт за
међународну политику и привреду, Београд 2010, 336 стр.)
188–190

IN MEMORIAM

Рајко М. Буквић
ТАДЕУШ КОВАЛИК – ВЕЛИКИ
ПОЛИТЕКОНОМИСТ

Rajko M. Bukvić
TADEUSZ KOWALIK – A GREAT
POLITICAL ECONOMIST

193–201

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
203–208

ОД ТРЖИШНЕ ПРИВРЕДЕ ДО ДРЖАВНОГ МОНОПОЛА

Племенити метали Србије и Босне између Венеције
и Османлијског царства (15–16. век)

БОШКО И. БОЈОВИЋ

Балканолошки институт САНУ, Кнез Михаилова 36/IV, Београд, Србија

Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, France

bbojovic@gmail.com

www.bosko-bojovic.com

САЖЕТАК: Производња племенитих метала у Србији и Босни достиже свој зенит у 15. веку. Као сировинска основа за ковање новца, сребро и злато првенствено се извозило преко Дубровника у Венецију и њену ковницу новца. Иако непотпуном, расположивом документацијом утврђено је да се тим транзитом, преко Дубровника, извезло најмање 11.060 кг током 1425. године, док се општи просек за прву половину 15. века процењује на 25 тона годишње. Османлијска окупација Србије и Босне средином 15. века довела је до забране њиховог извоза и наглог пада што је тешко погодило европску монетарну привреду, која је и иначе била погођена све већим дефицитом готовинске монете. Производња и монетаризација племенитих метала Балкана отада се одвија у затвореном кругу једне економије подређене државној регулативи Османлијског царства. Упркос напорима државне управе, који су подразумевали и врло развијено законодавство, као и нагли развој рударског басена у Сидерокапси (источна Македонија), производња племенитих метала током 16. века непрекидно је опадала. Тај, иначе сложен, економски процес довео је и до финансијског колапса који означава почетак хроничне економске и потом свеопште кризе Османлијског царства. Удео племенитих метала Србије и Босне у монетарној економији Европе крајем средњег века симптоматична је чињеница непозната ван уског круга медијевиста; она је још увек далеко од одговарајуће спознаје економских историчара. Та мањкавост је препрека за објашњење узрока успона и нарочито неповратног опадања привреде Османлијског царства, као и за разумевање разлога опште (не)одрживости османлијске моћи.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, Балкан, Дубровник, Босна, монетарна економија, готовински дефицит, робно–новчана размена, гарантна писма, кредити, монетарни ресурси, тржишна економија, државни монопол,

тржишна размена на далеко, племенити метали, рудна експлоатација, закуп рудне експлоатације, државне таксе, државна контрола, забрана извоза

Као основне сировине монетарне економије, злато и сребро су племенити метали чије се помањкање све више осећа крајем средњег века. Док обим међународне трговине не престаје да расте и док се новчани дефицит с тржиштима Истока повећава [Braudel 1946: 9 sq.; Braudel 1979: 394–396, 403], рударска производња у Средњој и Западној Европи на најнижем је нивоу. Та криза у експлоатацији племенитих метала бива наглашена од средине 13. до средине 15. века. Диспропорција између трговине повезане с урбаном и монетарном економијом, тада у пуном полету¹, и недостатак племенитих метала погодују стварању супститута, као замене за готовину², папирних средстава плаћања, менице, прокурације, задужнице (инструменти преноса новца и кредитирања), као и других банкарских операција [Cessi 1926: 17–18; Војовић 1998: 77–78]. Исто као што помањкање монетарне масе подстиче и намеће размене у природи, у недостатку неког новчаног покрића које је условљено приливом сребра и злата, као платежним средством последње инстанце [Roover 1953: 43, 74sq.; Braudel 1979, t. 1: 393, 414–420; Braudel 1979, t. 2, стр. 119sq.; Braudel 1946: 10; Spufford 1993: Lane and Mueller 1985].

Будући да је конкомитентна с тим растућим захтевом европског медитеранског тржишта, експлоатација руде у Србији поприма значајан успон у другој половини 14. века, а посебно од почетка 15. века. У монетарној кризи с краја средњег века, балканска производња представља значајан допринос, иако она остаје недовољна, с обзиром на стални раст трговине. У значајној сразмери, већи део те производње извозио се у Венецију, све до османлијског освајања средином 15. века. Да бисмо могли да проценимо количине племенитих метала и монетарну масу у Европи, неопходно је њихову производњу на Балкану сместити у контекст европске привреде, тим пре што је Италија, с Венецијом као његовим главним одредиштем³, имала прворазредну улогу у монетаризацији тих метала, посредством Дубровника.

Османлијским освајањем спречен је доток племенитих метала са Балкана ка остатку Европе, док су нови извори снабдевања златом и сребром

¹ Племенити метали, ти „повлашћени путници“ намењени да „обиђу свет“, упор.: [Braudel 1985: 28–29, 47]. О експанзији градске привреде у позном средњем веку, видети: [Tenenti 1980: 58–65, 126–129].

² Тако бар тврди Дубровчанин Бенко Котруљевић, који је у 15. веку био управитељ ковнице новца краља Напуља, у свом дидактичком делу о трговини, упор.: [Зебић 1963: 130] и [Spremić 1994: 393–398].

³ О венецијанској превласти у трговинској економији упор.: [Lane 1985: 99sq., 106–107, 110–118, 277; Stöckly 1995: 99–100; Crouzet-Pavan 1997: 111sq.].

могли да буду нађени захваљујући открићу Новог света. Рудници сребра и злата на Балкану стекли су прворазредно место у монетарној економији нове империје, али у веома различитом економском и друштвеном контексту и с непоправљивим последицама.

Средишњи део Балкана играо је суштинску улогу у том геополитичком улогу, и то не само услед свог географског положаја, на главном путу османлијске експанзије, већ нарочито због свог економског и финансијског значаја, који се на првом месту дугује богатству његових рудних изворишта и значају њиховог извоза ка Италији. Сребро, бели метал који је обележио укупну економију средњег века⁴, најважнији извозни производ чија су се налазишта експлоатисала у већини многобројних рудника у Србији, заузима прворазредно место у 15. веку.

ТРГОВИНСКЕ МРЕЖЕ ПЛЕМЕНИТИХ МЕТАЛА (СРБИЈА–ДУБРОВНИК–ВЕНЕЦИЈА)

Рудна експлоатација у Србији, покренута средином 13. века довођењем саксонских рудара⁵, доживљава значајан успон почев од седамдесетих година 14. века⁶, са сталним растом производње, практично до османлијског освајања⁷. Један путник, странац, бележи да Србија 1308. поседује 7 рудника сребра⁸. Надбискуп Бара, Гијом Адам (Guillaume Adam) зна за пет златних рудника 1332. као и за друге руднике сребра (у којима руда сребра садржи и злато) [Динић, други том, 1962: 27 и даље]. Богатство природних налазишта⁹, технике које су са собом донели Саксонци, слобода у предузетништву и обученост, као и инвестиције дубровачких пословних људи [Ковачевић–Којић и Ћирковић 1982–1983: 45–56], услови који су обједињени либералним законодавством владара Србије¹⁰, основни су

⁴ Метал за *Fernhandel*, трговину на даљину, и чија се доминација продужава у Европи током целог 16. века упор.: [van Cauzenberghe and Metz 1989: 7–24].

⁵ Први помен тих саксонских рудара који су радили у руднику Брсково (Brescoua) је из 1254; ту су се експлоатисали среброносни копови са slabим процентом злата [Јирећек 1912: 43–46; Воје 1956–1957: 286–295].

⁶ Тако се редом јављају рудници у областима Рудник (1293), Косово (Трепча, Јањево) и Копаоник (1346) као и у области Подриња (1312), упор.: [Динић 1962: 1–26; Динић 1967: 3–10; Ћирковић 1979: 42].

⁷ Око 1280. године у дубровачким документима појављују се први помени трговине металом сребра. Ти помени постају све многобројнији да би у првој половини 15. века достигли највећу учесталост. [Јирећек 1879: 41–58; Ковачевић 1960: 250sq.].

⁸ *Anonymi descriptio Europae Orientalis* (Аноними описи Источне Европе), ed., O. Gôrka (1916), Краков, стр. 32, према: [Ћирковић 1997: 42].

⁹ Значајни ресурси у сребру, злату, олову, бакру, гвожђу итд. експлоатисани у веома широкој мери у римско доба. Много више екстензивна и свакако мање интензивна него у средњем веку, та производња је била зависна од монетарне политике Римског царства [Душанић 1980: 7–55].

¹⁰ *Закон о рудницима* који је донео српски деспот Стефан Лазаревића (1389–1427) припремила је законодавна комисија сачињена од 24 рудара; видети: [Марковић 1985: 1–56].

чиниоци те производње која је играла посебно значајну улогу у привреди Југоисточне Европе крајем средњег века.

Део племенитих метала био је преношен из Србије у Венецију континенталним путем; немогуће га је квантификовати услед оскудне расположиве документације у вези с тим делом промета. Тај пут преноса не би требало да буде занемарен, чак иако је он вероватно мањег обима од обима племенитог метала који је преношен поморским путем, нарочито након што је краљ Босне себи доделио право (1428. године) да жигоше сребро, рачунајући и оно у транзиту¹¹. Пренос копненим путем који укључује трасу од готово хиљаду километара несигурним путевима, објашњава се повећаним добитком, који, како каже Јорјо Тадић, износи 10%, док је поморски транспорт од Дубровника до Венеције доносио између 2% и 7% профита¹². Племенити метал превожен је и другим поморским лукама у Далмацији, као што су Задар, Сплит, чак и Скадар, али увек у количини која је мања у односу на дубровачки транзит. Млечани, са своје стране, никада нису могли да угрозе дубровачки монопол унутар Балкана, док се у Венецију¹³ извозила главнина племенитих метала из Србије и Босне.

Највећи део племенитих метала преношен је преко Дубровника, док се један део, свакако значајан али услед оскудности документације тешко одредив, извозио директно у Венецију [Ковачевић–Којић 1961; Ковачевић–Којић 1978: 60–71, 98–99; Храбак 1976: 21–27, 65 и даље]. Извоз преко Дубровника једним делом био је ослобођен пореза посредством владара Србије и Босне жељних да осигурају своје финансије, нарочито потребу за готовим новцем због својих обавеза као султанових вазала. Како би исплатио свој данак Порти, краљ Босне посредством Дубровника извози у Венецију количину сребра чија је вредност била 30.000 дуката. Сребро које се преко Дубровника извозило 1450. за рачун деспота Србије било је ослобођено пореза. За рачун деспота, у Венецију је 1452. године било извезено 50 ливри сребра; један транспорт сребра у правцу Венеције био је опљачкан близу Босанске Крупе 1455. године¹⁴.

¹¹ Српски деспот, Стефан Лазаревић, је својим поданицима наредио да продају метал сребра Државним ковницама и цариницима; те мере нису могле да зауставе слободно тржиште племенитих метала, упор.: [Ђирковић 1997: 46].

¹² С обзиром на то да је комплетна трансакција Србија–Дубровник–Венеција доносила 10% добитка, и да је могла да се обавља три пута годишње, било је могуће стећи значајан годишњи профит [Тадић 1968: 529], што добро одсликава тај случај трговине „на даљину“ – уз завидан профит.

¹³ Исто је било и с другим „стратегијским“ материјама и производима на регионалном нивоу: пшеницом, сољу, памуком, тканинама, све док венецијанска превласт, успостављена протекционистичким мерама, није била пресечена великим геополитичким променама крајем средњег века, али и дефицитом појединих сировина, са читавим низом последица у економској области, упор.: [Krekic 1978: 413–429; Hrabak 1980: 63–66; Stöckly 1995: 169, 215; Crouzet-Pavan 1997: 115–117, 134–138].

¹⁴ Тај товар, опљачкан на сувоземном путу за Венецију, био је под одговорношћу Алојза Растића, дипломате и човека од поверења деспота Ђурђа, упор.: [Спречић 1994: 607, 632].

Део тог белог метала, у висини од више стотина ливри годишње био је додељиван манастирима на Атосу чији су традиционални заштитници били владари Србије [Ковачевић–Којић и Ћирковић 1982–1983: 55]¹⁵.

Од 32 рудника које је у Србији и Босни пописала Десанка Ковачевић Којић, само три нису производили сребро; 12 су имали мешовиту производњу (с бакром, оловом и гвожђем), што чини да је највећи део, укупно 17, производио пре свега сребро, од којих два значајне количине сребра које садржи и злато. Од тих налазишта, рудник Ново Брдо¹⁶, са својим пространим рудним басеном далеко је највећи, док се Јањево убраја међу десет првих по количини производње. Шест од 32 рудника налазе се у централној Босни¹⁷, међу којима пет с налазиштима сребра¹⁸.

Други велики рударски центар целе зоне био је рудокоп Сребреница, познат од 1352. године. Он је обухватао мноштво налазишта и рудника (укупно седам од чега шест рудника сребра), смештених на левој и десној обали Дрине (од којих четири на левој и три на десној обали)¹⁹. Док су се око ње често спорили владари Србије и Босне, у првој половини 15. века, од 1411, она остаје углавном под контролом српске деспотовине [Ковачевић–Којић 2010].

Племенити метали које је извозио Дубровник били су класификовани у више категорија: *argento plicho* (грубо) ретко у дубровачким документима, *argento bianco*, *argento fino* (*mundum*) и *argento di glama* или *argento idorato* (*argento indoratum*), другим речима златоносно сребро из Брскова, Новог Брда и Јањева које садржи мањи или већи процент злата (с просечном вредношћу између 20 и 25%). Злато у чистом стању код којег познајемо ове категорије: обично злато, фино злато (*oro fino*), злато од 23 карата [Ковачевић–Којић 1999: 274], извозило се преко Дубровника, али у мањој количини, јер се извозило највећим делом у облику златоносног сребра – гламе.

Цена сребра зависила је од његовог квалитета и порекла. Сребро из централне и јужне Србије било је скупље, затим је долазило сребро из централне Босне²⁰. Просечна цена од 6,5 венецијанских дуката за

¹⁵ Деспот Ђурађ Бранковић (1427–1456) посебно је повећао приходе разним манастирима, нарочито манастиру Хиландару и манастиру Светог Павла [Спремић 1994: 629].

¹⁶ Рудник Ново Брдо познат под именом *Neuberghe*, с обзиром на саксонске рударе чија је активност позната од почетка XIV века (између 1304–1319), упор.: [Динић 2. том, 1962: 27–95].

¹⁷ Остружница, најстарији рудник у средишњој Босни, познат је од 1349. године [Динић 2. том, 1962: 21].

¹⁸ Све у свему, око педесет рудника су били пописани на Балкану у средњем веку, упор.: [Ћирковић 1997: 82–83].

¹⁹ Сразмеран рударској производњи, значај дубровачких колонија јесте једно од најпоузданијих мерила обима трговине племенитим металима. У првој половини 15. века највећа дубровачка колонија установљена је на Новом Брду, Приштини, а нарочито у Сребреници која броји између 300 и 500 Дубровчана у периоду од 1420. до 1435. године [Ћирковић 1997: 51; Спремић 1994: 691–695, 705].

²⁰ То посебно проистиче из најпотпуније документације којом се располаже у вези с трансакцијама племенитих метала између рудника у Србији и Босне, који су се извозили превасходно у Венецију, преко Дубровника, упор.: [Ковачевић–Којић 1999: 367].

једну дубровачку ливру (372,9 гр) на почетку 14. века пење се до 8–8,5 златних дуката (између 1370–1380), потом је цена стабилизована на око 8 дуката, све до османлијске окупације. Цена једне ливре гламе (20 до 25% злата) била је 25–26 дуката, док је ливра злата вредела између 76 и 85 дуката²¹.

Та трговина обављала се, пре свега, у правцу Италије, тј. Тоскане, Фиренце и Прата, Пезара, Абруца, Пуље [Popović-Radenković 1957: 1–36; Popović-Radenković 1958: 153–206; Tadić 1960: 5], Анконе, Марке, Сицилије и јужне Италије²², али у првом реду с Венецијом као главном дестинацијом за трговину сребром у Европи [Ћук 1986: 100–105; Ћук 1990: 127–129; Крекић 1980: 389–401]. Док су у 14. веку трговци из Фиренце, Венеције а нарочито из Котора као најважнијег поморског града краља Србије, вршили промет на значајним деловима тржишта сребра у Србији, већ од друге половине овог века, Дубровчани контролишу готово целину тог тржишта. Индикативно је да су у Дубровнику једино Венецијанци били ослобођени (1455) обавезне продаје (од 6%) за сваки транзит племенитог метала²³. Страни трговци 1455. године поседују $\frac{1}{4}$ извозног тржишта монетарног метала у Дубровнику [Čirković 1979: 49]. Племенити метал био је превожен у Венецију преко градског бригантина²⁴, што показује колику је пажњу Република давала тој трговини. Чињеница да су Дубровчани уживали неку врсту пређутне повластице у Венецији, чак и током преноса тог материјала, сведочи о важности тог балканског ресурса на међународном тржишту. Док су, наиме, трговци и остали извозници били одређени за једно, у ту сврху предвиђено, продајно место, на Ријалту су венецијанске власти показивале извесну намерну попустљивост у погледу кријумчарских навика Дубровчана, како би привукли што већи промет сребра и злата у свој град²⁵. Део племенитих метала такође је био упућиван ка Александрији и Сирији [Храбак 1977: 49–53], други ка Барселони²⁶, али у малој размери у односу на италијанско тржиште. Племенити мета-

²¹ Видети табелу цена од 1311. до 1426. [Винавер 1964: 77; Воје 1970: 15–43].

²² Извоз из Напуљске краљевине се обављао кроз размену за житарице, пре свега пшеницу, која је други дефицитарни артикал [Храбак 1980: 71–73].

²³ Пре 1455. године та обавеза око продаје по наметнутим ценама достигала је до 10% племенитог метала [Ивановић 1948: 46; Динић 1976: 81–90; Спремић 1994: 632].

²⁴ Цена транспорта углавном је била један грош по ливри сребра [Храбак 1980: 66].

²⁵ Пропис из 1407. године налагао је да сав сребрни метал треба да се упути у ковницу новца у Венецији [Ћук 1986: 129; Спремић 1994: 632].

²⁶ Дубровчани су увозили значајне количине вуне из Каталоније, делимично посредством фирентинских трговаца вуна је често размењивана за сребрни метал, док је левантинско тржиште апсорбовало велике количине олова (с транспортом који је достигао до 50 тона) и мале количине сребра, упор.: [Спремић 1971: 162–166; Храбак 1980: 59, 72, 73, 74–75].

ли који су извожени у Барселону најчешће су путовали преко Фиренце²⁷, која је на тај начин имала практично директан приступ том ресурсу, док је белим металом који потиче из Немачке требало да се тргује посредством Венеције. Претежни монопол Дубровника, као главног актера трговине племенитим металима између Србије (али и Босне²⁸) у правцу Италије, највише Венеције, односи се пре свега на прву половину 15. века, тј. пре османлијског освајања средишњег дела европског југоистока.

Када су каталонски гусари 1436. године опљачкали дубровачки брод који је долазио из Венеције, плен је био процењен на 15.000 златних дуката и 3000 дуката у роби [Тадић 1968: 527]. Та размера од 1/5 у корист новца убедљиво илуструје природу дубровачке, веома уносне, трговине између Србије и Венеције. Сребро, глама и злато извозили су се за златне венецијанске дукате; другим речима, размењиване су сировине за новчану масу. Треба, притом имати у виду да су у то доба и једно и друго били веома дефицитарни.

Новчани дефицит, повезан с крутошћу нових власти око исплате царина и других уговора о закупу плаћаних у новцу, постаје посебно значајан након османлијског освајања [Војовић 1998: 113–117]. Тако су 1467. Дубровчани наишли на тешкоће да од краља Напуља добију одобрење за изношење количине дуката сразмерне количини метала сребра коју су били увезли²⁹, док су се количине племенитих метала које су могли да извезу с Балкана тих година биле озбиљно смањиле. Исте године, суочен с пресушивањем балканских извора у племенитим металима, краљ Напуља затражио је од Мехмеда II допуштење да увози сребро из Србије. Суочена с османлијском забраном на извоз сребра, државна ковница новца у Напуљу морала је да приступи претапању значајне количине дубровачких сребрних новчића између 1472. и 1494. године [Спречић 1971: 162].

Како је Дубровник одржао своју самосталност током целог османлијског периода, континуитет његових архива и богатство њихових фондова, околност готово јединствена на балканским просторима, омогућавала је процене о размерама промета племенитих метала на Балкану и њиховог извоза у Италију. Дубровачка документација пружа податке који омогућавају да

²⁷ Позната од прве половине 14. века, трговина сребром између Дубровника и Барселоне је у 15. веку везана за трговину каталонском вуном, док се фирентинска трговина односи већим делом на снабдевање златом из Судана посредством Барселоне, упор.: [Храбак 1980: 74–75].

²⁸ Без рудника у Сребреници на левој обали Дрине, саставног дела деспотовине Србије, производња из рудника централне Босне у племенитим металима много је мања у поређењу с производњом у Србији, упор.: [Ковачевић–Којић 1983: 121–122]. Треба водити рачуна и о чињеници да је централна Босна имала путеве транспорта који су погоднији и непосреднији него што је био дубровачки транзит робе из Србије.

²⁹ “*eam auri monetam quantitatem et valorem et in cuiusvis cunei sine stampe redacti ad quem ascederit argentum*”, cf. [Radonić 1935: 162].

се одреди доња лествица извоза племенитих метала из Србије и Босне ка Италији. Наглашавамо „доња лествица“, јер су се племенити метали такође извозили и другим путевима ка западу³⁰, да не помињемо извоз у „Романију“ (Једрене) и даље преко дубровачке трговине на Леванту, као и касније нарочито обимни промет у корист турских монетарних радионица. Ипак, највећи део тих племенитих метала путовао је преко Дубровника или су га на терет узимали дубровачки трговци, посебно захваљујући веома разгранатој мрежи њихових колонија у Србији.

На основу регистра Ковнице у Дубровнику која пружа тачне бројчане податке о ковању сребрног новца за 1422. годину, може се утврдити да је 5672 кг сребра било извезено у Италију. Чињеница да је почев од 1421. године племенити метал који је извожен преко Дубровника био подложен обавезној продаји од 6% његове количине у корист дубровачке ковнице допушта прорачун за следеће годишње количине: 7033 кг за 1423. годину, 5206 кг за 1424. године 11.060 кг за 1425. годину као и 7146 за 1440. годину³¹. Значајан пад промета у 1440. години последица је прве османлијске окупације српске деспотовине (1439–1444).

Недавно објављивање трговачких књига (децембар 1426 – мај 1433) браће Кабужић (Saboga)³² пружа рудник драгоцених података о трговини сребра, гламе (златоносно сребро) и злата. Те информације, пре свега, односе се на трговину племенитим металима Србије на релацији између Дубровника и Венеције, што омогућава да се прате износи трансакција у року од шест и по година³³. Трговинско друштво двојице Дубровчана представљало је предузеће средњег значаја [Динић 1976: 83; Крекић 1986: 389–401; Ковачевић–Којић 1996: 167, фн. бр. 16] међу другим компанијама исте врсте. Бар четрдесетак компанија превасходно се бавило увозом племенитих метала из Србије који су затим извожени у Италију [Тадић 1968: 530–531, 534–535]. У односу на укупну цифру, 3480 кг за шест година,

³⁰ Као и ка Средњој Европи, која се притом сматра главним подручјем производње сребра у Европи у то време. Тако се, према мађарском краљу Сигисмунду, сребро из Србије увозило (преко Дубровчана) на трг у Братислави (Пожун) 1430. године [Храбак 1980: 63].

³¹ Та обавеза се примењивала на све трговце чије је сребро транзитовало преко Дубровника, уз изузетак оног које су преносили венецијански трговци, што указује на привилегован положај Венеције у трговини племенитим металима. Почев од 1428. године, та обавеза продаје проширила се на сребро које су дубровачки трговци, свакако да би избегли ту принуду, давали да се превози преко других јадранских лука [Ћирковић 1976: 92–93].

³² Трговачка књига Кабужића [Ковачевић–Којић 1999: 367] представља други познати пример „двоструког рачуноводства“, будући да је најстарији пример пример Фиренце (1391), док је трећи пример Андреа Барбариге (1431).

³³ Можемо тако приметити да су пореске стопе прописане од власти у Дубровнику за сребро које се извози далеко од тога да се увек примењују, тако се у пракси пропис примењује на знатно мањи процент, упор.: [Ковачевић–Којић 1996: 167–168; Ковачевић–Којић 1999: 173, 191, 209].

допринос од 200 кг сребра увезеног из Босне представља мали процент³⁴. Обим те трговине предузећа Кабужић достиже годишњи просек од 580 кг сребра, од којег 141 кг гламе (сребро које садржи управо у овом случају просечан износ од 25% злата), што одговара количини од 35 кг златоносног сребра годишње. Укупна вредност тих трансакција достиже 100.000 златних дуката за шест година. Од тог обима прихода, 93% сребра било је извезено у Италију, од чега 88% у Венецију (што се појављује у рубрици: „viago di Venezia“). У Венецију је било извезено 3056 кг сребра од чега ½ тоне гламе која садржи 124 кг злата, чему треба додати више од 6 кг чистог злата. Компанија Saboga остваривала је веома слаб обим увоза из Италије, дукати добијени трговином племенитим металима су одмах реинвестирани у плодне трансакције племенитих метала [Ковачевић–Којић 1996: 168, Ковачевић–Којић 1996: 14–15].

Ови примери су корисни показатељи, утолико више што пружају тачне податке за период који је био најважнији за рударску производњу и промет племенитих метала између Србије и Италије. На тај начин могуће је, бар оквирно, одредити ред вредности који се односи на дубровачку трговину племенитим металима за знатан део 15. века.

Осим Дубровчана, главни извозник племенитих метала, експлоататор руде и закупац царина на местима ископавања био је српски деспот, другим речима Државна благајна Србије. Одбрана од Османлија, трошкови фортификације и други растући издаци, али нарочито брзо ширење тржишне привреде³⁵, захтевали су веома значајне фондове. У износу од 50.000, затим 60.000 златних венецијанских дуката, годишњи данак који је исплаћивала Србија био је знатно већи од данка који су плаћали

³⁴ Рачуноводство браће Кабужића односи се пре свега на трговину племенитим металима и воском; остали артикли су занемарљиве количине. Ако водимо рачуна о наведеним именима рудника, приметно је да племенити метали великим делом потичу из Сребренице, јер је то највише помињан локалитет. Значајна количина гламе и злата, који нису постојали у Сребреници, као и чести помен трговинских партнера из Новог Брда и Приштине указују на знатан обим промета из рудника јужне Србије. После племенитих метала, омиљена роба браће Кабужића, восак, свакако није случајан избор, јер су Дубровчани имали обичај да кријумчаре сребро, скривено у ролнама воска [Храбак 1980: 74].

³⁵ Та значајна експанзија монетарне размене посебно је добро осликана кроз писмо које је дубровачка влада 1417. упутила српском деспоту Стефану Лазаревићу као одговор на његов приговор да се извозе сребро и злато из Србије у време његове владавине, док су извозили само кожу, восак и сир у доба некадашњих владара: „Тако је било у време пређашњих господара (...), као и у наше време на малим трговима или се доноси свила и други колонијални производи, док се на великим и славним трговима као Ново Брдо и други велики градови нашег господства, а нарочито на славном и веома поштованом двору нашег господства, где се доносе скупе тканине (набројано је седам врста) и бисери, та роба се не може платити кожама, воском и сиревима већ новцем, златом и драгим камењем, јер господару деспоте, наши трговци обилазе Свет да би пронашли неопходне и скупоцене робе, преносе велике товари сребра и велике кесе дуката које дају заузврат. И ризнице нашег господства имају више користи од тих великих послова него што би имале од малих“, упор.: [Стојановић 1997: 220; Ћирковић 1997: 25–26].

многи вазали Порте. У време када је Дубровник исплаћивао Порти 1500 златних дуката (касније 5000, затим 10.000 и коначно 12.500 дуката) у залог за трговинске франшизе и друге повластице [Божић 1952: 218–232; Војовић 1998: 121–134]. Мехмед II је од Србије захтевао данак од 100.000 златних дуката.

Процене које се односе на производњу сребра у Србији крећу се између 11.500 и 25.000 кг³⁶ годишње. Прва процена успостављена је на основу годишњих прихода деспота Србије, проистеклих из два тада најважнија рударска центра: Новог Брда и Сребренице³⁷. Утврђена на основу дубровачке документације од стране свакако најбољег познаваоца Архива Дубровника Јорја Тадића, та друга процена [Тадић 1968: 531; Воје 1985: 285] изгледа ипак преувеличана. Према Сими Ћирковићу, доњи праг извоза тог племенитог метала требало би да буде процењен, обазриво, између 10.000 и 12.000 кг годишње [Ћирковић 1979: 41–69; Kellenbenz 1979: 320–321]. Према сагласним сведочанствима путника странаца, производња племенитих метала у Србији морала је бити знатно већа од доњег прага од 12 тона. Новија истраживања показују да је производња племенитих метала у рудницима Србије износила најмање 30 тона у првој половини 15. века [Ћирковић, Ковачевић-Којић и Ћук 2002: 117–118; Ковачевић-Којић 2004: 193; Ковачевић-Којић 2010: 39].

Захваљујући Берtrandону де ла Брокиеру (Bertrandon de la Brocquière) имамо информацију да је годишњи приход рудника у Новом Брду (Neuberghe) износио 200.000 дуката 1433. године [de la Brocquière 1807: 274; Babinger 1954: 28, према: Ћирковић 1997: 52]. Та значајна бројка се оправдава производњом сребра које садржи злато која је тада била у пуном замаху. С производњом процењеном између 7,5 и 9 тона на свом врхунцу, познато још од почетка 14. века (између 1304. и 1319), Ново Брдо било је најзначајнији рудник сребра на Балкану у 15. веку. Према Јовану Капистрану, приход српског деспота Ђурђа Бранковића (1427–1456) у Новом Брду достигао је 120.000 златних дуката 1455. године [Fermendžin 1892: 222–223]³⁸. Прво сведочанство односи се на време када је производња у Новом Брду била на највишем нивоу, друго се односи на 1455. годину, када су рудници у Новом Брду већ били у опадању. С обзиром на оскудицу у новчаној маси тога доба, племенити метали Србије привлачили су пажњу

³⁶ Једна од скоријих процена иде чак до минимум 30 тона годишње производње, упор.: [Ковачевић-Којић 1996: 168].

³⁷ Производња између два највећа рударска басена се расподељује овако: више од 7 тона за Ново Брдо (једини велики произвођач гламе), те 5 до 6 тона сребра за Сребреницу, упор.: [Ћирковић 1979: 51–52, фн. бр. 55].

³⁸ Сматрани достојнима поверења, ови износи би требало да одговарају производњи од 9 до 7,5 тона, упор.: [Винавер 1960: 486–489].

мање или више упућених путника³⁹, с једне стране, а с друге, изазивали ласкаве речи и претеривања⁴⁰.

У периодима кризе, владари Србије и Босне стекли су навику да поверавају део свог блага на чување Дубровнику⁴¹. Тако је деспот Ђурађ Бранковић Дубровчанима поверио на чување 611 ливри злата [Спремић 1994: 587]. Током прве османлијске окупације Србије (1431–1444) српски владар је као депозит Дубровнику оставио износ од 50.000 златних дуката (од који 43.553 венецијанских, 6134 угарских и 313 турских) као и милион турских акчи, 339 кг злата у полугама, 112 кг сребра које садржи злато (гламе), као и 973 кг финог сребра, 114 кг сребрине, све то процењено на 160.000 до 170.000 златних дуката [Ћирковић 1958: 71–73; Војовић 1998: 34–35, 77; Спремић 1994: 248–249, 258]⁴². С појединачно 87,1%, 12,26% и 0,62% венецијанских, угарских и османлијских златника, ове бројке добро одсликавају односе различитих монета које су биле у оптицају у Србији у то време.

Док су 1389. године рудници у Сребреници били давани у закуп за 425 ливри сребра (вредност од 3400 дуката), 1417. године закуп царине достиже 3100 ливри сребра (24.000 дуката). Процењује се да су, у тренутку њиховог највећег рандмана, ова налазишта испоручивала између 5 и 6 тона сребра годишње. Годишњи приход Сребренице 1458. је процењен на 30.000 златних дуката, подељен тада на једнаке делове између српског деспота и босанског краља; 1460. године он износи 24.000 дуката, док 1464 (годину дана након заузимања Босне (1463) он износи само 7000 дуката. Приход је 1519. изражен кроз 13.400 дуката⁴³.

Ако је тачно да фрагментарни карактер документације не допушта да се утврди тачна процена по години производње, ипак је могуће добити цифре за тај, свакако највећи, део производње који је путовао преко Дубровника, за године и околности које смо навели. Уколико је Дубров-

³⁹ Путујући кроз област Косова (1350–1351), аустријски амбасадор Бенедикт Курипешић притом преноси да „се из земљишта извлачи велика количина сребра тако да турски цар кује сав свој новац од сребра које добија из српске земље“, упор.: [Курipešić 1950: 37].

⁴⁰ Хроничар Мехмеда II Критобулос из Имброса објашњава разлоге који су султана навели да освоји велик део Србије (1455) наводећи политичке, стратегијске и финансијске мотиве: „био је привучен њеним богатством“, наводећи као разлог да су у Србији „злато и сребро обилнији и бољег квалитета него у Индији“ [Радоњић 1930: стр. 74; *Critobuli Imbrioticie historie*, éd. D. R. Reinsch 1983: 95–96]. Увеличавајући ратничке врлине, војничку моћ и друга природна и људска богатства Србије, поменути аутор нарочито се труди да ласка освајачким заслугама султана. Такође, Србија је означена од стране једног другог хроничара као „земља неисцрпних извора злата и сребра“. За ту хронику видети: [Елезовић 1932: 96; Tursun bey 1961: 198; *Tursun Bey. The History of Mehmed the Conqueror* 1978: 38].

⁴¹ Краљ Босне је 1442. Дубровнику поверио депозит од 1050, а затим 2950 ливри сребра [Стојановић 1929: 516–519].

⁴² О изразу *асире* (акче, аксе) и њеном византијском пореклу упор.: [Schreiner 1991: 350–351].

⁴³ Видети табелу у: [Ćirković 1979: 52; Ћирковић 1976: 93; Ковачевић–Којић 2010: 38–39].

ник 1422. године извозио више од 5670 кг и преко 11 тона у 1425. години, можемо претпоставити минималну производњу од 10 до 12 тона годишње за потоње године, док новије процене указују на најмање 30 тона, нарочито након 1425. године.

С годишњом производњом од најмање 10.000–12.000 до 30.000 кг током знатног дела прве половине 15. века, Србија је била један од првих произвођача сребра у Европи и то у време хроничне оскудице тог племенитог метала (*great bullion famine*)⁴⁴ под окриљем новчане привреде у пуном замаху.

Процене које се односе на европски обим производње (између 23.000 и 47.000 кг) крећу се између 1/8 [Винавер 1960: 505] и петине од укупног ископавања у Европи [Тадић 1968]. То је више од половине европске производње за прву половину 15. века. Чак иако се води рачуна о минималној процени за српску производњу, у поређењу с максималном проценом за европску производњу, изгледа да се допринос деспотовине Србије монетарној економији мора сместити знатно изнад 1/10 укупне европске производње сребра.

Допринос Србије у племенитим металима привлачи пажњу тим више кад се има у виду доба велике депресије среброносног рандмана (приноса) у Европи [Nef 1997: 575–591], мало пре раста европске производње (услед техничких иновација у 1451) која почиње у другој половини 15. века. Хуситски ратови (1419–1436) довели су до значајног пада производње племенитих метала у Европи, што је још више повећало значај балканских рудника [Kovačević-Kojić 2004: 91; Kovačević-Kojić 2004b: 191–202].

Процењује се, наиме, да среброносна производња у Европи од 13. до средине 15. века није прелазила 27 тона годишње, што би одговарало количини од 1350 тона за прву половину 15. века, док се у другој половини 15. века смешта у оквир од 44 тоне.

На исходишту средњег века и пре допремања великих количина племенитих метала из Америке, у Европи је вероватно било око 2000 тона злата и 20.000 тона сребра [Braudel 1979: 445]. Упркос веома дискутабилном и оквирном карактеру те врсте процене, она пружа могућност за оцену односа вредности балканске производње у ширем европском контексту. Ако се, наиме, прихвати да је рударска индустрија средишњих делова југоисточног европског полуострва производила годишњи просек од минимум 10 тона (дакле 500 тона за прву половину 15. века, што значи више од 1/3 европске продукције), 1.000 тона могло би да се сматра као

⁴⁴ Између почетка 14. века и средине 15. века цена на тржишту, контролисаном од стране дубровачких трговаца, попела се са 6,5 на 8,5 дуката док производња није престајала да расте у значајним размерама [Čirković 1979: 48], што показује несклад између понуде и тражње на континенталном и регионалном нивоу.

допринос, свакако не мање дискутабилан, производњи у 15. веку, то јест минимум 1/20 сировине европске монетарне масе. Новија и вероватно тачнија процена од 30 тона годишње, утростручује размеру балканског доприноса. Чињеница да је османлијско освајање (1459. и 1463) удаљило из европског промета значајан део балканског доприноса на лествици целог тог века утолико смањује тај глобални допринос, док упоредне процене за прву половину тог века омогућавају да се претпостави осетно значајнија размера. То нам омогућава да истакнемо ту лествицу глобалне величине као прихватљиву оријентациону вредност.

Прецењен или вероватније потцењен у релативном или апсолутном обиму, балкански допринос у белом и жутом племенитом металу представља размере које се не могу више занемаривати. Посебно уколико се жели избећи недоследност у вези с тим доприносом као веома изразитим елементом анализе, доприносом који највећим делом губе из вида студије економске историје Медитерана и Венеције посебно. „Медитеранска драма“ 15. века (будући да су „металне“ основе међународне трговине биле измењене) [Braudel 1946: 9–22; Braudel 1996: 393, 399, 404], проистекла посебно из опадања економске моћи Венеције [Lane 1985: 400–401, 404–406, 499, 528–531], свакако не води довољно рачуна о препрекама наметнутим услед османлијског освајања⁴⁵, као и о посебној и све израженијој улози монопола Дубровника на простору Румелије (европски део Турске). Нарочито превиђа опадање монетарног протока, у првој половини 15. века снабдеваног с тржишта племенитих метала Балкана, упућиваних пре свега у Венецију од стране дубровачких трговаца. Дошли смо до тога да поставимо питање: да ли је можда „метални“ фактор европског југоистока она карика која недостаје да би се разјаснила економска и монетарна криза венецијанског 16. века?

НОВАЦ – ЗАМАЈАЦ РАЗМЕНЕ

Тешкоћа да се квантификује производња племенитих метала у Србији уз помоћ дубровачке архивске грађе утолико је већа што та производња није могла да се извози у својој целокупности. Део, који је готово немогуће проценити, био је наиме коришћен за јувелирску и другу занатску производњу – у Дубровнику је познат израз „српска сребрнина“ [Спремић 1994: 628]⁴⁶; а нарочито за ковање сребрног новца, *iproша* [Ivanišević 1993: 203–207], или *динара* које је само владар имао право да емитује. Будући

⁴⁵ Извоз племенитих метала опада прогресивно након 1455. године услед отоманских забрана – то опадање се протеже на више од пола века – тек се 1527. могла забележити последња значајна количина метала сребра и акчи у правцу Дубровника из правца Београда, упор.: [Храбак 1988: 41].

⁴⁶ Сребрнина се извозила из Дубровника бар од краја 13. века [Lučić 1979: 64].

да се то поклапа с појавом првих рудника сребра, сребрни новац је кован у Србији почев од владавине краља Уроша Првог (1243–1276)⁴⁷. Почев од тог времена, сви владари Србије ковали су новац, у почетку по узору на венецијански грош. Пописано је више од 800 различитих новчића кованих током средњег века у Србији и на Балкану, што јасно показује редовну емисију и велику дифузију [Metcalf 1979: 371; Saria 1954: 22–61; Димитријевић 1957: 69–99, 104–130; Димитријевић 1997; Димитријевић 2001; Ђујатовић 1998]. *Grossus Regis Serviae* (грош Краља Србије) доживео је значајну дифузију у земљама суседима Србије дотле да побуди заштитне мере од стране венецијанских власти на крају 13. века⁴⁸. Почев од бана Стјепана II Котроманића (1322–1353) кована је локална монета у Босни. Док је још био под венецијанским сизеренством, Дубровник почиње да кује своју монету 1337. године. Деспот Стефан Лазаревић (1389–1427) донео је закон према којем је његовим поданицима било додељено да кују сребро које поседују; једино су поседници рудних царина били овлашћени за те операције конверзије. Највеће ковнице биле су у Смедереву (од 1430), Новом Брду (познатом од средине 14. века), Руднику и Сребреници [Динић 1962: 77–80, 98]. Ови динари забележили су значајан губитак вредности током времена: док је динар на почетку 14. века имао тежину од 2 грама, крајем тог века тежио је само 1 грам. У 15. веку његова тежина варирала је између 1,4 и 0,39 грама; није имао више од 0,15 грама 1458. године. Док је динар краља Уроша садржавао 99,8% белог метала, динар деспота Ђурђа садржавао је само 94% сребра [Винавер 1964: 90; Винавер 1960: 502–504; Gordus and Metcalf 1969: 57–82; Ivanišević 2002: 177–188; Ivanišević 1999: 139–147]. Такво стање ствари знатним делом одраз је нестабилности изаз-

⁴⁷ Први помени српског динара потичу из 1276–77. када је царина Дубровника прописала таксу за сваку увезену монету „*exsertis denariis grossis de Veneciis et de Brescoua*“ (= Брсково, рудник сребра у Србији), упор.: [Решетар 1924: 477; Чермошник 1933: 27].

⁴⁸ Што је на краља Србије навукло Дантеове оптужбе, *Божанска комедија*: „*Li si coesceranno e quel di Rascia // Che mal ha visto il conio di Viegia*“. Истина је да је Венецијански савет 24. априла 1280. донео уредбу о паритетној конверзији „*pondus per pondus*“ за *denarios de Brescoua* (динари из Брскова), док је једно посланство било позвано код краља Србије 1287. задужено да преговара о: „*occasione grosorum contrafactorum nostris grossis*“, (поводом великог фалсификовања наших гроша), да би најзад декретом озваничило 24. јуна 1291. повлачење и претапање „*omnes denarios grossos de Brescoua et de Rascia et aliam monetam factam ad similitudinem nostre monete non batutam in Venecia*“ (свих динара гроша из Брскова и Рашке и друге монете сличне нашем новцу које нису коване у Венецији). Пошто се српски *denarios de bandera* од венецијанског гроша разликовао само по титули *rex* уместо *dux* и по имену владара, значи да није у питању фалсификовање, како се обично сматра, него угрожавање венецијанског монопола у односу на Србију. Према документима из Дубровника и Мађарске као и у депоима монета (са краја 13. и из 14. века) откривених у Италији, Бугарској, Румунији, Босни, Грчкој и Француској [Димитријевић 1973: 89–122; Димитријевић 1981; Ђујатовић 1998: 52 sq.], српски динар је имао не мали проток и у другим деловима Европе, што треба приписати како његовој вредности тако и монетарном дефициту карактеристичном за крај средњег века. Отуда и толика повика у заштиту интереса млетачке монетарне привреде.

ване све учесталијим надирањем Османлија, међународном монетарном сплету околности, као и растућим извозним и увозним прометом пресудним за финансијско стање земље. Данак који је захтевала Porta требало је исплатити у златним венецијанским дукатима [Божић 1952: 311–312; Војовић 1998: 128, 130–131]; отуда императив за државну благајну да се располаже готовином у чврстој валути. Осим динара и друге валуте биле су у оптицају, нарочито златни венецијански дукат и османлијска акча, новчане јединице које су постепено потискивале српски динар како се ближио пад деспотовине. Уколико водимо рачуна о броју и разноврсности новчића сачуваних и кованих од стране деспота Ђурђа Бранковића, тај период српског средњег века доживео је највећу емисију новца што се савршено подудара са значајем рударске производње у Србији у првој половини и средином 15. века.

Као земља која је од краја 14. века била изложена османлијској експанзији, Србија је дуговала свој готово вековни предак пре свега искоришћавању својих рудника и извозу племенитих метала. То је омогућило њено преживљавање. Али, оно што је било залог њеног преживљавања постало је главни разлог њене пропасти.

Изгубивши предност своје најуносније трговине након нестанка деспотовине Србије и краљевине Босне, Дубровник је заузврат стекао нова преимућства: превласт повлашћеног посредника у разменама између Османлијског царства на европском југоистоку, као и на источном Медитерану, с Јужном и Западном Европом. Та промена наметнута османлијским освајањем Балкана тешко ће погодити интересе и превласт *Saeraenissimae* (= Венеције) док је Дубровник све више постајао трговински излаз великог дела полуострва тада већ уједињеног под османлијском влашћу, у корист дубровачке трговине али и грчких, јеврејских и јерменских трговаца у новој империји [Крекић 1972; Lane 1985: 400–406; Војовић 1998: 30–37, 52; Mosher Stuard 1992]. Као привилеговани чинилац трговине на даљину (*Fernhandel*), стални раст робно–новчане размене [Sethi 1954: 233–254; Kiyotaki and Wright 1989: 927–954], уза све веће домете великог профита, тржишни капитализам Дубровника имао је највеће користи од повољног сплета околности у протоку племенитих метала, тих повлашћених путника, између Балкана и Западне Европе, уз посредство Венеције. Надаље ће разграната мрежа дубровачких колонија бити интегрисана у другу врсту привреде⁴⁹, мање отворене спољној трговини и више склоној самопотрошњи под туторством захтевне и ауторитарне државе. Деловање Дубровчана и

⁴⁹ С „глобализацијом“ простора европског југоистока обим дубровачке трговине у Отоманском царству достиже све значајније размере, али више у екстензивном него у интензивном смислу, упор.: [Јиџећек 1879: 50].

њихових колонија одвија се у сфери обједињеног тржишног промета, уз њихов изузетно повлашћени положај. Супарништво с Венецијом све више ће расти [Lane 1985 : 405, 499–410, 526, 530; Војовић 1998: 72–79, 94–112; Stouzet–Ravan 1997: 205] њеним опадањем у 16. веку, који је у стварности био велики век Дубровника [Самарџић 1983]. Скренути са зоне свог уобичајеног промета, племенити метали Балкана следиће војне потребе освајачке империје чији ће се зенит територијалног ширења поклопити са зачетком њеног неповратног опадања.

У СКЛОПУ ДРЖАВНЕ ПРИВРЕДЕ – ОСМАНЛИЈСКО ДОБА

С османлијским освајањем средином 15. века почиње период дубоких мутација у привреди европског југоистока. У рудној експлоатацији зачело се незауставиво опадање. Док је производња племенитих метала представљала животну важност за Порту током припреме и финансирања њених војних похода, показује се да је османлијска привреда била неприлагођена да одржи висок рандман рудника из прве половине 15. века. Рудни басен Ново Брдо почео је да опада још од прве отоманске окупације (1441–1444). Та околност била је утолико штетнија за финансије Царства што су непрестани војни походи Мехмеда II временом изазвали инфлацију а она значајну депресијацију акче (*akçe*), сребрне монете која представљала основ османлијског монетарног система.

С економијом суштински заснованој на пољопривредној производњи, у односу на византијски период ослабљеном урбаном економијом, турска ауторитативна и строго централизована државна администрација врши крупне интервенције у финансијској и економској сфери. Далеко од тога да су поспешивале тржишну привреду, у својој неспремности да еволуирају од земљишне и натуралне ка монетарној економији [Braudel 1985: 15–21], Османлијска империја показаће се као неуспешан управитељ освојених поседа у Европи [Војовић 1997: 53–54]. Све већа монетарна оскудица једино је могла да погорша финансијске прилике Порте која је све више почивала на готовинској исплати, у зависности од пораста њених стајаћих оружаних снага. Док се војна служба знатним делом обезбеђивала преко корисника фискалних земљишних цесија⁵⁰, регуларне стајаће трупе, углавном корпус јаничара, биле су исплаћиване у готовини, што је изазивало све веће трошкове за Државну благајну. Уколико се желео избећи ризик непослушности или побуне, свака три месеца јаничари из главног града морали су бити исплаћени по основи плате од 2 до 8 акчи дневно [Veinstein 1989: 193–194; Ћирковић 1997: 356–358].

⁵⁰ У форми права на земљишни посед (*tenure*, феуд), право за пољопривредну производњу, итд. [Inalcik 1959: 575–610; Beldiceanu and Nasturel 1991: 1–118].

Овде нису урачунати многобројни функционери централне и локалне администрације (међу којима и кадије) који почињу да примају надокнаду у готовини већу него у епохи Бајазита I [Kreutel 1959: 103–104]. Војни и административни императиви објашњавају, бар делимично, сукцесивне девалвације отоманске монете, које се јављају у већим размерама већ под влашћу Мехмеда Освајача.

Порта је 1482. подвргнула строгој контроли и посебној такси извоз „стратегијских“⁵¹ материја: олова, свиле, воска, кермеса (црвца)⁵². Током прве окупације Србије (1439–1444), забрана која се односила на извоз монетарне сировине, јасно је означавала бело сребро (*argenti bianchi*)⁵³, сребро намењено султановим ковницама. Будући да је представљала главну сметњу њиховој веома уносној трговини, ту забрану⁵⁴, која ће се генерализовати након 1459, изигравали су Дубровчани, вешти у пракси поткупљивања, прикривања робе и осталих кријумчарења. Иако је султан у другој половини 15. века (1488), а нарочито у 16. веку (*Kanun-i-sas*)⁵⁵, одредио значајне олакшице рударима и закупцима у Србији и Босни у виду прикладног законодавства, проистеклог знатним делом из законодавства српских деспота М. [Беговић 1952: 76–84; Beldiceanu 1964, т. II: 543–58, 126, 155] (35 часовна радна седмица, нерадна субота и недеља⁵⁶, одмор од 15 дана за Ускрс и Божић, као и значајне пореске олакшице)⁵⁷, опадање

⁵¹ Те мере ће се проширити након коначне отоманске окупације Србије и Босне, упор.: [Војовић 1998: 103–104].

⁵² Скерлетна тинктура, упор.: [Радојчић 1967: 30–31; Божић 1952: 256–258; Lane 1985: 299].

⁵³ Трговина златоносним сребром (*argentum da glama*) је била допуштена, али уз таксу од 10% док су Дубровчани, с друге стране, имали право на таксу од 2%, упор.: [Божић 1952: 95–96; Веселиновић 1983: 25–43; Војовић 1998: 132–134].

⁵⁴ 1455. и 1456. године Порта забрањује краљу Босне и великом војводи Хума сваки извоз и транзит сребра који је требало да се пренесе ковницама султана, који је узимало 50% производње, упор.: [Симић 1951; Божић 1952: 142, 308–311; Ћирковић 1964: 217, 228, 233].

⁵⁵ Обимна кодификација рударских закона на Балкану, проглашена 1536. године, [Спахо 1913: 133–138, 163–194; *Kanuni i kanun-name, Monumenta Turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia*, 1. том, 1957].

⁵⁶ Описујући услове ископавања злата у руднику Сидерокапсија, 1547. пошто је помешно радње, чији су трговци „имали обичај да раде читаве седмице, почињући понедељком и завршавајући у петак увече, док Јевреји не раде суботом“, Пјер Белон помиње топионице, „чији је димњак угашен петком увече, а после поново дими наредног понедељка“ (упор.: [Merle 2001: 159, 179]), што се поклапа с османлијским законодавством које предвиђа „седмично два дана одмора“ у рудницама Србије и Босне, упор.: [Beldiceanu 1960, т. I: 69, 74, 75; т. II: 121 фн. 7]. Радно време рудара било је, значи, 35 сати седмично, што сведочи о тежини њиховог рада, али још више о значају који му је придавала османлијска држава.

⁵⁷ [Beldiceanu 1964, т. II: стр. 121, 124 и даље]: претерани намети који су рударе сводили на статус раје, на почетку османлијске доминације били су умањени толико да су рудари стекли неку врсту повлашћеног статуса. О агломерацијама које су насељавали рудари видети: [Зиројевић 1974: 208–211].

рудника било је неповратно, иако су приметни трзаји донекле оправдавали напоре османлијске администрације⁵⁸.

Проистекле из османлијске документације, иако веома фрагментарне, расположиве информације за санџак Вучитрн, омогућавају да се донекле осветли производња у највећем рударском басену на Балкану у средњем веку, у Новом Брду. Ковница у Новом Брду исковала је 1526. године 3.457.875 акчи, 1530–31. године 5.005.842, што одговара износу од 91.015 венецијанских златних дуката [Filipović 1954: 63–85; Зиројевић 1972: 264–274]. Преостаје да се објасни та узлазна линија у ковању за период од једва пет година, што открива сложену проблематику тумачења те врсте извора, с противречностима између износа фискалних прихода, као и проблем наведених бројева новчића изашлих из ковнице.

Кроз преклапање података који се односе на султанов приход и ковање у ковници у Новом Брду, добија се количина производње од 10.892 кг сребра за 1526. годину [Ćirković 1979: 59], што би било увелико претерано, ако ништа друго, због чињенице да је рударска популација опала између 1489. и 1526. с 887 на 514 домаћинстава⁵⁹. Демонетизација акчи у значајном броју повучених из оптицаја и коришћених за ковање нових сребрних новчића била је уобичајена пракса [Beldiceanu 1964, t. II: 84–85]. Управо то би могло да објасни горе наведене цифре.

Тешкоће које се срећу код кванитификовања производње сребра у османлијском периоду не би требало да доведу у питање слику целине која показује дубљу кризу, упркос значајним варијацијама, са све изразитијим падовима, заступљеним знатно више него што је то случај с пролазним и безреспективним успонима⁶⁰.

Рудници у Босни су 1478. изнајмљени једном Дубровчанину за само 3000 дуката, са намером да се поново оживи њихова експлоатација, која је тада била у пуном опадању. Закупац је имао обавезу да продаје сребро османлијском управитељу по наметнутој тарифи, док је по тржишној цени могао да продаје само олово [Handžić 1978: 31]. Рудари су, изгледа, одмах након освајања Мехмеда II већ били подвргнути тешким фискалним наметима. Тако су дубровачки и остали закупци напуштали места

⁵⁸ С годишњим приходом за султанову благајну од 9133 и 4272, изражен у дукатима, за руднике у Сребреници и у Сасама 1519. године, чини се да је највећи раст производње морао бити забележен у другој декади 16. века, док други периоди бележе значајно смањење производње. Видети веома фрагментарне податке у: [Handžić 1978: 7–42; поновљено у табели објављеној у: Ćirković 1979: 58], што наводи на оцену о годишњој производњи од 2500 кг сребра у најбољем случају. Видети такође: [Beldiceanu 1967: 1–21].

⁵⁹ Попис из 1530–31. бележи ипак 5789 рудара у санџаку Вучитрн који укључује басен Новог Брда [Зиројевић 1972: 264–274].

⁶⁰ Током дуге владавине Сулејмана Величанственог одиграо се највећи успон експлоатације, али под његовом владавином начето је и дефинитивно опадање те производње виталне за финансије Царства [Beldiceanu 1957: 70–86].

експлоатације; рудари су губили полет; радници су бежали; топионице се напуштају; упор.: [Beldiceanu 1960, т. I: 68–69, 73–75, 77; т. II: 119]; рудници остају поплавлени [Beldiceanu 1964, т. I: 71–73]. Услед разорних такси и пада рандмана⁶¹, многи остају запуштени; упор.: [Beldiceanu 1964, т. II: 169–171], други бивају исцрпљени, број рудара стално се смањивао. Исцрпљеност налазишта неизбежна је појава током интензивне експлоатације, али у средњовековној Србији истраживања нових налазишта и отварање нових окана и рудника била су у непрекидном успону. Тако су у руднику Плана на Копаонику, који је иначе у изворима мање познат рудник, археолошка истраживања открила неких 1200 налазишта и галерија који потичу већином из средњег века; као што галерије ископане у рудницима Подриња достижу и до 187 метара дубине [Симић 1955–1957: 105, 122; Симић 1951: 161].

Како сведочи Ди Кампис (Iacopo di Promontorio di Campis), 1475. године Мехмед II годишње је добијао укупно 120.000 дуката од закупа рудника као и од ковница (*darbkhane*) [Babinger 1957: 64; Beldiceanu 1960: 174–176], док Халкондил процењује његов приход на 100.000 дуката [Chalkokondylès 1843: 440]. Иако не могу дати прецизну размеру обима производње племенитих метала на Балкану, ови износи веома су индикативни у односу на сведочења о 200.000 дуката које је деспот Србије наводно добијао само од рудника новобрдског басена око 1432, као и у односу на 150.000 дуката који су добијани од производње племенитих метала у Новом Брду и Сребреници непосредно пре отоманског освајања [Babinger 1957: 63–64].

Наплате од 10% таксе у српско доба продужило се у прво време, да би га Мехмед II касније подигао на 25%; у Трепчи дажбина је у природи износила 1/8 производње [Beldiceanu 1964, т. II: 130, 155]. Намет од 6 до 6,5 златних дуката по ливри (вероватно венецијанској) сребра била је сувише ниска у односу на трошкове производње а нарочито је била веома ниска према цени на слободном тржишту установљеној на око 8 дуката. Суочени с профитом у сталном паду, дубровачки инвеститори и предузимачи окретали су се рентабилнијим пласманима⁶². Тешки намети османлијске бирократије, наметнуте цене и превисоке пореске стопе надвладала су дух предузимљивости; пад продуктивности експлоатација била је неизбежна последица. То опадање приноса рудника, још више него протекционизам државе, погодио је производњу и трговину племенитих метала на Балкану. Њихов извоз на западно тржиште од стране Дубровчана посредством

⁶¹ Трошкови производње били су значајни, што чини да је недељна производња сребра у вредности од 90 до 120 дуката била неопходна да оправда исплативост [Beldiceanu 1964, т. II: 161–171, 234].

⁶² У домену *Fernhandel* (трговина на далеко), то је добро познати процес у настајућем капитализму, упор.: [Braudel 1985: 58–59; као и: Божић 1952: 248].

Венеције било је узрочник дубровачког просперитета. Протекционистичка пракса државне управе била је тешко ускладива с напретком слободног предузетништва и тржишном привредом у замаху.

Рудници сребра у Србији и Босни ипак ће остати главни извор⁶³ (уз рудник Сидерокапса на Халкидикију, источна Македонија⁶⁴) за османлијске ковнице током периода релативне економске и монетарне стабилности (крај 15. века – друга половина 16. века), стабилности незамењиве без рударске производње која је пружала незамењив допринос великим османлијским територијалним освајањима тог периода [Sevket 1997: 72].

Тако је „Сидерокапсија у Македонији суседној са Србијом” (стр. 157), за коју Пјер Белон [Belon 2001] пише да је рудник „поново активан, већ отприлике петнаест година (стр. 156, 159), бележећи услове рада (са суботом и недељом као нерадним данима), терминологијом коју су донели „Немци који су поново почели да раде у поменутих рудницима...“, објашњава технике екстракције и пречишћавања, „радом како Албанаца, Грка, Јевреја, Влаха, Черкеза и Срба тако и Турака“ (стр. 159–61), што наводи на помисао о имплантацији саксонских рудара из Новог Брда (освојеног 1455. и Сребренице, 1458), које су Османлије вероватно доводиле из Србије и Босне. „Они који живе у рудницима Сидерокапсије прикупљени људи и користе различити језик, као словенски, бугарски, грчки, албански“ док су „сељаци из околних села (...) хришћани и говоре српски и грчки језик“ (стр. 157). Израз „прикупљени“ не односи се на *devshirme*⁶⁵, као што то наводи коментар издавача текста (фн. бр. 1); реч је пре о колонизацији о којој аутор говори даље: „Зато сам често видео више села по земљи Тракији, једна насељена само Бугарима, друга Власима, трећа Србима, остали из

⁶³ Иако фрагментарна и показатељ глобалних прихода султана из рударске производње на Балкану, расположива документација ипак омогућава да се коначно дође до мање или више оквирних процена за период од краја 15. века и период до краја 16. века. Табела која одатле произилази показује општу декаденцију, али и периоде трзаја који потврђују значајне потенцијале рудних изворишта у средњем веку. Периоди 1480–1490. и 1520–1530. показују количине производње који се могу поредити с првом половином или средином 15. века. Тако производња сребра у Босни (рачунајући Сребреницу) достиже плафон 10 до 11 тона годишње. Путујући преко области Косова (1531) аустријски амбасадор Бенедикт Курипеших преноси „да се из земљишта извлачи велика количина сребра тако да турски цар кује сву своју монету са сребром које добија са српске земље“, упор.: [Kuripešić 1950: 37].

⁶⁴ Познат још од антике, затим у византијској епохи, тај рудник је експлоатисао налазе злата, сребра и олова чија производња достиже врхунац средином 16. века. Бројао је више од 6000 рудара, 500 до 600 пећи и имао је приход који обухвата између 108.000 и 360.000 дуката, намењен султановом трезору. Посетивши то налазиште 1547. године, природњак Пјер Белон (Pierre Belon) запажа да тај високи приход потиче од значајног дела екстракције „злата (...) које се извлачи у дугим шипкама“, у „које се кују и печати у дукате управо на том месту“, његовом заслугом до нас су стигле те бројке, не бисмо иначе имало право сазнање о том рударском центру, по свему судећи далеко највећем на Балкану у 16. веку [Belon 2001: 157–162, 72–74].

⁶⁵ Османлијска пракса одвојења хришћанских дечака у јаничаре [Vatin 1989: 54–55].

Босне, као и Албанци, Алмати (Немци), Склавонци (Словени), сви држећи своју хришћанску веру: јер кад Турчин освоји неку провинцију, он подигне сељаке из села и пошаље их као колоније да населе и обрађују места око Цариграда и другде где су пуста“ (стр. 464–465) P. [Belon 2001 (1553)].

Све већи доток племенитих метала из Новог света изазвао је релативну депресијацију цене племенитих метала током друге половине 16. века, што одговара времену када је рудна експлоатација на Балкану претрпела коначни пад, са затварањем најзначајнијих рудника, а да их нису заменила друга налазишта. Наизменична велика освајања као и суштински допринос рудника у Србији и Македонији били су у основи релативне монетарне стабилности у Турској империји током највећег дела 16. века⁶⁶.

Када су истекли ови услови, економска криза Отоманског царства достиже на крају 16. века размере распада монетарног система (с девалвацијом акче до 0,384 гр након 1584. – наспрам 0,80 гр средином и 0,73 гр крајем 15. века) [Beldiceanu 1960 : 82 fn. 3; Sevkert 1997: 955; Sahillioglu 1983: 270; Veinstein 1989: 223–224].

Повлачећи за собом значајне и дугорочне последице, то је био један од суштинских чинилаца почетка неповратног опадања османлијске империје у освит новог века.

ОД РАЗМЕНЕ ДО ДРЖАВНЕ РЕГУЛАТИВЕ

Из проучавања тржишта племенитих метала у средишњим деловима Балкана на крају средњег века и на почетку новог века, указује се приказ с наглашеним разликама. Друштвена преслојавања која су се одвијала у то време захватиће и привреду европског југоистока, рачунајући и монетарне прилике у садејству с ископавањем и трговином племенитим металима. У средишњем делу Балкана, та производња у Србији, и мањој мери у Босни имала је значајан утицај на економско окружење источног Медитерана, којим су доминирале размене с Италијом и Венецијом [Ћирковић 1997: 49]. Иако га је тешко квантификовати на систематичан начин, опсег ове производње може донекле да буду изражен у бројевима захваљујући пре свега документацији из Архива Дубровачке Републике, као и новијим радовима југословенске и српске историографије. Међународна економска и друштвена историографија изгледа да нису довољно узимале у обзир резултате истраживања угледних историчара, почевши од Константина Јиречека преко Михајла Динића и Јорја Тадића до Десанке Ковачевић Којић, Симе Ћирковића и Момчила Спремића. Неоправдана празнина коју

⁶⁶ Масован увоз сребрних новчића холандског, немачког и пољског порекла на турско–пољској граници почев од краја 16. века сведочи о том монетарном дефициту, упор.: [Kolodziejczyk 1996: 105–115].

би било корисно попунити, посебно с обзиром на чињеницу о значајним размерама тог доприноса. Наиме, ако се има у виду балкански допринос европској монетарној економији он захтева значајно преобликовање бројки о производњи племенитих метала и новчаног промета у Европи пре открића Новог света. Осим уколико се Балкан изузима из европске и тржишне привреде позног средњег века што би, за тај период, био заиста неоправдан методолошки превид.

Указивањем на призор осенчен јаким контрастима на прекретници две велике епохе европске и медитеранске историје, намеће се потреба за ширим коришћењем досадашњих и даљим допуњавањем досадашњих сазнања. Тим пре што се поменути контрасти примењују на веома издиференцирану динамику развоја с обзиром на крупне и далекосежне геополитичке, институционалне и економске промене настале на Балкану и у Европи средином и крајем 15. века [Јирећек 1879: 50; Stoianovich 1994: 114–118].

Током готово два века, ископавање племенитих метала у Србији показује криву сталног раста [Ковачевић–Којић и Ћирковић 1982–1983: 50–53], упоредо с успоном монетарне привреде⁶⁷, умрежавањем робно–новчаних трансакција [Ковачевић–Којић 1970: 83–110], меницама⁶⁸, кредитима и слободним предузетништвом⁶⁹ [Ћирковић 1979, т. 6/1: 1–20; Ћирковић 1986; Ћирковић 1997: 103–112]. Тај раст толики је да Србија у првој половини 15. века, практично до тренутка док њене рудне басене нису окупирале Османлије, производи у просеку више од десет тона метала сребра, што би се могло процењивати негде између 1/10 и 1/5 европске производње, тада у пуној депресији. Као јемац монетарне стабилности (*iustum pondus*) тачно од краја 13. века, затим као главно тржиште тих сировина [Lane 1985: 211–213; Crouzet–Pavan 1997: 213] улога Венеције у том готово двестогодишњем расту од веома великог је значаја, иако је иницијатива трговаца, инвеститора и других дубровачких посредника била одлучујући део тог пресудног учинка.

Сасвим друга динамика се јавља када средином 15. века османлијска администрација преузима рударске области средишњих делова Балкана. Ископавање племенитих метала на Балкану је притом било од опредељујућег значаја за османлијску економију, тада на путу монетаризације, како

⁶⁷ Она је широко представљена у Србији бар од почетка 14. века, упор.: [Гњатовић 1998: 32 и даље].

⁶⁸ О меницама и кредитима у Дубровнику и Србији [Воје 1976; Спремић 1971: 119–125; Спремић 1994: 672–689]. О меници и развоју монетарног тржишта на крају средњег века: [de Roover 1953: 43–64].

⁶⁹ Институције у основи тог динамизма западне економије (упор.: [Braudel 1985: стр. 38–39]), која је позната у Дубровнику и Србији од почетка 14. века, видети: [Воје 1976; Ковачевић–Којић и Ћирковић 1982–1983: 55–56; Гњатовић 1998: 71–81].

би финансирала своје готово сталне ратне напоре и освајања, куповала грађански мир, увезла неопходне технике, производе и намирнице. Напори за одржавање високих прихода од рударства подупирани су у законодавном, друштвеном и финансијском домену, све да би се обуздала ерозија рударске производње, имали су, међутим, тек ограничене ефекте. Иако рандман током неколико година достиже, крајем 15. века, затим у првој половина 16. века, успоне који се могу поредити с дометима у српској и дубровачкој епохи, ти краткотрајни резултати остају осетно недовољни да извуку из пропасти потопљене финансије Царства, утолико пре што су рудници на Балкану били главно извориште сировине која је снабдевала око 40 султанових ковница. Чак и на највишем нивоу, обим тог рандмана је такође знатно нижи од укупне европске производње која је, од средине 15. века, готово удвостручила обим⁷⁰.

Док је Царство почетком 16. века било успешно у великом ширењу по Средњој Европи, оно је у исто време достигло границе монетарне равнотеже. Балканска производња племенитих метала који потичу преважно из рудника Ново Брдо, Сидерокапсија и Сребреница одиграла је пресудну улогу обезбеђујући релативну финансијску стабилност Царству током већег дела 16. века⁷¹. Неповратно пропадање рудника поклапа се с променом монете и финансијском кризом која била све изразитија с приближавањем крају 16. века⁷². Масовни доток белог метала из обе Америке, чији је европски редистрибутер постала Ђенова, ставио је коначни печат на кризу која се окончала разградњом отоманског монетарног система. Од те кризе „болесник на Босфору“ неће се више опоравити.

Опадање производње племенитих метала у средишњим деловима Балкана на почетку модерне епохе дуг је и сложен процес, свакако још тежак за разумевање у недостатку исцрпних и расположивих студија консеквентније документације, али чије исходиште на крају мање од једног и по века историје не оставља никакву сумњу. Хроничне тешкоће Порте да извуче из опадања ту осујећену производњу виталну за одржање финансијског система не треба да се приписују толико слабостима турске администрације, него на првом месту самој природи државне привреде, затворене у себе и неприлагођене макроекономским и монетарним

⁷⁰ Она у свом зениту достиже 47 тона у средишњој Европи и у Немачкој (готово 100 тона за целу Европу, с веома брзим растом између 1460. и 1500–1510), упор.: [Nef 1997: 577 sq.], што одговара 1/10, док српска производња достиже између 1/5 и 1/8 европске производње пре тог периода.

⁷¹ Већ снажног економског раста на Западу, упор.: [Braudel 1985: 29].

⁷² Та велика економска криза имала је реперкусије на медитеранском нивоу пошто је депресија тржишта која је уследила, већ од почетка 17. века (са 40% пада транзитног превоза преко Венеције), погодила посебно венецијанске купце памука и свиле који су зависили од продаје мануфактурних производа, док су њихови француски, енглески и холандски конкуренти поседовали злато и сребро, упор.: [Lane 1985: 530].

кретањима нове епохе. Ширењем размене Европа ће прекорачити свој континентални оквир преко мора и океана; тржишна привреда не може да остане закључана у политичким и културним ограничењима; откриће Новог света са све пространијим извориштима и тржиштима надилазило је доба у којем су се односи снага изражавали земљиштем и мачем. Простор и ветар, тржиште и бројчани износ, флуиднији и апстрактнији појмови од сада одређују динамику глобалне динамике у којој је институција државе само прелазни и еволутивни фактор под утицајем „невидљиве руке“ свеопштег и свеприсутног тржишта [Audinonat 2009].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Беговић, Мехмед. Трагови нашег средњовековног права у турским правним споменицима, *Историјски часопис*, № 3, 1952, стр. 76–84.
- Божић, Иван. *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952.
- Веселиновић, Андрија. Забране и прекиди трговине у Србији у доба Деспотовине, *Историјски гласник*, № 1–2, 1983, стр. 25–43.
- Винавер, Вук. Прилози историји племенитих метала, цена и надница (средњовековни Дубровник), *Историјски гласник*, № 1–2, 1964, стр. 51–94.
- Винавер, Вук. Проблем производње сребра у средњовековној Србији, *Историјски записи*, № 3, 1960, стр. 481–512.
- Воје, Игњат. *Argentum da glata*, *Историјски часопис*, № 16–17, 1970, стр. 15–41.
- Воје, Игњат. *Кредитна шртовина у средњовековном Дубровнику*, Сарајево 1976.
- Гњатовић, Драгана. *Добри и зли динари. Функције новца и новчани систем средњовековне Србије*, Београд 1998.
- Димитријевић, Сергије. *Проблеми српске средњовековне нумизмаике*, Београд 2006.
- Димитријевић, Сергије. Оставе које садрже српски средњовековни новац из периода до 1371. године. *Историјски часопис* 1981, № 20.
- Димитријевић, Сергије. *Кашалої збирке српскої средњовековної новца*, Београд 2001, 502 стр.
- Димитријевић, Сергије. Оставе српског средњовековног новца на северу од Дунава, *Историјски часопис*, № 20, 1973, стр. 89–124.
- Динић, Михаило. Трепча у средњем веку, *Прилози за књижевност, језик историју и фолклор*, № 33, 1967, стр. 3–10.
- Динић, Михаило. Дубровачка ковница у 1422. години, *Историјски гласник*, № 1–2, 1976, стр. 81–90.
- Динић, Михаило. *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, књ. II, Београд 1962, стр. 1–26.
- Душанић, Слободан. Организација римских рудника у Норикуму, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *Историјски гласник*, № 1–2, 1980, стр. 7–55.
- Елезовић, Глиша. Турски извори за историју Југословена. Два турска хроничара из XV века, *Брасиво*, № 26, 1932, стр. 51–125.
- Зебић, Милорад. *Живои и рад Дубровчанина Бенка Кошпруљевића и његов сис о шртовини и савршеном шртовцу*, Титоград 1963, стр. 130.
- Зиројевић, Олга. *Турско војно уређење у Србији (1459–1683)*, Београд 1974.
- Зиројевић, Олга. Вучитрски и Призренски санџак у време владавине Сулејмана Величанственог, *Историјски часопис*, № 19, 1972, стр. 264–274.

- Ивановић, Милош. *Прилози за историју царина у средњовековним српским државама*, Споменик САН 97, Београд 1948, стр. 3–61.
- Ковачевић–Којић, Десанка. *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978.
- Ковачевић–Којић, Десанка. *Трговина у средњовековној Босни*, Сарајево 1961.
- Ковачевић–Којић, Десанка. О рударској производњи у средњовековној Босни, *Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине*, Год. XXXIV (1983), стр. 121–128.
- Ковачевић–Којић, Десанка. Српско сребро и злато у европској производњи (XIV–XV вијек), у: *Европа и Срби*, Београд 1996, стр. 167–173.
- Ковачевић–Којић, Десанка и Сима Ћирковић. Природна економија и трговинска производња у XIII–XIV века у садашњим областима Југославије, *Balkanica* (1982–1983), № 13–14, стр. 45–56.
- Ковачевић–Којић, Десанка, Улога рударске индустрије у XV веку у развоју економских центара у Србији и у Босни током прве половине XV века, *Studia balcanica*, № 3, 1970, стр. 83–110.
- Ковачевић–Којић, Десанка. *Средњовековна Сребреница. XIV–XV вијек*, Београд 2010.
- Ковачевић–Којић, Десанка. *Трговачка књиџа браће Кабуџић (Сабоба)*, Споменик САНУ, № 804, 1999, 274 стр.
- Крекић Бариша. О проблему концентрације власти у Дубровнику у XIV и XV веку, *Зборник радова Византолошког института*, № 24–25, 1986, стр. 389–401.
- Марковић, Биљана. *Закон о рудницима десјоџа Стефана Лазаревића. Превод и правно-историјска студија*, Споменик САНУ № 704, 1985, стр. 1–56.
- Радојчић, Светозар. Црвац (Le kermès), *Зоџаф*, 1967, стр. 30–31.
- Радонић, Јован. Критовул, византијски историк XV века, *Глас САН*, № 138, 1930, стр. 59–83.
- Решетар, Милан. *Дубровачка нумизмаџика*, Сремски Карловци 1924.
- Самарџић, Радован. *Велики век Дубровника*, Београд 1983.
- Симић, Василије. *Историјски развој нашег рударства*, Београд 1951.
- Симић, Василије. Плана: средњовековно насеље рударске привреде, *Гласник Етноџрафског института* (1955–1957), № 5–6, стр. 105–122.
- Спахо, Фехим. Турски рударски закони, *Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине* 25 (1913), 1 и 2, стр. Први део: стр. 133–149, и други део: стр. 151–194.
- Спремић, Момчило. *Дубровник и Араџици 1442–1495*, Београд 1971.
- Спремић, Момчило. *Десјоџ Ђурађ и његово доба*, Београд 1994.
- Спремић, Момчило. *Прекинућ усјон: српске земље у џоном средњем веку*, Београд 2005.
- Стојановић, Љубомир. *Старе српске џовеље и џисма I*, Београд – Сремски Карловци 1929.
- Тадић, Јорџо. Привреда Дубровника и српске земље у првој половини XV века, *Зборник Филозофског факултета у Беоџраду*, Год. 10 (1968), № 1, стр. 419–439.
- Ћирковић, Сима. Дубровачка ковница и производња сребра у Србији и Босни, *Историјски гласник*, № 1–2, 1976, стр. 91–98.
- Ћирковић, Сима. *Рабоџници, војници, духовници: друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997.
- Ћирковић, Сима. О најстаријим турским златницима, *Зборник радова Византолошког института*, № 5, 1958 стр. 71–75.
- Ћирковић, Сима. *Херцег Стејџан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964.
- Ћирковић, Сима. Дубровачка ковница и производња сребра у Србији и Босни, *Историјски гласник*, № 1–2, 1976, стр. 91–98.

- Ћирковић, Сима. Производња злата, сребра и бакра у централним областима Балкана до почетка новог века, у: *Рабоџници, војници, духовници....*, Београд 1997, стр. 79–103.
- Ћирковић, Сима. Развој и заосталост на Балканском полуострву од XIII до XVI века, у: *Рабоџници, војници, духовници....* Београд 1997, стр. 21–36.
- Ћирковић, Сима. Рат и друштво: најамници и њихова цена, у: *Рабоџници, војници, духовници....*, Београд 1997, стр. 349–366
- Ћирковић, Сима; Десанка Ковачевић–Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002.
- Ћук, Ружа. Србија и Венеција у средњем веку, у: *Европа и Срби*, Београд 1986, стр. 127–133.
- Храбак, Бохумил. Продаја производа босанског рударства у Венецији и Млечанима у Далмацији, *Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине*, № 21–27, 1976, стр. 59–72.
- Храбак, Бохумил. Метали и отопине Босне и Србије на тржиштима арапских земаља (XIV до XVI века), *Прилози Института за историју у Сарајеву*, Год. XIII (1977), стр. 47–71.
- Храбак, Бохумил. Дубровчани у Угарској и њихове везе са Београдом и Србијом (1300–1541), *Годишњак рада Београда*, Год. 27, 1980, стр. 57–70.
- Храбак, Бохумил. 'Дубровачко' сребро у Италији и у Каталонији у XIV, XV и XVI веку, *Историјски гласник*, № 1–2, 1980, стр. 57–78.
- Храбак, Бохумил. Дубровачки трговци у Београду под Турцима 1521–1551. године, *Годишњак рада Београда*, Год. XIII (1988), стр. 29–47.
- Чермошник, Грегор. *Развој српског новчарства до краља Милутина*, САН, Београд 1933.
- Aydinonat, Emrah. *The Invisible Hand in Economics. How Economists Explain Unintended Consequences*, Routledge, London and New York 2008.
- Babinger, Franz. *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio de Campris über den Osmanenstaat un 1475*, in: *Bayerische Akademie der Wissenschaften Philosophisch–Historische Klasse. Sitzungsberichte. Jahrgang 1956*, t. VIII, München 1957.
- Babinger, Franz. *Mahomet II, le Conquerant et son temps, 1432–1481*, Paris 1954.
- Beldiceanu, Nicoara and Petre Nasturel. Droits sur la terre de labour dans les Balkans et en Anatolie à l'époque ottomane (XIVe–XVIe siècles), *Südost-Forschungen*, Vol. L, (1991), pp. 61–118.
- Beldiceanu, Nicoara. Actes de Süleyman le Législateur concernant les mines de Srebrenica et de Sase, *Südost-Forschungen*, Vol. XXVI (1967), pp. 1–21.
- Beldiceanu, Nicoara. *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris. Règlements miniers 1390–1512*, t. II, Paris–La Haye 1964.
- Beldiceanu, Nicoara. La crise monétaire ottomane au XVIe siècle et son influence sur les principauté roumaines, *Südost-Forschungen*, Vol. XVI (1957), стр. 70–86.
- Beldiceanu, Nicoara. *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, t. I–II. *Règlements miniers 1390–1512*. Paris–La Haye 1960–1964, 422 стр.
- Belon, Pierre. *Voyage au Levant (1553)* → MERLE, Alexandra. *Voyage au Levant (1553). Les observations de Pierre Belon du Mans*, Paris 2001, 611 p.
- Blanchard, Ian. (2005). *Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Ages: Vol. 3: Continuing Afro-European Supremacy, 1250–1450*, Franz Steiner Verlag Stuttgart.
- Bojović Boško. Kosovo-Metohija du XIe au XVIIe siècle, *Balkan Studies* (Thessalonique), Vol. 38 (1997), № 1, pp. 31–61.

- Bojović, Boško. *Raguse (Dubrovnik) et l'Empire ottoman (1430–1520). Les actes impériaux ottomans en vieux-serbe, de Murad II à Selim Ier*, Paris 1998.
- Bojović, Boško. Raguse et les Ottomans (1520–1566). Dix actes de Suleyman Ier, *Turcica*, Vol. 35, 2003, p. 257–290.
- Braudel, Fernand and Frank Spooner, Prices in Europe from 1450 to 1750, in: *Cambridge Economic History of Europe IV*, Eds. E. E. Rich and C. H. Wilson. Cambridge University Press, 1967, pp. 374–486.
- Braudel, Fernand. *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle*, t. I. *Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*, Paris 1979.
- Braudel, Fernand. European Expansion and Capitalism: 1450–1650, in: *Chapters in Western Civilization*, 3rd ed., Columbia UP, New York 1961.
- Braudel, Fernand. *La dynamisme du capitalisme*, Paris 1985.
- Braudel, Fernand. La vie économique à Venise au XVIe siècle, in: *Autour de la Méditerranée*, Paris 1996, pp. 393–404.
- Braudel, Fernand. Monnaies et civilisations. De l'or du Soudan à l'argent d'Amérique. Un drame méditerranéen, *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations*, Vol. I, № 1 (janvier–mars 1946), pp. 9–22.
- Brocquière, Bertrand de la. *Le voyage d'Outremer de Bertrand de la Brocquière*, навод: С. Ђирковић, Производња злата, сребра и бабра у централним областима Балкана до почетка новог века, у: *Рабојници, војници, духовници*, Београд 1997, стр. 79–103.
- Brocquière, Bertrand de la. *The travels of Bertrand de La Brocâquière to Palestine: and his return from Jersulem overland to France, during the years 1432 & 1433: extracted and put into modern French from a manuscript in the National library at Paris and published. Translated by T. Johnes, at the Haroldpress by J. Handerson*, MDCCCVII (1807), 336 p.
- Cauzenberghe van Eddy and Rainer METZ. Coinage and the Coin (Money) Stock: Problems, Possibilities and First Results (The Southern Low Countries 1334–1789), in: *Precious Metals, Coinage and the Changes of Monetary Structures in Latin-America, Europe and Asia (Late Middle Ages — Early Modern Times)*, Ed. Eddy van Cauwenberghe, Leuven, 1989, pp. 7–24.
- Cauzenberghe, Even van and Reiner Metz. Coinage and the Coin (Money) Stock: Problems, Possibilities and First Results (The Southern Low Countries 1334–1789), in: *Precious Metals, Coinage and the Changes of Monetary Structures in Latin-America, Europe and Asia (Late Middle Ages — Early Modern Times)*, Ed. Eeven van Cauwenberghe, Leuven UP, Leuven 1989, pp. 7–24 (9 tb.).
- Cessi, Roberto. Problemi monetari e bancari veneziani del secondo XIV, *Archivio Veneto–Tridentino*, Vol. IX (1926), pp. 17–28.
- Chalkokondylès, Laonikos. *De Rébus Turcicis*, ed. Bekker, Bonn, 1843, pp. 440.
- Ćirković, Sima. Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu Srbije i Bosne, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* (Zagreb), t. 6/1, 1979, str. 1–20.
- Ćirković, Sima. Deux conjonctures dans l'industrie minière balkanique XVe–XVIe siècles, communication faite à la XVIII^a. *Settimana di studio del Istituto Internazionale di Storia Economica "Francesco Datini" sul tema "Miniere e Metallurgia, secoli XIII–XVIII"*, Prato 1986.
- Ćirković, Sima. Production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th century, in: H. Kellenbenz (ed.), *Precious Metals in the Age of Expansion, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte* (Stuttgart), Bd. 2, 1979, str. 41–69.
- Critoboulos d'Imbros, *Critobuli Imbriote historie*, ed. D. R. Reinsch, Berlin, 1983.
- Crouzet-Pavan, Elisabeth, *Venise triomphante. Les horizons d'un mythe*, Paris 1997.

- Ćuk, Ruža. I rapporti economici fra Ragusa e Venezia nel Medio Evo, in: *Ragusa e il Mediterraneo/ Ruolo e funzione de una Republica marinara tra Medioevo ed Età moderna*, Bari 1990, pp. 115–129.
- Dimitirjević Sergije. *Medieval Serbian Coins*, Beograd 1997, 145 p.
- Đurđev, Branislav. Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliski, Crnogorski i Skadarski Sandžak, *Monumenta Turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia*, Vol. 1, Sarajevo 1957.
- Fermeđžin, Eus. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagreb 1892, 635 p.
- Filipović, Nedim. Iz istorije Novog Brda u drugoj polovini XV i prvoj polovini XVI veka, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, God. 6 (1954), str. 63–85.
- Gnjatović, Dragana. *Dobri i zli dinari. Funkcije novca i novčani sistem srednjovekovne Srbije*, Beograd 1998, 151 str.
- Gordus, Adon A. and David M. METCALF. The Metal Contest of the Earlu Serbian Coinage, *Revue belge de numismatique*, № 115–116, 1969, pp. 57–82.
- Handžić, Adem. Rudarstvo i rudarski trgovi u Bosni u drugoj polovini XV vijeka, *Zbornik za orijentalnu filologiju*, Vol. 16 (1978), str. 7–42.
- Inalçik, Halil and Rhoads Murphey. *The History of Mehmed the Conqueror*, Mineapolis–Chicago 1978.
- Inalçik, Halil. Osmanınlar'da raiyyet rusumu, *Bulleten XXIII* (1959), № 92, pp. 575–610.
- Ivanišević, Vujadin. Dies for forging akches of Bayezid II (1481–1521) of the Mint Kratovo, *Македонски нумизмајички гласник*, № 3, 1999, стр. 139–147.
- Ivanišević, Vujadin. L'évolution du système monétaire de Serbie, *Cercetări numismatice*, № 8, 2002, pp. 177–188.
- Ivanišević, Vujadin. Le début du monnayage du gros serbe, in: *Actes du XIe Congrès International de numismatique*, Louvain-la-Neuve 1993, pp. 203–207.
- Ivanišević, Vujadin. *Novčarstvo srednjovekovne Srbije (Serbian Medieval Coinage)*, Belgrade 2001.
- Jireček, Constantin. *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Prag 1879.
- Jireček, Constantin. *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. Studien zur Kulturgeschichte des 13.–15. Jahrhunderts*, in: *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-Historische Klasse*, t. LVI, Bd. 1–2, Wien 1912.
- Kellenbenz, Hermann. Final Remarks: Production and Trade of Gold, Silver, Copper and Lead from 1450 to 1750, in: *Precious Metals in the Age of Expansion, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte 2*, Stuttgart 1979, pp. 320–321.
- Kiyotaki, Nobuhiro and Randall Wright, On money as a medium of exchange, *Journal of Political Economy*, Vol. 97 (1989), № 4, pp. 927–954.
- Kolodziejczyk, Dariusz. The export of Silver Coins through the Polish–Ottoman Border and the Problem of the Balance of Trade, *Turcica*, Vol. 28, 1996, pp. 105–116.
- Kovačević–Kojić, Desanka and Sima Ćirković. L'économie naturelle et la production marchande aux XIIIe–XVe siècles dans les régions actuelles de la Yougoslavie, *Balkanica* Vol. XIII–XIV (1982–1983), pp. 45–56.
- Kovačević–Kojić, Desanka. Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent, *Annales E.S.C.*, № 2, 1960, pp. 248–258.
- Kovačević–Kojić, Desanka. *II commerce raguseo di terraferma nel Medio Evo, Ragusa e il Mediterraneo: Ruolo e funzioni di una republica marinara fra Medioevo ed Età moderna*, Bari 1970, pp. 61–78.
- Kovačević–Kojić, Desanka. Les métaux précieux de Serbie et de Bosnie: estimation de la production (XIVe–XVe siècle), in: *Die Tiroler Bergbau und die Depression der europäischen Montanwirtschaft in 14. und Jahrhundert*, Bozen/Bolzano 2004, pp. 87–93.

- Kovačević–Kojić, Desanka. Les métaux précieux de Serbie et le marché européen, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, God. 41 (2004), pp. 191–203.
- Krekić, Bariša. *Le relazioni fra Venezia, Ragusa et le Popolazioni serbo-croate*, in: *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*, Variorum Reprints, London (= *Venezia e il Levante fino al sec. XV*, vol. I, Florence, Olschi, 1980 (1973), pp. 389–401.
- Krekić, Bariša. *Dubrovnik in the 14th and 15th centuries: A City between East and West*, Norman 1972.
- Krekić, Bariša. *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*, Variorum Reprints, London 1980.
- Krekić, Bariša. Venetian Merchants in the Balkans Hinterland in the Fourteenth Century, *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswerge 1; Mittelmeer und Kontinent*, Nürnberg 1978, pp. 413–429.
- Kreutel, Richard Franz. *Vom Hirenzelt zur Hohen Pforte. Frühzeit und Aufstieg des Osmanenreiches nach der Chronik: „Denkwürdigkeiten und Zeitläufte des Hauses Osman von Derwisch Ahmed, genannt Asik Pasa-Sohn“*, Graz–Wien–Köln 1959.
- Kuripešić, Benedikt. *Putopis kroz Srbiju, Bosnu, Bugarsku i Rumeliju 1530. godine*, Sarajevo 1950.
- Lane, Frederick C. and Reinhold C. Mueller, *Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice, Coins and Moneys of Account*, Baltimore 1985.
- Lane, Frederick C. *Venise, une république maritime*, Paris 1985, 660 p.
- Lučić, Josip. *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća*, Zagreb 1979.
- Merle, Alexandra. *Voyage au Levant (1553). Les observations de Pierre Belon du Mans*, Paris 2001, 611 p.
- Metcalf, David M. *Coinage in South-Eastern Europe 820–1396*, Royal Numismatic Society, London 1979, 371 p.
- Mosher S. Stuard. *A State of Deference. Ragusa/Dubrovnik in the Medieval Centuries*, Philadelphia 1992.
- Nef, John U. Silver Production in Central Europe, 1450–1618, in: *Metals and Monies in a Global Economy*; edited by Dennis O. Flynn and Arturo Giráldez; Variorum 1997, *An Expanding World. The European Impact on World History 1450–1800*, Vol. 14, Princeton Papers in Near Eastern Studies, pp. 575–591.
- Pamuk, Şevket. *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge Studies in Islamic Civilisation, Cambridge UP, Cambridge 2000.
- Pamuk, Şevket. Money in the Ottoman Empire, in: Faroqhi, Suraiya; Bruce McGowan, Quartaert Donald and Sevket Pamuk. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1600–1914*, t. 2, Cambridge UP, Cambridge 1997, pp. 974–985.
- Pamuk, Şevket. The Disintegration of the Ottoman Monetary System during the Seventeenth Century, *Princeton Papers in Near Eastern Studies*, № 2, 1993, pp. 67–81.
- Popović-Radenković, Mirjana. Le relazioni commerciali fra Dubrovnik (Ragusa) e la Puglia nel periodo Angioino (1266–1422), *Archivio storico per le Provincie Napoletane*, Vol. 37, (1957), pp. 1–36;
- Popović-Radenković, Mirjana. Le relazioni commerciali fra Dubrovnik (Ragusa) e la Puglia nel periodo Angioino (1266–1422), *Archivio storico per le Provincie Napoletane*, Vol. 38 (1958), pp. 153–206;
- Radonić, Jovan. *Acta et diplomata Ragusina*, t. I/2, Београд 1935, doc. № 312, стр. 162.
- Roover, Raymond. *L'Evolution de la Lettre de Change (XIVe–XVIIIe siècles)*, Paris 1953, 245 p.
- Sahillioglu, Hamit. The role of international monetary and metal movements in Ottoman monetary history 1300–1750, in: *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*; Edited by J.-F. Richards, Carolina Academic Press, Durham, North Carolina, 1983, pp. 269–305.

- Saria, Balduin. Die Entwicklung des alterserbischen Münzwesens, *Süddost-Forschungen*, Vol. XIII (1954), pp. 22–61.
- Schreiner, Peter. *Texte zur spätbyzantinischen Finanz – und Wirtschaft – geschichte in Handschriften der Bibliotheca Vaticana*, coll. *Studi e Testi*, № 344, Vatican 1991, 579 p.
- Sethi, R. Evolutionary stability and media of exchange, *Journal of Economic Behavior and Organization*, Vol. 40 (1954), pp. 233–254.
- Spooner Frank. Prices in Europe from 1450 to 1750, in: *Cambridge Economic History of Europe*, t. IV, ch.: The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, Eds. E. E. Rich and C. H. Wilson, Cambridge UP, Cambridge 1967, pp. 347–486.
- Spremić, Momčilo. Presuda Benku Kotruljeviću, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, Vol. XI–1 (*Spomenica Jorja Tadića*), 1970, стр. 393–398.
- Spufford, Peter. *Money and its Use in Medieval Europe*, Cambridge UP, Cambridge 1988, XIV + 467 p.
- Stöckly, Doris. *Le système de l'incanto des galées du marché à Venise (fin XIIIe–milieu XVe siècle)*, Leiden–New York–Köln, 1995.
- Stoianovich, Traian, *Balkan Worlds. The First and Last Europe*, New York–London 1994, 433 p.
- Tadić, Jorjo. La Puglia e le città dalmate nei secoli XII–XIII, *Archivio storico Pugliese*, Vol. XIII (1960), № 1–4, стр. 187–191.
- Tenenti, Alberto. *La formazione del mondo moderno, XIV–XVII secolo*, Bologna 1980.
- Tursun Beg, *Tarih-i Ebul Feth, hazirlayan Ahmet Tezbasar*, Istanbul 1961, 198 p.
- Vatin, Nicolas. L'ascension des Ottomans (1362–1451), in: R. Mantran (et al.), *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris 1989, pp. 37–116.
- Veinstein, Gilles. L'Empire dans sa grandeur (XVIe siècle), in: R. Mantran (et al.), *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris 1989, pp. 159–226.
- Voje, Ignacij. Brskovo in vrednost srebra, *Zgodovinski časopis* (Ljublj.), Let. 10–11 (1956–1957), стр. 286–295.
- Voje, Ignacij. Probleme der Quantifizierung des Handels und der Produktion des Mittelalterlichen Ragusa (Dubrovnik), *Österreichische Osthefte*, Bd. 27 (1985), S. 283–299.

FROM A MARKET ECONOMY TO A GOVERNMENT MONOPOLY
Precious metals of Serbia and Bosnia between Venice
and the Ottoman Empire (15th–16th century)

by

BOŠKO BOJOVIĆ

Institute for Balkan Studies SAS, Knez Mihailova 36/IV, Belgrade, Serbia

Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, France

bbojovic@gmail.com

www.bosko-bojovic.com

SUMMARY: The production of precious metals in the Balkans reached its climax in the 15th century. It was exported mostly by Ragusa, basically for the Venice Mint. According to the available documents it can be estimated that the traffic of such metals carried out via Ragusa was between 11060 kg in 1425, and an optimum estimation of 25 tons annually for the first half of the century. The Ottoman occupation of Serbia and Bosnia in the middle of the century marks the end of the exportation of raw materials indispensable to the European monetary economy, which lacked precious metals for mints.

The production as well as the coining of the Balkan precious metals took place within the closed circuit of the Ottoman economic autarchy. Notwithstanding all the efforts of the central administration, including a highly developed legislation, and in spite of the development of a big mining centre of Siderokapsia (Eastern Macedonia), the production of precious metals continued to decline in the 15th century.

This economic phenomenon led to the financial crash that marked the beginning of the recurring financial and economic crises in the Ottoman Empire at the end of the 16th century. The contribution of the precious metals from the Balkans to the European monetary economy at the end of the Middle Ages has not been sufficiently studied by the specialists in economic history, and it has not been taken into account regarding the spectacular decline of the Ottoman economy and power.

KEY WORDS: Monetary economy, the cash deficit, commodity-currency exchange, letters of guarantee, credit, monetary resources, market economy, the state monopoly, the trade market, the far distant, precious metals, mineral exploration, mining lease exploitation, state taxes, state control, the export ban

УЧЕЊЕ О КРЕТАЊУ СВЕТОГ МАКСИМА ИСПОВЕДНИКА

ВЛАДИМИР ЦВЕТКОВИЋ

Теолошки факултет, Архус универзитет,
Архус, Данска
vlad.cvetkovic@gmail.com

САЖЕТАК: Рад има циљ да изложи начин на који је византијски мислилац Свети Максим Исповедник поимао кретање (κίνησις). Свети Максим је своје учење о кретању развио на курсу побијања оригенизма, који је у кретању од Бога видео узрок опадања творевине од првобитног јединства с Творцем. Обрнувши Оригенову тријаду „мировање“ (στάσις) – „кретање“ (κίνησις) – „стварање“ (γένεσις) у „стварање“ – „кретање“ – „мировање“, Свети Максим излаже учење о кретању ка Богу као једином циљу у којем биће може наћи покој, односно смирај. Поред космолошког погледа на кретање Свети Максим развија и психолошко и онтолошко становиште на кретање. При томе Свети Максим уподобљава аристотеловске и неоплатонистичке термине потребама нове хришћанске метафизике, при чему, пратећи Кападокијске оце и Дионисија Ареопагита, не излази из претходне хришћанске традиције.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: кретање, мировање, стварање, душа

НАСТАНАК ХРИШЋАНСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ КРЕТАЊА

Просто да нема филозофског учења или система од времена Херакли-та Мрачног до данас који питању кретања не посвећује посебну пажњу. Питање кретања је свакако заокупљало пажњу и хришћанских мисли-лаца који су га разматрали у оквиру сопственог филозофског система заснованог на библијским претпоставкама. При томе су ранохришћански аутори често свој поглед на кретање стварали уз помоћ класичне хеленске филозофије, која не само да је имала сасвим различите претпоставке од хришћанских, већ је и само кретање као недостатак постојаности сагледа-вала у негативним терминима. Један од најзначајнијих ранохришћанских аутора који је питање кретања тумачио у складу с претходном фило-зофском традицијом био је Ориген (184/5. г. – 253/4. г.). Сходно својим паганским изворима, Ориген кретање описује негативним терминима.

Он је учио о претпостојећем јединству свих створених бића која су вечно созерцавала Божанску суштину. То првобитно јединство је по Оригену прекинуто покретом бића од Бога, који је свој разлог имао у засићености бића созерцавањем Божије суштине. Тиме је само кретање постало начин на који су се првобитни умови одвојили од Бога. Зависно од кретањем пређеног пута од Бога, бића су и добила заслужену казну, која се огледа у Божијем потврђивању насталог растојања кроз стварање анђела, људи и демона [*De principiis* 2, 9, 2]. Могло би, према томе, бити речи о два стварања код Оригена. Прво стварање је у вечности јер је Бог вечни Творац који никада не престаје да ствара, што значи да његова творевина постоји напоредо с њим. Бог од вечности ствара коначан број бића, умова (τά λογικά) чија је карактеристика да су слободни и једнаки. Ово стварање по Оригену представља прву творевину или κτίσις, према књизи *Посѡања* [*Commentarii in evangelium Joannis* II, 96, 169, 18 – 170, 17]. Друго стварање уобличено у времену представља последицу покрета створених умова од Бога, услед презасићености (κόρος) созерцавањем Божије суштине [*De principiis* 2, 1, 1]. Поред објашњења да покрет умних бића од Бога има за разлог презасићеност постоји и још једно објашњење које је етимолошке природе и по којем је узрок настанка душа (ψυχής) својеврсно хлађења (ψυχρινός) умних бића од љубави према Богу [Trigg 1983: 107]; [Louth 1981: 61]. У сваком случају зависно од своје отпалости од Бога, претпостојећи умови добијају своја анђеоска, људска или демонска обличја као казну [*De principiis* II, 9, 2]¹. Пошто код Оригена има говора о два стварања, једном вечном где Бог као творац стално одржава бића у свом постојању и која созерцавају Божију суштину, и другом које представља Божији одговор на покрет створених бића, кретање се може двоструко представити у односу на стварање и мировање. Ако се Божији однос са створењима од вечности сматра стварањем, онда кретање заузима последње место у тријади стварање (γένεσις) – мировање (στάσις) – кретање (κίνησις). Уколико се ипак стварање сагледава као крајња Божија интервенција или казна за учињени покрет, попут осуде човека на пребивање у материјалном телу, онда би кретање извирало из мировања и претходило стварању, те би поменута тријада била у следећем облику στάσις – κίνησις – γένεσις. И у једном и у другом случају кретање има негативну конотацију, било да се сагледава као последица одлуке створених бића да наруше јединство с Богом, било да је узрок Божијем кажњавању творевине за учињени преступ разбијања јединства.

¹ Овај део Оригеновог учења реконструисан је на основу Јустинијановог писма Мени; види: [Schwartz 1940: 191, 213], те је његова аутентичност често оспоравана.

МАКСИМОВО УЧЕЊЕ О КРЕТАЊУ КАО КРИТИКА ОРИГЕНИЗМА

Иако је Оригеново учење убрзо нападнуто, прво од стране Светог Методија Олимпскога, а затим и од стране Светог Григорија Ниског, обухватном анализом позитивних аспеката како стварања тако и кретања, најобухватнија критика оваквог становишта о кретању дошла је из пера византијског филозофа и богослова Светог Максима (580. г. – 662. г.). Иако живећи после Петог Васељенског сабора који је осудио Оригена и његово учење, Свети Максим није оштрицу своје критике оригенизма усмерио као Оцу овог сабора на Оригеново становиште о претпостојању ума без тела, него првенствено на Оригеново учење о кретању. Постоје две ствари на које ће Свети Максим указати у својој критици. Прва се тиче питања самог покрета створених бића из стања мировања у ономе што представља њихову једину и последњу жељу. Идеја засићења (κόρος) бића у созерцавању Божије суштине, по Светом Максиму, уводи онтолошку нестабилност бића, јер показује да је и поред накнадне свести јединство с Богом једини циљ свих њихових дејстава, успоставља могућност да до истог покрета поново дође. Ово повлачи и другу ствар на коју светитељ жели да укаже, а то је да ако могућност покрета од Бога нужно постоји, онда не постоји ништа у чему би бића могла да нађу крајњи циљ свог кретања. Према оригенистичком становишту циљ самог кретања би претходио кретању, што ремети сам поредак у оквиру суштине бића, јер његово остварење се налази у самој суштини, а кретање је према својим потенцијалностима. Тиме кретање не би било више кретање према остварењу могућности суштине и не би се налазило у средини између своје потенције и сопственог остварења, него би последовало свом остварењу и бесконачно настављало према својим, у почетку оствареним, могућностима. Овим се да видети да учење о кретању које је изнето у *Гносџичким сџословима*, делу које по Хансу Урсу фон Балтазару (Hans Urs von Balthasar) показује оригенистичку кризу у његовом опусу, не само да је доследно становишту Светог Максима изнетом у *Амбиџви*, него може да послужи и као кључ за тумачење његове критике оригенизма. Свети Максим ће у неколико наврата дефинисати кретање у 7. *Амбиџви*. Први начин одређење је на основу циља кретања:

„Пошто ништа од онога што се креће није престало да се креће, будући да није достигло оно последње што и чини да се креће проузрокујући у њему енергију која тежи да у свом узроку нађе покој (јер ништа не може да прекине кретање онога што се по природи креће, до када се то последње покаже), ниједно дакле од онога што се креће није стало, јер још није достигло оно

што жели. То ка коме се све креће још се није појавило да би тако престало кретање оних који њему теже“ [Amb. 7, 1069b]².

Овим Свети Максим учи да је циљ кретања истовремено и почетак одакле кретање почиње. То се недвосмислено да видети у чињеници да оно последње проузрокује енергију суштине бића које у свом узроку тражи да нађе покој. Ово је још једно место где Свети Максим вешто провлачи нит своје мисли између два доминантна учења у којима је хришћанска онтологија често налазила своје утемељење. Прво је аристотелизам, а друго оригенизам. Учењем да биће по својој суштини тежи свом остварењу, односно свом τέλος-у, могло би се рећи да Свети Максим стоји у аристотеловској традицији. Међутим, он аристотеловско учење надграђује тврђом да је τέλος бића исто што и њихов αρχή, што га, с друге стране, приближава Оригеновом становишту. Међутим, за Светог Максима почетак је једнак крају у смислу да је Бог Логос и почетак и крај, јер је кроз њега и у њему све створено, и да ће се све на крају возглавити у њему, а не у оригенистичком смислу по којем је почетак једнак крају на начин да је у почетку било заједништво с Богом, које је покретом словесних бића разбијено, и да ће кроз повратак бића на крају Богу то заједништво поново бити успостављено. То се може видети на следећем примеру:

„Кретање је својство створених бића: умних умно, чулних чулно кретање. Ништа апсолутно, од онога што је постало, није по свом бићу непокретно. Чак ни оно материјално што је без душе, а што показују истраживања оних који се баве проучавањем природе. Све се креће, кажу, или кружно или елиптични или праволинијски. Свако кретање се садржи како у простом, тако и у сложеном начину кретања. Ако, дакле, кретању свега што постоји треба претпоставити стварање, то управо значи да стварању последује кретање, пошто се замишља после њега. Ово, пак, кретање називају природном силом којом биће тежи ка својој циљу, па се оно може назвати: страст или кретање од једног ка другом чији је циљ бестрашће, или делотворна енергија која има за циљ самосавршенство. Ништа од онога што је створено није само себи циљ, јер није само себи узрок, у противном било би нестворено, беспочетно, непокретно немајући потребе ни за чим. [Такво биће] превазилази природу створених бића немајући потребе ни за чим, ако је истинито да су му то одредбе, без обзира што је онај који је то одређење изрекао странац; циљ свега је оно ради кога је све, а оно ни ради кога“ [Amb. 7, 1072ab]; [Шијаковић и Кнежевић 2006: 263].

Овај дуги цитат који у најбољем светлу показује природу кретања, посебно у последњим редовима, уводи рекло би се аристотеловско поимање

² Српски превод Игнатија Мидића у: [Шијаковић и Кнежевић 2006: 261].

циља кретања. Доста је било дискусије међу научницима да ли Свети Максим „странцем“ сматра самог Аристотела или неог од потоњих мислилаца. Пол Блауерс (Paul Blowers) сматра да се иза идентитета странца крије ако не сам Аристотел³, онда његов коментатор Александар Афродизијски⁴, док је Поликарп Шервуд (Polycarp Sherwood) готово сигуран да текст одговара Евагрију Понтијском [Sherwood 1955: 100]⁵. Не треба искључити могућност да је реч баш о Аристотелу, не зато што се може утврдити текстуална сличност с њим, него зато што ће сваки каснији коментатор Аристотела, преко којег је Свети Максим евентуално могао да се упозна с овом дефиницијом, указати читаоцу на чије се дело коментари односе [Cvetković 2010: 106–7]. Друго је питање текстуалне сличности с Александром Афродизијским и другим коментаторима, али оно је овде мање важно, јер је Свети Максим сигурно био способен да и сам мисаоно уобличи жељено, уместо да то уклапа у језичке калупе Аристотеловог или вокабулара његових коментатора. Оно што је важно истаћи је да Свети Максим препознаје порекло одређених идеја које се јављају у делима Отаца, што се може видети и на примеру троструког кретања и на примеру сврховитог кретања ка циљу. Ово важи и у случају да је Свети Максим до последње дефиниције дошао преко Евагрија, или неког иза чијег имена су стајали Евагријеви списи, јер и тада би учени монах препознао прави извор те дефиниције. У сваком случају основна идеја, коју Свети Максим преузима, је да кретање указује на неко савршенство које биће задобија достигавши свој циљ, који је истовремено и пуноћа, односно потпуно остварење тог бића.

ПОДЕЛА КРЕТАЊА

Свети Максим врши поделу кретања у неколико равни и то у духовној и чулној. Ова подела је основна у свему створеном, и све створено имајући циљ свог кретања ван себе се креће у једној од ове две равни сагласно којој својом природом припада. Друге поделе су према начину кретања и то је праволинијско, кружно или спирално, као и према сложености кретања на просто и сложено кретање. Пошто Свети Максим не прецизира која су од ова три типа кретања проста а која сложена постоји неслагање међу

³ Упореди *Metaphysica* 999B8 и *De motu animalium* 700B15.

⁴ Коментари Александра Афродизијског на *Μετὰφυσικῶν* Β2; *Commentaria in Aristotelem Graeca* у [Nauck 1891: 181, 37]. Пол Блауерс (Paul Blowers) је мишљења да је дефиниција Аристотелова, али да је вероватније да потиче од Александра Афродизијског, јер је његов језик ближи језику Светог Максима. Упореди: [Blowers and Wilken 2003: 48–9].

⁵ Шервуд пише: “The milieu of the definition, is beyond doubt. It is then more piquant to know that the *outsider* cited is none other than Evagrius”. Дефиниција се налази у Евагријевом делу *Gnome* 21, које је сачувано у сиријским изворима. Извод из дела на грчком може се наћи у [PG 40, 1269D].

научницима по питању кружног кретања. Тако у свом преводу *Амбиџе* 7 Блауерс и Вилкен сугеришу да је само праволинијско (κατ' εὐθείαν) кретање по природи просто (ἀπλῶς), док и кружно (ἢ κατὰ κύκλον) и спирално (ἢ ἑλικοειδῶς) спадају у сложену (συνθέτος) врсту кретања [Blowers and Wilken 2003: 48]. Том становишту се оштро супротставио Ладислав Хватал (Ladislav Chvátal) сматрајући Светог Максима баштиником дуге традиције мислилаца од Аристотела, Прокла и Симпликија до Дионисија и Филопона, који су праволинијско и кружно кретање сматрали простим [Chvátal 2007: 189–206]. Свети Максим на овом месту не иде даље објашњавајући која се створења којим начином крећу, али ће неколико пасуса касније дати и на то одговор. Оно што Свети Максим овде уводи је учење о страсти (πάθος) коју поседује свако биће и која представља енергију којом се бића крећу према свом циљу. Међутим, како није свако кретање суштинско кретање (οὐσιώδους κινήσεως), тако ни свака страст ка свом циљу није покрећућа страст (κίνησιν πάθους). Свети Максим ће ову страст описати на следећи начин:

„Израз страст [жудњу] треба разумети правилно. Страст овде не изражава силу ка трулежности и промени на горе, већ оно што по природи сапостоји створеним бићима. Јер сва створена бића имају у себи тежњу кретања [ка нечем другом], пошто нису самосилна и самопокретна. Ако су, пак, словесна [бића] створена тада се крећу ка својој циљу, првенствено по природи зато што су створена, а и по слободи свога избора, ради пребивања у добру. Јер циљ кретања свих бића која се крећу је да достигну то вечно добро биће [тј. Бога] и да постоје у њему зато што је Бог почетак [узрок] постојања [као онај], који даје биће и поклања добро биће; [Он је] почетак и крај [циљ свега]. Од њега је кретање као наш почетак, као и то на који начин треба да се крећемо ка њему, јер је [Он наш] крај [циљ]“ [Amb. 7, 1073bc]; [Шијаковић и Кнежевић 2006: 263-5].

Овде се да приметити да Свети Максим израз „страст“ или „жудњу“ употребљава као покретачки принцип. Према томе свако је биће по својој природи присиљено на покрет према нечему другом, што представља циљ таквог покрета. Тиме се показује да остварење потенцијала сопственог бића не лежи у оквиру нас самих, те према томе нисмо ни самопокрећућа ни самосилна (μὴ ὄντα αὐτοκίνησις ἢ αὐτοδύναμις) бића. Овде Свети Максим објашњава начин кретања словесних бића (τά λογικά). Доласком у постојање путем стварања, словесна бића се крећу како на основу своје, у природи (κατὰ φύσιν) урођене, жудње за кретањем од почетка према циљу, која је одлика бића (τό εἶναι), тако и на основу своје слободне воље (κατὰ γνώμην) која одређује смер кретања или ка добром бићу (τό εὖ εἶναι) или супротно од њега. Циљ (τέλος) овог кретања сагласног *λοῖου* природе и истовремено ка добру би се налазио у достизању вечно доброг бића (ἀεὶ εὖ

εἶναι). Свети Максим овде избегава клопку оригенистичког учења о крају који је једнак почетку. Према томе, кретање које се дарује бићу је од Бога те је Он тиме почетак. Међутим, Бог је и средина као начин кретања кроз добро биће према Њему, а и циљ кретања као вечно добро биће ка којем све по својој природи треба да се креће. Начин кретања је према томе различит него код Оригена. Док би се код Оригена могло говорити о кретању у кругу, пошто се одликује отпадањем од Бога и враћањем у Њега, код Светог Максима је ово кретање праволинијско, јер се креће од почетка ка циљу, односно од бића ка вечно добром бићу. Стивен Герш (Stephan Gersh) ће ово праволинијско кретање словесних бића описати на неколико начина сагласно од нивоа на којем се ово посматра [Gersh 1978: 246–7]. Према томе први онтолошки ниво према Гершу представља кретање од простог или недефинисаног (ἀπλῶς) кретања ка дефинисаном (πῶς) кретању према одређеном циљу. Поред овог кретања Герш ће издвојити још три врсте кретања код Светог Максима. Друга врста кретања, која је у домену етике, представља слободно кретање од *λοῖοσα* бића ка *λοῖосу* доброг бића. Ово кретање од бића ка добром бићу је већ поменуто раније.

Трећа врста или ниво, који се тиче чулних или видљивих бића, је посебно интересантан и на њега је већ указао Балтазар [Balthasar 2003: 154–5]. Пратећи Светог Григорија Богослова, Свети Максим ће тврдити да су бића по својој суштини, својим могућностима и исходима (κατά τε φύσιν καὶ δόνασιν καὶ ἐνέργειαν) непокретна. Она су исто непокретна по свом месту у општем поретку и у постојаности у бићу (τάξιν τε καὶ διαμονὴν ἀμεταστάτως), нити мењају своје место нити се претварају или мешају с другим стварима [Amb. 15, 1217a]. Овде Свети Максим жели првенствено да укаже да се непокретност бића односи на њихове заложене *λοῖοσε*, који представљају опсег бића. Тиме се заправо утврђују њихова непокретност и постојаност како на плану самог бића и његове суштине, могућности и остварења, тако и на ширем онтолошком плану који подразумева целину свега постојећег, у којој се одређује тачно место бића у том поретку. С друге стране, у погледу повећања и смањења, узрастања у својствима и величини, као и на основу смењивања једних другима, на начин да они што су дошли раније праве места за оне који долазе касније, бића се налазе у покрету. Ово кретање представља према Светом Максиму промену у својствима бића, као и у њиховим односима, док она суштински остају непокретна и непроменљива. Суштине су према томе „непроменљива начела сталности“, док су својства оно што носи индивидуалност и што кроз кретање настаје. Балтазар ће с правом приметити да покрет бића представља начин да се оно утемељи као посебно [Balthasar 2003: 155].

Четврти ниво, према Гершу, открива још једно занимљиво становиште Светог Максима о кретању, развијено дуж Аристотеловог учења

из *Καθηϊοριја* о тензији која постоји између суштина и својстава. Према Светом Максиму та тензија се огледа и у створеној природи због постојања двојства унутар бића. Код телесне природе тензија је између твари и обличја (ἐξ ὕλης συνεσθηκότα καὶ εἶδους), а код духовне природе напетост постоји између опште суштине и њених појединачних својстава (ἐξ οὐσίας καὶ τοῦ εἶδοποιούντος αὐτά οὐσιωδῶς συμβεβηκότος) (*Amb.* 67, 1400c). Четири нивоа кретања могу да се примене на објашњење кретања не само код словесних него и код чулних бића, што показују трећи и четврти ниво.

ДИОНИСИЈЕВСКИ ЕЛЕМЕНТИ У УЧЕЊУ СВЕТОГ МАКСИМА О КРЕТАЊУ

Пратећи Светог Дионисија Ареопагита [*DN* 4, 8, PG. 3, 704D–705A], Свети Максим тврди да постоје три начина кретања, праволинијско, кружно и спирално. Ендрју Лаут (Andrew Louth) ће сугерисати да се ова три типа кретања из *Амбиџе* 7 могу изједначити с три врсте кретања које душа поседује, које ће Свети Максим изложити у *Амбиџи* 10 [Louth 1996: 100, 205]. Насупрот томе Герш, иако прави паралелу између троструког кретања из *Амбиџе* 7 с кретањем душе из *Амбиџе* 10, прву класификацију кретања пре повезује с кретањем планета него с кретањем душе [Gersh 1978: 252–3, ф. 228]. Међутим, Гершово интересовање за космолошки или онтолошки план је јасно инспирисано идентификовањем неоплатонистичких елемената које Свети Максим усваја од Дионисија. Герш ће ове три врсте кретања, а опет на основу Дионисијеве поделе, представити како у вези с првим узроком, тј. Богом, тако и у односу на створена бића. У погледу првог узрока права линија би представљала, према Гершу, Божију иманенцију, круг би био трансценденција, а спирала истовремено и иманенција и трансценденција. Друго Гершово тумачење донекле одговара Дионисијевој класификацији кретања у оквиру душе. Овде би права линија одговарала односу који бића имају међу собом, круг би представљао однос с Богом, а спирала оба односа заједно [Gersh 1987: 253]. Оваква Гершова класификација се не може у развијеном облику наћи код Светог Максима, али има индиција за тако нешто јер светитељ стоји у традицији Дионисија Ареопагита. Тако се на неколико места у *Μυσταίσι* може наћи учење по којем се ум кружно креће око Истине, за разлику од разума који се креће право према Добру [*Myst.* 5, 8–9, 11 и 19]. У сваком случају Максимово могуће повезивање кретања душе с три типа кретања такође има свој извор у Дионисијевим списима [*DN* 4.8, PG. 3, 705BD], што вероватно и инспирише Лаута да их доведе у везу. У сваком случају било би занимљиво надаље испитати начин кретања душевних сила.

КРЕТАЊЕ УНУТАР ДУШЕ

Свети Максим пише да су Свети Оци, просветљени благодаћу, учили да душа поседује три врсте кретања која нагињу ка једном, и то су кретања на основу ума, разума и чула (τὴν κατὰ νοῦν, τὴν κατὰ λόγον, τὴν κατὰ αἴσθησιν) [Amb. 10, 1112d]⁶. Кретање ума је просто и неисказиво, којим се душа креће на несазнатљив начин према Богу, сазнајући га на начин који надилази познавање свега постојећег. Ово кретање које је по својој природи просто и спада у праволинијско кретање којим се ум (νοῦς) креће ка Богу.

Следеће кретање је кретање разума (λόγος) и оно је у сагласности с одређујућим узроком оног непознатог (κατ' αἰτίαν ὀριστικήν). Природно се крећући, душа примењује све своје сазнајне моћи на природне *λοῖοσε* ствари које су познате само на основу свог узрока. Овде већ долази до проблема како протумачити ово кретање, као кружно или као спирално? Кретање би могло да се опише као кружно, јер разум полази од саме ствари, чији појединачни *λοῖος* испитује, природно се крећући ка узроку саме ствари. Кретање разума према узроку ствари би било кретање од појединачности ка општостима. Када разум дође до самог узрока ствари и спозна његов општи *λοῖος* који се садржи у суштини ствари онда се враћа назад и покушава да, сазнавши суштину на основу узрока ствари, сазна и појединачни *λοῖος* ствари који се састоји од њених својстава или дејстава. Међутим, уколико се ово упореди с местом из Дионисијевих *Божанских имена*, да се приметити да разумно кретање тамо није описано кругом него спиралом⁷. Пошто је Свети Максим доследан Дионисију, тешко је посумњати да одступа од његовог учења. Поставља се онда питање како ово кретање разума добија вертикалну димензију и прелази у спирално кретање. Разумско кретање, за разлику од кретања ума, није усмерено на Бога него на створена бића и има хоризонталну димензију познања узрока самог бивствујућег. Овде Свети Максим логички процес кретања ка узроцима бића као пута од појединачности ка општим суштинама, и поново назад ка придодатим својствима које носе суштине, ставља у један општи план. Према томе, сазнавање узрока створења путем разума је процес сазнавања њихових вечних *λοῖοσα* који сапостоје у Богу. То значи да пут ка појединачним узроцима бића води ка општем узроку свих бића или самом Богу. Тиме и круг добија своју вертикалну димензију, почињући стално да

⁶ Овде Свети Максим првенствено мисли на Дионисија Ареопагита чије учење да све створено учествује у Богу умом, разумом, чулима и животним покретом (κατὰ νοῦν, ἢ λόγον, ἢ αἴσθησιν, ἢ κίνησιν ζωτικὴν) наводи у: [Амбивија 7: 1082b].

⁷ Дионисије ће учити да када душа, према својим моћима, бива просвећена Божанским сазнањем, кроз разумевање почиње да се креће спирално. Видети: [DN 4, 9. (PG 3, 705ab и Suhla 1990: 153, 17–154, 1)].

се размотава, никако не достижући свој крај који је у бесконачном Логосу свих бића.

Следеће кретање по Светом Максиму је сложено (δέ σύνθετον) кретање душе према спољашњости, при чему она надражена спољашњим стварима као одређеним симболима (ἐκ τινῶν συμβόλων) виђених ствари, добија утиске о *λοῖοσι*ма ствари [Amb. 10: 1113a]. Свети Максим, осим што ово кретање сматра сложеним, не помиње нити да је кружно нити спирално. Међутим, на основу претходно реченог и имајући на уму сведочанство Светог Дионисија о томе, може се насупротив Хваталовом становишту узети као кружно. Кружно би било по томе што би кретање душе, прво ка стварима чулног света, а затим и у себе где ствара утиске виђених ствари, може описати кружном путањом. На тај начин душа у себи ствара представе о чулном свету путем сабраних утисака о појединачним бићима, и на основу јединства и односа примљених утисака поставља се према чулном свету. Овакав процес се очигледно може описати кружном путањом.

Сва три кретања душе би требало, по Светом Максиму, да се слију у једно, којим се на узвишени начин духовни *λοῖοσι* ствари опажених чулима уздижу путем разума до ума, сједињујући разум, који поседује логосе бића, с умом у једну просту и нераздељиву мудрост, односно разборитост (μία ἀπλήν τε καὶ ἀδιάρετον φρόνησιν), на основу које се душа креће према Логосу као збиру *λοῖοσα* свега бивствујућег [Amb. 10, 1113ab]. Овај покрет који се уздиже ка Богу је истовремено и покрет уподобљавања Богу, јер кроз сазнање Бога у оној мери у којој Бог допушта да буде сазнат, човек постаје Бог. Свети Максим ће на следећи начин ово представити:

„Бог и човек су парадигме (παράδειγματα) један другог, и онолико колико се Бог кроз човекољубље очовечио (διὰ φιλοανθρωπίαν ἀνθρωπίζεσθαι), толико је могуће да се човек кроз силу љубави обожи (δι’ ἀγάπης δυνηθεὶς ἀπεθέωσεν), и то је онолико колико је човек узнет од стране Бога ка ономе што је спознао умом, толико се човек кроз врлине и уподобио Богу, који је по природи невидљив“ [Amb. 10: 1113bc]⁸.

Овде се може приметити да се Бог спознаје умом и то у оној мери у којој се сам открије уму, што води до уподобљавања или обожења самих бића која умом созерцавају Божију доброту. Ово је директан или праволинијски пут ка Богу. Али поред тога Свети Максим дозвољава да и кретање разума ка створеним бићима одведе ка Богу као центру свих логоса бића. Овде ће кретање ка узроцима бића, укључујући и узрок сопственог бића несумњиво довести до општег узрока свега. Као крајњи циљ тог пута опет ће бити обожење.

⁸ Превод грчког оригинала на српски је ауторов.

„Ако, пак, ништа друго не жели да достигне, до свој почетак [узрок постојања] [онда] не отпада од Бога, већ тачније уздицањем ка Њему постаје бог и каже се да је део Бога тиме што како доликује учествује у Богу, пошто је по природи мудро и промишљено кроз долично кретање достигло свој почетак и узрок. Оно, дакле, нема ништа друго после свога почетка и узрока и замисли по којој је створено да би се према њему кретало и достигло савршенство, до начин којим треба да се креће ка божанском циљу и тако достигне тај божански циљ [замисао] о себи“ [Amb. 7: 1080c]; [Шијаковић и Кнежевић 2006: 267–9].

Према томе сазнање сврхе или циља (σκοπόν) бића који се налази у Богу води ка самом Богу. Овде се да видети да је Бог истовремено узрок и почетак (ἀρχή καί αἰτία) свих бића као и њихов циљ и сврха и без обзира да ли створене бића крену ка Њему као сврси пратећи свој природни *λοῖος* или крену ка свом почетку и узроку, она у крајњој линији долазе до Бога. Овде Свети Максим поново прати линију Дионисијеве мисли тврдећи да је извор и циљ свих бића сам Бог [DN 5, 8: 824B], који у себи садржи логосе свих бића као што центар круга садржи све радијусе [DN 2, 5: 644^A]. И поред чињенице да је фигура центра круга и радијуса неоплатонистичког порекла, она је послужила обојици аутора не само да покажу да је хришћански Бог као Створитељ узрок свих ствари, него и да Он као промислитељ остаје у сталном односу са створеним бићима, водећи их пажљиво према себи као циљу. Преме томе, за разлику од неоплатонистичког Бога који нема никаквог односа с нижим слојевима бића на њиховом путу ка њему, хришћански Бог поред тога што ствара свако појединачно биће у за њега погодно време, Он се брине за крајњу судбину сваког бића, која би према вољи Божијој требало да се оствари у обожењу. Било да се кретање сагледа на ширем, космолошко-онтолошком плану, или плану људске душе, оно је једино право и суштинско кретање ако води Богу и има за циљ обожење бића.

КРЕТАЊЕ КАО ПРЕВЛАДАВАЊЕ РАЗДАЉИНЕ

Помоћу фигуре центра круга и радијуса Свети Максим показује космичку повезаност не само унутар чулног света или унутар духовног, него и у оквиру целокупне творевине. Свети Максим говори о постојању закона, који на основу заложеног (општег) *λοῖοσα* бића уједињује чулни с духовним светом и не дозвољава да се запоставља јединствена ипостас бића на основу њихових природних различитости [Myst. 7, 1, 658ab 14–17]. Овај заложени општи *λοῖος* бића који држи целокупну творевину у бићу може се упоредити с логосом човека чија уједињујућа сила повезује душу

с телом у једну јединствену *ἰϋοσῑας*. Свети Максим наставља да описује својства овог општег логоса бића:

„Тај логос не допушта могућност да се специфична својства њихова, која карактеришу природу сваког од ових светова, и воде у деобу и раздвајање (*πρός διάστασίν τε καί μερισμόν*), буду јачи од пријатељског сродства (*φιλκῆς συγγενείας*), које је стављено у њих у сједињењу њиховом“ [*Myst.* 7, 1, 658ab 17–20]; [Шијаковић и Кнежевић 2006: 169].

Овде се може видети да термин *διάστασις* указује на постојање раздвајања или разлике на свим нивоима бића. Међутим, право значење овог термина у делу Светог Максима долази највише до изражаја на ширем онтолошком плану. Тако ће Свети Максим у *Гносῑичким сῑословима* *διάστασις* неразделиво повезати с целокупном творевином. Правећи разлику између времена, као нечега што бива мерено кретањем и изражено бројем, и века у којем нема покрета бројчано израженог али је под категоријом „када“, Свети Максим дефинише *διάστασις* као карактеристику и једног и другог, јер и једно и друго имају неки почетак [*Cap. theol.* I, 5, 1085a]. Може се наслутити двоструки смисао овог појма. С једне стране, он представља раздвојеност онога што има почетак од онога што је беспочетно, чиме се указује на постојање онтолошког јаза између Творца и творевине. С друге стране, он се везује за творевину, јер од самог довођења у биће она прима одвојеност или растојање унутар себе. Ово растојање када се преваљује кретањем и изражава бројем представља време, а уколико покрет стане онда је то век који, као што Свети Максим каже, и сам потпада под категорију „када“ (*τὴν πότε κατηγορίαν*). Тако *διάστασις* у времену је раздобље које се налази између почетка као стварања и краја времена као другог Христовог доласка и васкрсења мртвих. С те стране време је ограничено и као такво у једном тренутку престаје да постоји на начин по којем је оно природни уништитељ (*δαμάζοντα*) постојећег [*Myst.* Предговор, 1, 660a], и као мера кретања чулне творевине. С друге стране век иако ограничен само својим стварањем као почетком, постоји као медијум у којем се бесконачно духовно узраста, па би према томе требало да буде безграничан. Међутим, Свети Максим говори да је Бог почетак, средина и крај свему [*Cap. theol.* I, 10, 1088a] и да је једино Исус наследник свег времена и века [*Amb.* 10, 1164b]. С те стране век постаје мера узрастања у Богу у којем нема временски израженог кретања али постоје стремљење и одређени *διάστασις* који треба да се превали до краја кретања. Мера овог узрастања је према Светом Максиму ограничена веком и *διάστασις*-ом или, изражено терминологијом Светог Григорија Ниског коју Свети Максим усваја, *διάστημα*-ом. Свети Максим употребљава термин *διάστημα* у истом смислу као Свети Григорије Ниски:

„Све док душа напредује (μετάβασι) из 'силе у силу и из славе у славу' (2. Кор. 3, 18), то јест, док се креће од врлине ка [још] већој врлини и док се успиње (ἀνάβασι) од сазнања до узвишенијег сазнања, она не престаје бивати како је [за њу] и речено: 'Дуго биваше душа моја' (Пс. 119, 6). Јер велика је раздаљина (διάστημα) и мноштво је нужних нивоа знања пре него што она 'доспе до места чудесне скиније где Бог обитава, гласом исповедања и радости славећ Га' (Пс. 41, 5). Вечно напредује [она] из песме у песму умом радосним уздижући се у божанском созерцању и то сразмерно [својој] благодатности за [претходно добивену] благодат.“ [Cap. theol. II, 77, 1161ab]; [Шијаковић и Кнежевић 2006: 227].

Овде се јасно да видети у да је διάστημα растојање које дели творевину од свог коначног смираја у Богу и да има исто значење као и διάστασις. Међутим, Свети Максим ће овај израз само спорадично користити, како у овом контексту, тако и у смислу просторне раздвојености односно растојања (Ep. 2, 393a), што је и основно значење термина διάστημα. Свети Максим ће, као што је приметио Ларс Тунберг (Lars Thunberg), дати предност термину διάστασις над термином διάστημα из разлога што први упућује на στάσις, који је у Богу и представља циљ стремљења сваког створеног бића [Thunberg 1996: 59]. Међутим, Тунберг ће раздвојити значење ових речи тврдећи да иако διάστασις престаје када се досегне στάσις, природна διάστημα која дели творевину од Бога и даље остаје. Тешко је наћи у опусу Светог Максима место које би упућивало на овакав закључак, посебно ако се има у виду место из *Амбииве* 15, где Свети Максим говори да је циљ кретања створених бића στάσις, који је у Богу и у којем нема никакве раздаљине (μὴ εἶναι διάστημα) и где сваки природни покрет престаје [Amb. 15, 1217c].

Свети Максим употребљава термин διάστασις и у сотириолошком контексту. Христово спасилачко дело се, по Светом Максиму, не огледа у томе што је донео вечни живот, јер вечно биће је од почетка било део људске природе, него зато што је обновио човекову способност да чини добро. Тако ће Свети Максим учити да је Христос поново повезао *λοῖος* бића с *λοῖосом* доброг бића, као што је то од почетка било, премостивши одвојеност и раздаљину (τομήν καὶ διάστασι) која је настала човековим падом, и тиме их мудро спојивши с *λοῖосом* вечног бића [Amb. 42, 1348d]. Христово дело представља и пуноћу духовног узрастања у овом свету, али не и крај тог узрастања, јер вечно добро биће представља заправо стално пребивање у добром бићу и кретање се наставља и после достизања коначног στάσις-а. За опис овог кретања, које је у исто време и мировање, Свети Максим користи оксимороне „вечнокрећући спокој“ (ἀεκίνητος στάσις) и „спокојно једнолично кретање“ (στάσιμον ταυτοκινήσις). Према томе,

биће ће у Божијој природи наћи то стање вечнокрећућег смираја и мирног једноличног вечног покрета око једног те истог центра [*Thal.* 65, 545]⁹.

ЗАКЉУЧАК

Учење Светог Максима о кретању представља врхунску синтезу не само претходних хришћанских становишта, него и најзначајнијих филозофских учења антике. Иако на први поглед изгледа да Свети Максим развија своје учење о кретању као критику оригенизма, пажљивом анализом његовог дела може се доћи да закључка да је оно не само критика него и уподобљавање аристотелизма, неоплатонизма и оригенизма основним истинама хришћанске вере. Свети Максим истовремено подупире своје становиште учењима Светог Григорија Богослова, Светог Григорија Ниског и Дионисија Ареопагита.

Свети Максим супротставља се оригенизму и аристотелизму учењем о кретању као кретању према Богу као циљу у којем свако кретање престаје. Тиме он побија оригенистичко становиште из којег следи да ако могућност кретања од Бога нужно постоји онда су бића осуђена на стални покрет. Истовремено Максимов поглед на кретање је и критика аристотелизма, јер он крајњи циљ кретања не сагледава у оквиру суштине крећућег бића, него у Богу који је извор и циљ сваког бића. Поред космолошког плана, Свети Максим развија учење о кретању на психолошком, односно на плану душе. Иако изгледа да се у свом учењу о души наслања на неоплатонистичку традицију, Свети Максим, пратећи Дионисија Ареопагита, развија учење о троструком кретању унутар душе ка Богу и у Богу заложеним логосима створења као процесу обожења. Коначно, Свети Максим, пратећи Григорија Ниског, развија учење о кретању не као преваљивању раздаљине у времену и простору, него првенствено као преваљивање раздаљине којом нас време и простор одељују од Бога. Тиме Свети Маским развија једно од најсуптилнијих учења о кретању, не само у византијском средњем веку, него у целокупној хришћанској мисли.

ЛИТЕРАТУРА

Шијаковић, Богољуб и Микоња Кнежевић (прир.). Аспекти философске и теолошке мисли Светог Максима Исповедника, *Луча* 21–22 (2004–2005), Никшић 2006.

Balthasar, Hans Urs von. *Cosmic liturgy: the universe according to Maximus the Confessor*. San Francisco: Ignatius Press, 2003.

⁹ ...διά τήν φυσικήν του ἐν ὧ γέγονε μονάδα, στάσιν ἀει κίνητον ἐξεῖ καί στάσιμον ταυτοκινήσιαν, περί τό ταυτόν καί ἐν καί μόνον αἰδίως γινομένην, ... Исто видети у: *Amb.* 67, 1401a и *Myst.* 19, 696c.

- Blowers, Paul and Robert Louis Wilken. *On the Cosmic Mystery of Jesus Christ, Selected Writings from St. Maximus the Confessor*. New York: St. Vladimir's Seminary Press, 2003.
- Chvátal, Ladislav. Mouvement circulaire, rectiligne et spirale. Une contribution à la recherche des sources philosophiques de Maxime le Confesseur. *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie* 54, 1/2 (2007): 189–206.
- Cvetkovic, Vladimir. The Identity of the allotrios and his Definition in *Ambiguum* 7 of St Maximus the Confessor. *Studia Patristica* 48 (2010), 105–110.
- Gersh, Stephen. *From Iamblichus to Eriugena. An Investigation of the Prehistory and Evolution of the Pseudo-Dionysian Tradition*. Brill: Leiden 1978.
- Görgemanns, Herwig & Heinrich Karpp (eds.). *Origenes vier Bücher von den Prinzipien*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976.
- Evagrius Ponticus, *Gnome* 21, in: Migne, J.-P. (ed.). *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, vol. 40. Paris 1863: 1269D.
- Hayduck, Michael (ed.). *Alexandri Aphrodisiensis in Aristotelis metaphysica commentaria*. Berlin: Reimer, 1891.
- Jaeger, Werner (ed.). *Aristotelis de animalium motione et de animalium incessu. Ps.-Aristotelis de spiritu libellus*. Leipzig: Teubner, 1913.
- Louth, Andrew. *The Origins of Christian Mystical Tradition*. Oxford: Clarendon Press, 1981.
- Louth, Andrew. *Maximus the Confessor*. London: Routledge, 1996.
- Maximus Confessoris. Opera Omnia. in: Migne, J.-P. (ed.), *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, vol. 90–91, Paris 1865.
- Maximus Confessoris. *Ambiguorum liber*, *Ambig. Ioh.* 6–71 [= *Amb.*], PG 91, 1061–417.
- Maximus Confessoris. *Capitum theologorum et oeconomicorum duae centuriae* (= *Cap. theol.*), PG 90, 1084–173.
- Maximus Confessoris. *Capita de caritate quattuor centuriae* [= *Carit.*], PG 90, 960–1073.
- Maximus Confessoris. *Epistulae* (1–45) (= *Ep.*), PG 91, 361–650.
- Maximus Confessoris. *Mystagogia* (= *Myst.*), PG 91, 657–717.
- Maximus Confessoris. *Quaestiones ad Thalassium* [= *Thall.*], PG 90, 244–785.
- Origène. *Commentaire sur saint Jean*, vol. 2. Sources Chrétiennes 157. Paris: Cerf, 1970.
- Pseudo-Dionysius Areopagita. *De Divinis Nominibus* [= *DN.*]. in: Migne, J.-P. (ed.). *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, vol. 3. Paris 1857: 585b–984a.
- Ross, William David. *Aristotle's metaphysics*, 2 vols. Oxford: Clarendon Press, 1924.
- Schwartz, Eduard. *Collectio Sabbaitica contra Acephalos et Origenistas destinata. Insunt acta synodorum Constantinopolitanae et Hierosolymitanae a. 536*. Acta conciliorum oecumenicorum, Band 3. Berlin: De Gruyter, 1940.
- Sherwood, Polycarp. *The Earlier Ambigua of Saint Maximus the Confessor and his Refutation of Origenism*. Romae: Studia Anselmiana, 1955.
- Suchla, Beate Regina (ed.), *Corpus Dionysiacum*. vol. I. Berlin: De Gruyter, 1990.
- Trigg, Joseph W. *Origen*. London: SCM Press, 1983.
- Thunberg, Lars. *Macrocosm and Mediator: The Theological Anthropology of Maximus the Confessor*. Chicago and La Salle: Open Court 1995².

ST MAXIMUS THE CONFESSOR'S TEACHING ON MOVEMENT

by

VLADIMIR CVETKOVIĆ
Aarhus Universitet
Faculty of Theology
Aarhus, Denmark
vlad.cvetkovic@gmail.com

SUMMARY: The article aims to present how the Byzantine scholar St Maximus the Confessor perceived the notion of movement (*kinesis*). St Maximus exposed his teaching on movement in the course of his refutation of Origenism, which regarded the movement of created beings away from God as the cause of breaking the original unity that existed between the Creation and the Creator. By reversing Origen's triad 'rest' – 'movement' – 'becoming' into the triad 'becoming' – 'movement' – 'rest', St Maximus viewed the movement toward God as the sole goal of created beings, finding in the supreme being the repose of their own movement. In addition to the cosmological view of the movement, St Maximus developed a psychological and an ontological view on movement, relying on previous Christian tradition. By transforming and adapting Aristotelian and Neoplatonic notions to the basic principles of Christian metaphysics, St Maximus creates a new Christian philosophy of movement which he supported primarily with the views of the Cappadocian Fathers and Dionysius the Areopagite.

KEY WORDS: St Maximus the Confessor, movement, rest, creation, soul

НЕОМЕДИЕВАЛИЗАМ У САВРЕМЕНОЈ ДРУШТВЕНОЈ ТЕОРИЈИ*

АЛЕКСАНДАР САША ГАЈИЋ

Институт за европске студије,
Трг Николе Пашића 11, 11000 Београд, Србија
romero@eunet.rs

САЖЕТАК: „Неомедијевализам“ је постао широко употребљаван термин у савременој друштвеној теорији. Њега користе историчари, социолози културе и теоретичари међународних односа да би критички преиспитали наслеђе стварног средњег века, те како би, кроз откривање аналогија са савременим друштвеним процесима, лакше и прецизније уочили њихова културно-историјска и међународно политичка стремљења. Рад полази од настанка „новосредњовековних мотива“ у друштвеној теорији и филозофији од времена романтизма, преко „католичке културне обнове“ и „руске религиозне ренесансе“, све до њеног утицаја на кризеолошке теорије модерности из прве половине 20. века и значајна научна дела Шпенглера, Тојнбија, Ортеге и Гасета те Питирима Сорокина. Потом се прати оживљавање интересовања за средњовековље током 70-их година прошлог века с јављањем постмодернизма, као и прве примене „новомедијевалистичког модела“ у објашњавању трансформације међународних односа у делу Хедлија Була и његових настављача. На крају се уочавају савремене „неомедијевалистичке“ тенденције у научном истраживању, од системске трансформације из модерне у постмодерну политичку економију, преко урбаних студија, социологије и филозофије које у религиозности и традицији поново траже необориве епистемолошке ослободитеље.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: неомедијевализам, криза, друштвена теорија, нове парадигме, аналогије

Појам „неомедијевализам“, односно „ново средњовековље“ у другој половини 20. и почетком 21. века постао је широко употребљаван у савременој друштвеној теорији. Термин све чешће користе историчари, социолози културе и теоретичари међународних односа, и то вишезначно. Једни – да би критички преиспитали наслеђе стварног средњег

* Рад је настао у оквиру пројекта бр. 179014 који финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

века, односно да би оповргнули предрасуде просветитељске епохе који су јој искључиво спочитавали незнање и стагнацију насупрот њеним уоченим, развојним процесима који су приметни кроз векове. Тако би, на основу новооткривених чињеница, оповргнули дискурзивну, „бинарну“, манихејску менталну мапу коју је промовисало модерно просветитељство „оцрњивањем“ свог средњовековног антипода покушавајући тако да легитимише сопствени „позитивно-просвећујући“ пројект и све конкретне активности у овоме правцу. Други – да би кроз откривање аналогија са савременим друштвеним процесима лакше и прецизније учили њихова културно-историјска и међународно политичка стремљења.

Феномен „неомедијеализма“ у савременој друштвеној теорији први је популаризовао Умберто Еко (Umberto Eco) у есеју Сањати у Средњем веку [Еко 1986 (1973)]. Он је, бацајући летимичан поглед на ондашњу популарну културу, лако уочио праву лавину масовне продукције која с носталгијом упира очи у наслеђе средњег века и користи га ради постмодерне рециклаже. Потом је сачинио типологију разлитичитих значења овог термина, од оних који постоје у јавном мњењу до стручних, као што је неомедијеализам у савременим филолошким студијама, све до филозофских и социолошких „новосредњовековних“ модела за објашњење савремености. Еко није био изненађен интересовањима за средњи век, будући да је био уверења да су све теме и сви проблеми западне цивилизације настале или се појавиле баш у средњовековљу: модерни језици, модерне државе са својим апаратом и војно-полицијском силом, трговачки центри, банке и капиталистичко привређивање... У наслеђе средњовековља спадају и спорови световне и духовне власти, затим идеолошко жигосање одступања од рационално дефинисаног система мишљења проглашеног за дефинитивну истину, као и класни сукоби богатих и сиромашних, трансформација привређивања и тржишта рада кроз технолошку иновацију и слично...

НАСТАНАК МОТИВА О „НОВОМ СРЕДЊОВЕКОВЉУ“ У ДРУШТВЕНОЈ ТЕОРИЈИ

Појава „жудње за средњовековљем“ није представљала новост коју је 70-их година прошлог века први приметио проницљиви и цинични италијански интелектуалац: интересовање за средњи век на Западу периодично се јављало у кризним раздобљима препуним разочарења у последице модерности.

Тако је, рецимо, с романтичарском реакцијом на револуционарне исходе просветитељства дошло до својеврсног поновног интересовања за католичко средњовековље на континенту и, нарочито, у Енглеској. Томас Карлајл (Thomas Carlyle) је глорификовао историјске примере херојства [Карлајл 1988] залажући се за јуначко предводништво као конститутив-

ни елемент живота политичких заједница; кроз чврст, трансцендентални нематеријалистички поглед на свет (насупротив свакодневици индустријске револуције у викторијанској Британији), а нарочито апологијом етичког активизма (као контрапункта модерном свету), својим избором хероја на подручјима религије, стваралаштва и политике не само да је идеализовао негдашње средњовековље – него је, посредно, призивао и његово обнављање. Следећа острвска манифестација носталгије за средњовековљем јавила се као Оксфордски покрет који је имао велик утицај на други широки културни покрет – на „католичку културну обнову“.

Период међуратне Велике кризе и покушаји читаве плејаде релевантних аутора да, кроз различите стилове и поступке, пруже могуће одговоре на изазове модерности читаву једну групу мислилаца одвела је у правцу „неомедијевалистичке жудње“. Било је то раздобље праве експлозије теоријских дела о кризи модерности. „Пре Велике депресије теоретичари друштвених криза баве се више њеним културним и субјективним странама, а после 1929. године пре свега тумачењем кризних облика и њиховим последицама“ [Гајић 2011: 45]. Читав један правац списатеља је и међу културним и субјективним „лицима кризе“ и међу њеним последицама, а нарочито у потенцијалним а жељеним исходима „изласка из модерности“ видео будућу магловиту епоху „новог средњовековља“. Ово је било најизраженије на „источном крилу“ модерних дешавања, у оквиру „руске религиозне ренесансе“ (Розанов, Мерешковски, Берђајев, Булгаков...) на почетку 20. века. Предосећајући да живе у доба смењивања историјских епоха у којој појмови и појаве губе дотадашња значења и добијају нова те се преображавају у нешто потпуно другачије, мисао о кризи је повлачила аналогije с античким добом – с временом пропасти древног полиса, и израстањем империје коју су, након процеса декаденције, „докрајчили“ варвари. Поменути мислиоци сличне симптоме видели су и у модерној епохи. Према њима се, разголићени у својој „природној еволуцији“ – и рационализам, и индивидуалистички либерализам, као и сви други продукти хуманистичке идеје – дијалектички поступно претварају у своју супротност. Стога су били убеђења да је заступање (и то апстрактних позиција) дотадашњих идеја и циљева модерности не само облик „заосталости“ или „реакционарности“ – него и тешка идеолошка заблуда. Централна мисао њиховог виђења кризе савременог света јесте да је она заправо велико испитивање људске слободе. И као што је иза декаденције античког света наступио мрачни период из којег је израсло хијерархијско, средњовековно друштво, тако ће из декаденције модерне, предвиђали су ови мислиоци, настати неко „ново средњовековље“. Мисао о кризи модерног света, дакле, замишљала је идеју о њеном превладавању и преласку

секуларизованог индустријског света у нешто што је пословично називано „новим средњовековљем“.

Говорећи о руском културно-историјском типу и „православљу Достојевског“ пред којим је, наводно, нови узлазни цивилизацијски циклус, готово идентичне идеје снажно је развијао Освалд Шпенглер (Oswald Spengler) у *Пројасџи зајага* [Шпенглер 1990]. Тежиште његовог напада на тоталитарне перцепције историјске динамике западне модерности било је усмерено на схему стари – средњи – нови век. Ову схему, коју је усвојио Запад, Шпенглер је сматрао накарадно усвојеном творевином. Њене корене Шпенглер је проналазио у оријенталном, магијском и дуалистичком осећају света где се историји додаје „тежња за покретом“ као један драматичан ток неповратног развоја на боље [Шпенглер 1990, књига 1: 54–55]. Но, сматрао је Шпенглер, ово никако није и не може да буде опис истински универзалне историје, него само историјске перцепције Запада која има универзалне претензије; описано виђење је настало унутар посебног историјског типа – „фаустовске културе Запада“ која је настала у зрелом „готском“ средњовековљу. Запад, дакле, представља самосвојну културну творевину која има своју младост, раст, зрелост и период опадања. Све основне, интристичне одлике ове културно-цивилизацијске творевине настале су у средњовековљу и њихови модерни изрази представљају само зрелије развојне облике изникле из западног „фаустовског средњовековља“. Друге културе, напротив, имају своје, самобитне и другачије основе – са својим младостима или „средњовековљима“, са својим зрелим културним фазама и позним цивилизацијским опадањима.

Шпенглерове идеје (односно оне његовог руског претече, Данилевског [Данилевски 1994]) следила је многољудна руска бела емиграција која се, након Октобарске револуције, настанила у скоро свим европским метрополама. Мешајући своје често наивне, утопистичко–есхатолошке визије с особеним поимањем хришћанских идеала, на ову тему је своје понајбоље странице написао аутор списа *Ново средњовековље*, религиозни егзистенцијалиста Николај Александрович Берђајев.

За Берђајева прва половина 20. века била је период преласка „из епохе дана у епоху ноћи“, „пут разарања старог и неприметног слагања новог“, а које се решава „реалном силом“ [Берђајев 1990: 24]. Претечу „новог средњовековља“ Берђајев је видео у цивилизацијској декаденцији која је довела до крваве борбе између нација, класа и појединаца, након којих ће мало тога остати од старог, модерног друштва [Берђајев 1990: 26–27]. Узроке ове декаденције он је, попут многих својих савременика, видео у индивидуализму који је „заковао човека у самом себи и у формама, којима је човек себе одделио од других људи и од света“ [Берђајев 1990: 21] где се

„слобода човека указује савршено формалном и бесадржајном слободом“ [Берђајев 1990: 20].

Будућност модерног света, у свом најупечатљивијем изразу видљивом током 19. века што се „распао и налази се у стању крваве борбе нација, класа и појединих људи“ [Берђајев 1990: 32], лежи у болном прочишћењу кроз недаће где ће се, кроз превазилажење модерног изоловања, тежити новом универзалном јединству. Та долазећа епоха, нада се Берђајев, биће нешто налик „новом средњовековљу“, јер ће у њој „слободан повратак хијерархијским начелима бити неизбежан“ [Берђајев 1990: 43]. Берђајев није идеализовао „ново средњовековље“ јер идеално није било ни оно „старо“. Он је био свестан његових многобројних тамних страна – варварства, насилништва, незнања и религијом правданог терора. Али, с обзиром на то да је (поред свих својих лоших страна), средњовековље било „по преимућству религиозна епоха“, пошто су сва култура и свакодневни живот били окренути оностраним, као и да се тада човек до крајњих граница напрегнуо да докучи тајне људског биства, Берђајев и његови истомишљеници су се надали истоветној „духовној“ усмерености те, наслућиване, будуће епохе. Верујући да ни једна сфера стваралаштва не може остати „религиозно неутрална“ у преовладавању секуларизма и обнови вертикалног друштвеног поретка што овај пут неће, попут старих теократских творевина, изневерити ни религиозне потребе ни слободу људског духа, Берђајев је, као и неки други дијагностичари кризе модерног света, у симптомима декаденције више желео да види разлоге за будући оптимизам него што их је стварно било. На готово истим „неомедијевалистичким“ мотивима те особеностима културно-цивилизацијског типа своје доктринарне поставке о „идеократији“ након жељеног (еволутивног или револуционарног) пада комунизма у Совјетском Савезу разрађивали су и оснивачи „евроазијства“ у међуратној белој емиграцији¹.

Почетни „неомедијевалистички“ мотиви нису послужили само за политичко-филозофске спекулације и доктринарне ставове превазилажења модерности, него и као значајно методолошко оруђе у друштвено теоријским анализама. Питирим Александрович Сорокин, један од великана социологије 20. века, своју теорију друштвене и културне динамике поставио је на њиховим основама. Сорокинов теоријски модел се креће између идеалтипских „идеационих“, „идеалистичких“ и „чулних“ облика друштвено-културне стварности који су апстраховани из огромне количине историјских факата свих познатих и проучених друштава и култура, при чему су спољни феномени у једном систему културе манифестација

¹ Детаљније о томе код [Суботић 2004], посебно у поглављу „Политичко и социјално учење евроазијства“, стр. 131–198.

унутрашњег аспекта“ [Сорокин 2002: 29] и самим тим одлучујући аспект културе. Главне премисе „идеационе“ културе су: 1. стварност се опажа као ванчулно и нематеријално, као биће, битисање, постојање или вечна суштина (Sein); 2. потребе и циљеви углавном су ван природе; 3. обим њиховог задовољења је највећи а ниво највиши; 4. метод њиховог испуњења или остварења је самонаметнуто минимизирање или елиминисање већине физичких потреба, и то у највећем могућем обиму [Сорокин 2002: 35]. „Чулна“ култура је антипод идеационе. У њој је „стварност само оно што се опажа органима чула. Ту се не верује ни у какву чулну стварност. Чулна стварност се схвата као настајање, процес, промена, кретање, еволуција, прогрес, трансформација. Ту су потребе и циљеви углавном физичке природе, а њиховим задовољењем се тежи до максимума. Метод њиховог остварења није модификација у оквирима појединца који чине културу, него прилагођавање или експлоатација спољног света“ [Сорокин 2002: 36]. Између ове две идеалтипске поларности смештени су мешовити типови менталитета и културе. Иако је за креирање свог теоријског друштвено-културног модела Сорокин користио обимну фактографију свих историјски познатих култура и друштава, опозицију између „идеационих“ и „чулних“ култура он је формулисао понајвише позивајући се на супротности између предмодерног средњовековља и модерног друштва [Сорокин 2002].

НЕОМЕДИЕВАЛИСТИЧКЕ АНАЛОГИЈЕ И КОМПАРАЦИЈЕ У ДРУШТВЕНИМ НАУКАМА

Поређења садашњости и средњовековља дају значајне резултате у савременој друштвеној науци и то на два начина које је, такође, уочио Умберто Еко: први, откривањем сугестивних сличности и аналогија које се указују проучавањем „онога некад“ и „овога сад“; и други, који упоређивањем проналази „симетричне супротности“. Примери првог приступа представљају откривања сличности империјалне, врховне власти Источног римског царства (Византије) или Светог римског царства на Западу које је надилазило локалне, етничке и језичке разлике са савременим наддржавним творевинама или, рецимо, раносредњовековно ширење варвара који су, са својим обичајима и начином живота, поступно продирали на простор романизованих народа посустале империје и њене хеленско-римске културе са савременим слабљењем либерализма и „вертикалном инвазијом варвара“ укључујући ту и класно изопштене, друштвено неинтегрисане а бројчано све јаче гетоизоване припаднике немодерних, западних култура. Тако савремени градови пуни имиграната постају фрагментирани и клановски структурисани у гета – затворена, утврђена места где владају сурови обичајни односи и хијерархија силе. Примери другог случаја везаног за „симетричне супротности“ између средњовековља и

садашњице проналазе се, на пример, у процесима некадашње депопулације која је била последица глади и сиромаштва, док се постмодерни демографски пад на Западу одвија у условима богатства и презасићености свих врста; или – док је раносредњовековна технолошка стагнација доприносила општедруштвеној парализи, савремене технолошке иновације у многим сегментима уместо да подстакну квалитативни развој чине у ствари потпуно супротно – оне повећавају хаотичност и друштвену дисфункционалност [Lewitzki 2010].

Ове врсте аналошких референци честе су у савременим наукама: у историјским истраживањима, у економици и друштвеној теорији, у науци о међународним односима и филозофији. Следећи Сорокинова социолошка истраживања многи културолози уочили су заметке нових идеационих тенденција у савременој уметности које ревитализују отворене погледе на интуицију и ирационално, као и на културне тенденције повратка вере у оностраност и верску инспирацију као потпоре, стуба извесности у флуидном свету позне модерности. Хосе Ортега и Гасет (José Ortega y Gasset), проучавајући ирационалне импулсе који покрећу масе и њихова веровања у модерном друштву, аналогичама с позноантичким и раносредњовековним дешавањима описује њихове деструктивне пориве и покрете као „вертикалну најезду варвара“ попут оне која је срушила антички Рим и увела Европу у средњовековље [Ортега и Гасет 1988]. Поред тога, Ортега и Гасет је гајио типичну „неомедијевалистичку“ наду о обнови након пропадања: веровао је, наиме, да ће након „побуне маса“ бити створен европски човек с новом менталном конституцијом која ће довести до супранационалног, духовно-културног обједињавања разних етничких група и нација, а која ће бити имуна на сваку искључивост и фундаментализам, укључујући и онај верски.

Британски историчар Тојнби (Arnold J. Toynbee) у свом дванаестотомном *magnum opus*-у *Истраживања историје* наставља неке од мотива Шпенглерове „културне морфологије“ и Сорокинове друштвено-културне динамике где средњовековље има важно компаративно-спознајну улогу. Тојнби модел својих цивилизацијских циклуса и аналогиче развија управо повезујући по сличности декадентно позноантичко и раносредњовековно раздобље са савременом (пост)модерном [Тојнби 1970]. Премда не користи термин „неомедијевализам“, Тојнби уочава друштвени значај буђења верских осећања у Европи за даљи ток културно-цивилизацијских здања. Управо имајући у виду аналогиче са хришћанским средњовековљем, Тојнби је изградио једну од својих централних хипотеза по којој је универзална религија основ и мост израстања нове цивилизације, односно „пада у очи да је, у првим томовима *Изучавања историје*, универзална религија схваћена као мост између старе цивилизације која пропада и нове која се

рађа, док се у новијим томовима велике цивилизације јављају као мостови међу великим религијама... У таквом схватању постепено ишчезавају цивилизације као филозофски еквивалентни ентитети и образује се један хронолошки узлазни ред чија природа показује да је практично религија једино поље у којем идеја напретка има смисао“ [Тартаља 1998: 166–167]. И Тојнбијев коначни закључак дат као метафора његове филозофије историје – „кола се крећу напред иако точкови описују кругове – потврђује уверење да циклуси цивилизације служе једино као точкови некаквих мистичних духовних кола која носе човечанство ка вишем свету, у којем практично Бог потискује човека као ствараоца историје“, потпуно је немодеран и очигледно „неомедијевалистички“.

Поређења на основу сличности савременог мултицентричног и средњовековног, предмодерног међународног поретка уочавају и многобројни стручњаци за међународне односе те их користе у својим истраживањима еволуције међународних односа и међународне заједнице. Први и најзначајнији међу њима је Хедли Бул (Headley Bull) [Bull 1999], британски стручњак аустралијског порекла за међународне односе.

Бул посматра еволуцију међународног система и уочава могуће алтернативне путеве за стварање светског поретка. Мада сматра да постојећи државоцентрични, „вестфалски“ систем међународне заједнице може још извесно време потрајати, он први уочава савремене тенденције у овој заједници у којој се изнова јавља „преклапање ауторитета и умножених лојалности“ [Bull 1999: 245], односно ситуације да поред једне суверене државе и други субјекти међународних односа врше власт над истим географским простором. Бул сумња да овакав алтернативни систем може бити стабилнији од постојећег система „баланса моћи“ и пита се: „Има ли икаквих доказа да систем држава уступа своје место секуларној реинкарнацији система од преклапајућих се или сегментираних ауторитета који су карактерисали хришћанско средњовековље? Очигледно је, суверене државе нису једини важни актери или агенти у светској политици“ [Bull 1999: 254]. На овој дилеми он гради алтернативни идеалтипски модел универзалне политичке заједнице којој као очигледан узор стоје концепти преклапајуће власти и вишеструке хијерархијске потчињености европског средњег века, а у прилог чему иду пет уочених трендова у савременој светској политици: 1. регионална интеграција држава у веће организационе јединице (за ово је ЕУ најочигледнији пример); 2. дезинтеграција држава које постају све више и више зависне од спољних утицаја; 3. урушавање државног монопола за употребу силе на простору који суверено контролише, односно појава приватних организација које користе насиље попут недржавних група, антидржавних група (терористи, сепаратистичке групе итд.) што теже да овладају постојећим државама или створе нове државе

унутар њих; 4. настајање и јачање транснационалних организација (мултинационалне корпорације, глобални политички покрети, међународне невладине организације, цркве, међувладине организације итд; 5. технолошка унификација света (технолошка глобализација) [Bull 1999: 255–267]. Проучавајући ове процесе, Бул закључује како садашња надметања око „плена суверености“ која воде умножени савремени актери међународног живота, и они одозго – наднационални, и они одоздо – регионална, локална или невадина удружења, неодољиво подсећају на процесе уочи преласка античке епохе у средњи век и потенцијално могу повести еволуцију међународне заједнице у правцу „новог средњовековља“.

Булов „неомедијевалистички“ алтернативни модел међународне заједнице био је широко цитиран и употребљаван у различите сврхе. Преузимајући истраживања тзв. петог тренда у светској политици везаног за утицај информационих технологија и интеракција у сајберспејсу које превладавају географске датости, границе и државне јурисдикције, Кобрин (Stephen J. Kobrin) сматра да је будућност „неомедијевалистичка“. Неки од савремених политиколога попут Калабрезеа [Calabrese 1992] описано „постмодерно стање“ (како су га дефинисали Делез и Гатарије те други постструктуралисти) које одликује смрт модернистичких „метанаратива“ сматрају „неомедијевалистичким“ или бар „прото-неомедијевалистичким“. Они указују да неки од постмодерниста, кроз оживљавање историјског компаративног метода Ибн Халдуна из 14. века или формулисањем „номадског приступа“, „номадизма“ (који су форсирани Жил Делез /Gilles Deleuze/ и Феликс Гатари /Félix Guattari/ и други постмодернисти) који је супротстављен стабилном, територијалном и седлачком приступу, стварају дифузне предуслове за номадску детериторијализацију постсуверених простора те драстично одвајање од свих имплицитних и експлицитних норми или социјалних понашања модерног доба и преосталог морала. За разлику од њих, Жан Бодријар (Jean Baudriard) је у „новосредњовековним“ имаголошким представама видео један од најефектнијих имаголошких симулакрума диборовског „друштва спектакла“ као средстава за одвраћање намењених пацификацији душевних садржаја и идеалистичких порива.

САВРЕМЕНЕ „НЕОМЕДИЈЕВАЛИСТИЧКЕ“ ТЕНДЕНЦИЈЕ

Савремене употребе „неомедијевалистичке“ парадигме као средства упоређивања ради уочавања еволуције савремене међународне заједнице јасно следи поставке Хедлија Була: транцизију од територијалних облика организовања према детериторијализацији, географски дефинисаној суверености насупрот преклапајућим надлежностима и умноженим ауторитетима, односно од вестфалског до „неоимперијалног доба“ (Андерсон) где се на хоризонтали

предмодерно-модерно-постмодерно одвија кретање од „релативног до апсолутног па опет до релативног концепта простора“ [Anderson 1996: 133–153]. У овом кључу се проучавају најшире дефинисани процеси глобализације и његови учинци, али и ужи процеси и феномени. Презет од Була па коришћен од Арнолда Волферса (Arnold Wolfers), концепт „неомедијевализма“ је додатно артикулисан у докторској тези Грегори Хејона (Gregory Hayon), као и у радовима Јорга Фридрича (Joerg Friedrichs), Марка Дуфилда (Mark Dufield) и Филипа Чернија (Philip Cerney). Чернијеve анализе наглашавају да се глобална политика мења услед деловања више међузависних процеса као својих предуслова што имају недвосмислено „неомедијевалистичке“ димензије [Cerney 1995: 607]. Он међу „неомедијевалистичким“ импулсима глобализације уочава подједнако позитивне и негативне ефекте, што се односе не само на актере ослобођене надзора суверених државних власти које је неколико деценија раније уочио и обрадио још Џемс Розенау (James Rosenau), него и у наглој промени политике самих држава која под утицајем нових комуникација, трансакција, миграција и свих врста интеракција постаје неизбежно глобална.

Каплан анализира ситуацију у Западној Африци с краја 20. века како би кроз ову призму уочио будућност у којој оживљавају мрачна времена након пропасти поретка и најезде варвара, времена пренасељености, бујања криминала, миграција избеглица, јачања приватних војски, агенција за безбедност, нарко-картела који надјачавају урушене државне институције [Kaplan 1994: 44]. Сасвим недвосмислено, Каплан предвиђа колапс модернизма и националних држава, пре свега њихове способности да одрже грађански мир на територијама које номинално контролишу. Андерсон употребљава везу „неомедијевализма“ и постмодерностичка виђења територијалности како би дао предикцију будућег развоја Европске уније. Јан Зјелонка (Jan Zielonka) чак користи модел „новосредњовековне империје“ како би што тачније описао природу увећане Европске уније на почетку новог миленијума [Zielonka 2006]. Готлиб (Gideon Gottlieb) и Мајер (Patrick Meier) баве се процесима распада држава, односно конфликта између нација и држава узимајући као полазно виђење оно из средњовековне прошлости када је суверенитет био „подељен“ између различитих нивоа ауторитета а не инхерентно територијалан [Gottlieb 1993]. У истом маниру и Липшцук (Ronnie Lipschutz) сматра да глобално цивилно друштво све више наликује предвестфалском, свеевропском супранационалном грађанском друштву [Lipschutz 1992: 389–420]; Ентони Мек Гру (Anthony G. McGrew) националну државу назива архаичном, сматрајући да је вероватно да ће бити превладана другим субјектима и властима, од глобалног до

локалног нивоа, пре свега деловањем међувладиних, транснационалних и мултинационалних организација те корпоративних тела [McGrew 1998; McGrew, Lewis et al. 1992]. Хирст и Томпсон [Hirst and Thompson 1996] користе „неомедијевалистичке“ аналогije како би објаснили системску трансформацију из модерне у постмодерну политичку економију, а све под утицајем драматичних промена у снази и комплексности нових технологија те дигитализације финансија и трговине.

Коришћење „неомедијевалистичких“ аналогija приметне су и у појединим наукама и научним дисциплинама где дубоко утичу на креирање нових теоријских поставки и стварања нових, превратничких парадигми које почивају на потпуно новим постулатима у односу на оне из модерне епохе. Тако се у савременој економији појављују учења који се залажу за њено подвргавање моралу, као и за посматрање пословања као етичке а не тек самосталне и пуке практичне, „утилитарне“ дисциплине (него укључују ту и „утилитарну“ дугорочну „исплативост“ морала (коју, на пример, заговара школа корпоративне друштвене одговорности)) што се надовезују на „неомедијевалистичке моменте“ виртуелне, дигиталне економије што премошћава модерну територијалност и државне суверенитете [Kobrin 1997]. Урбане студије користе „неомедијевализам“ као средство да кроз повлачење паралела с процесима у предмодерним, средњовековним градовима, боље разумеју савремене трендове у ограђеним, затвореним заједницама насталим на заједничком интересу и/или интересовању (на пример, „издвајање успешних“ у посебним ограђеним четвртима), затим процесе ширења сквотера, ницања привремених насеља и кампова сиротињских „номадских“ популација. У социологији се уочава значај обнове масовних веровања и религиозности као вредносног фундамента друштвене динамике, односно традиције као основног носиоца вредности и покретача стварања и јачања социјалног капитала². У филозофији поново искрсавају моменти где се постмодерни агностицизам и релативизација оповргавају позивањем на логику и опште, универзалне концепте који поседује необориве епистемолошке и онтолошке ослонце. Затим, поново су све присутнија нова политичко-филозофска залагања за „дистрибутивну правду“ где су права и дужности у већој мери реципрочна и интензивнија те, тако, превазилазе досадашње модерне оквире, као и у свом противљењу постмодернису са својим јасно израженим становиштима да ограниченост и непотпуност моћи људске спознаје не значи и да све мора бити подвргнуто релативистичком преиспитивању без икаквог поузданог епистемолошког ослонца. Сви они нам јасно указују да су „новосредњовековни“ мотиви у савременој науци у несумњивом успону.

² Више код [Гајић 2011].

ЛИТЕРАТУРА

- Берђајев, Николај. *Ново средњовековље*, Хипнос, Београд 1990.
- Гајић, Александар. *Духовне основе свейске кризе*, Конрас, Београд 2011.
- Карлајл, Томас. *О херојима, кулџу хероја и херојском у историји*, Авала, Београд 1988.
- Ортега и Гасет, Хозе. *Побуна маса*, Алеф Градац, Чачак 1988.
- Сорокин, Питирим. *Друшћивена и кулџурна динамика*, ЦИД, Подгорица 2002.
- Суботић, Милан. *Пућ Русије: евроазијско стџановишће*, Плато, Београд 2004.
- Таргаља, Смиља. *Скривени крућ*, Чигоја штампа, Београд 1998.
- Тојнби, Арнолд. *Истџраживања историје 1–2*, Просвета, Београд 1970.
- Шпенглер, Освалд. *Пројасћ зајада 1–4*, Кристали, Београд 1990.
- Anderson, James. The Shifting Stage of Politics: New Medieval and Postmodern Territorialities? *Environment and Planning D: Society and Space*, 1996.
- Bull, Headley. *The Anarchical Society, A Study of Order in World Politics*, London 1999.
- Calabrese, Omar. *Neo-baroque: a sign of times*, Princeton UP, Princeton 1992.
- Cerney, Philip G., Globalization and the Changing Logic of Collective Action, *International Organization*, Vol. 49, 1995.
- Eco, Umberto. *Dreaming the Middle Ages, Travels in Hyperreality*, transl. by W. Weaver, Harcourt Brace, New York 1986.
- Gottlieb, Gideon. *Nation Against State*, Council on Foreign Relations Press, New York 1993.
- Hirst, Paul and Grahame Thompson. *Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities*, Cambridge Polity Press, Cambridge 1996.
- Kaplan, Robert. The Coming Anarchy. *The Atlantic Monthly*, February 1994.
- Kobrin, Stephen J. Back to the Future: Neomedievalism and the Postmodern Digital World Economy, *Journal of International Affairs*, Vol. 51 (1998) № 2, pp. 361–386.
- Lewitzki Greg (Grzegorz), *Welcome to the New Middle Ages! Network Neo-medievalism*, Pulaski Policy Papers, Casimir Pulaski Foundation, Warsaw, November 2010.
http://www.academia.edu/385670/Network_Neomedievalism_Welcome_to_the_New_Middle_Ages
- Lipschutz, Ronnie. Reconstructing World Politics: The Emergence of Global Civil Society, *Millenium* 21, № 3, 1992.
- McGrew, Antony G.; Paul G. Lewis et al. *Global Politics: Globalization and the Nation-State*, Cambridge Polity Press, Cambridge (England) and Blackwell, Cambridge (MA, USA) 1992.
- McGrew, Antony G. The Globalisation in its Place, *Global society*, Vol. 12 (1998), № 3.
- Zielonka, Jan. *Europe as Empire – The Nature of the Enlarged European Union*, Oxford UP, Oxford 2006.

NEO-MEIDEVALISM IN CONTEMPORARY SOCIAL THEORY

by

ALEKSANDAR SAŠA GAJIĆ
The Institute for European Studies
Nikola Pašić Square 11, 11000 Belgrade
romero@eunet.rs

SUMMARY: “Neo-medievalism” has become well known concept in contemporary social theory. It is widely used by historians, sociologists of culture and international rela-

tions theorists, not only for the critical reconsideration of heritage from “historical” Middle Ages, but also for the easier and more accurate distinguishing of their cultural-historical and international-political aspirations through analogies with contemporary social processes. This paper deals with the emergence of “neo-medieval motives“ in social theory and philosophy since Romanticism, throughout “catholic cultural renewal” and “Russian religious renaissance”, up to their influences on “theories of crisis of modernity” from the first half of 20th century and on significant works of Spengler, Toynbee, Ortega y Gasset and Pitirim Sorokin. Then, author follows the revival of interests for Middle Ages in the seventies of the last century along with the onset of postmodernism, and also the first use of “neo-medieval model” for explanation of international relations transformation (in the work of Hedley Bull and his followers). Finally, contemporary “neo-medieval” tendencies in scientific approaches are being observed – from the systemic transformation from a modern to a postmodern political economy, throughout urban studies, sociology and philosophy seeking again the indisputable epistemological support in religion and tradition.

KEY WORDS: neo-medievalism, crisis, social theory, new paradigms, analogies

ПРАВА РИМОКАТОЛИЧКЕ ВЕРСКЕ МАЊИНЕ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ

ВЕЛИБОР В. ЦОМИЋ

Саборни Храм Христовог Васкрсења
Џорџа Вашингтона 3, 81000 Подгорица, Црна Гора
otacvelibor@gmail.com

САЖЕТАК: Припадници римокатоличке вероисповести због своје малобројности спадали су у категорију верских мањина у Кнежевини Србији. Српске државне власти кроз више уставних и законских норми гарантовале су слободу вероисповести и нормирале правни положај Римокатоличке цркве у Србији. Велик утицај на решење тог питања имале су Аустрија и Русија, а ти односи постали су динамичнији након Берлинског конгреса. Вишедеценијски процес регулисања и остваривања слободе вероисповести за римокатолике је, за разлику од других верских мањина у Србији, био значајно оптерећен сложеним друштвеним и политичким приликама, као и нескривеним амбицијама римокатоличког клира ка прозелитизму. У Кнежевини Србији донето је више законских прописа из те области, али је тек Конкордатом Краљевине Србије и Свете Столице од 1914. године то питање регулисано на начин који је задовољио обе уговорне стране.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: римокатоличка верска мањина, слобода вероисповести, уставно-правни положај, међународни политички утицај, суверенитет

Стојан Новаковић је у своје време констатовао да је „мало земаља као што је Србија у којима је скоро цело насељење једне исте вере“ [2007: 87], те да су „у Србији ретки људи који припадају другој вери и они се налазе готово само по градовима, у којима се по пословима налазе странци“ [2007: 87]. Иако ова тврдња представља историјску чињеницу, питање слободе вероисповести у Кнежевини и Краљевини Србији, без обзира на малобројност неправославних, правно је уобличавано на различите начине. Ђорђе Петровић наводи да су српске власти још 5. фебруара 1827. године прописале да „и страни овде живећи, могу имати своје капеле и свештенике“ [1856: 428].

Одредбе о слободи вероисповести нашле су своје место у Сретењском уставу од 1835. године. Уставном одредбом прокламовано је да свако вјероисповједаније у Србији има право, свршивати богослуженије своје

слободно, по својим обредима, и свако биће покровитељствовано от правитељства Србског (чл. 97). Неправославним грађанима, тј. „људима који нису православног источног исповједанија“ је у Сретењском уставу гарантовано право да заклетве врше по обредима њине цркве (чл. 98). Одредбе о слободи вероисповести се налазе и у потоњим српским уставима.

Уставне одредбе о слободи вероисповести биле су општег карактера и односиле су се на све грађане Србије. Српска црква сматрана је традиционалном, а друге цркве и верске заједнице су имале статус – туђинских вероисповести.

Организована римокатоличка црквена структура није постојала у Београдском пашалуку, а први римокатолички верници су се, због радног ангажовања, настањивали по градовима Србије након васкрса српске државе. У Србији је 1862. године било 1.206.045 православнох, 4.979 муслимана, 3.405 римокатолика, 1.560 Јевреја и 357 протестаната [Новаковић 2007: 88]. Може се закључити да је пре тога њихов број био много мањи.

Римокатолици у Србији су до 1851. године били под јурисдикцијом бискупа Никопоља, а од 1851. године су, ради остваривања одређених политичких утицаја Аустрије, стављени под јурисдикцију ђаковског бискупа Јосипа Штросмајера. Василије Крестић тврди да је „постављање једног римокатоличног прелата с подручја Аустрије за администратора епархије која се налазила у Турском царству у пракси значило стављање римокатолика у тој епископији под заштиту Аустрије“, те да се питање положаја римокатолика у Србији „због тога што је Штросмајер као администратор Београдске и Смедеревске епископије био тесно повезан са аустријском дипломатијом, често постављало као политичко питање“ [Крестић 2006: 161]. Штросмајер је на дужност духовног старатеља римокатолика у Србији постављен без знања и сагласности српских државних власти.

Иако је Кнез Милош Обреновић још 1. фебруара 1836. године материјално помогао обнову римокатоличног самостана у Земуну, ипак је на почетку те сарадње било „и таквих који су хтели да је искористе за своје потребе и увођење уније у крајевима где је била јака Православна Црква“ [Дурковић-Јакшић 1990: 46].

Српска власт брзо је схватила чињеницу да се активност римокатоличног свештенства не завршава на задовољењу религиозних потреба верника него да је усмерена и на „повратак у праву веру“ Срба које су сматрали „шизматичима“. Иако на простору Београдског пашалука није било римокатолика, Ласло Хадровиц пише о снажном опирању Срба процесу покатоличавања и унијаћења за време трајања османске власти [2000: 23–29].

Из тих разлога, српске државне власти посебну пажњу посвећивале су политичкој и прозелитској делатности римокатоличног свештенства које

је из Аустрије долазило у Србију. У архиви је сачувано више докумената који сведоче о томе. На пример, Управитељство вароши Београда је 20. априла 1843. године, поводом доласка римокатоличког капелана Ј. Хајма у Београд „свештенодејствија ради“, известило аустријску Милитер-команду у Земуну „да се долазак овде, не само предреченог г. капелана, но макар и кога другога свештеника сматрати може као свако приватно посештеније, али му се од стране Управитељства овог свјаштенодејствовати овде јавно, гди тога обичаја до сад никад било није, не може дозволити донде, докле му год таква препорука и слобода не дође путем више овдашње земаљске власти, од које ово управитељство зависи“. Управитељство града Београда је 21. јуна 1844. године упутило акт Попечитељству унутрашњих дела да се „у ову варош из оне стране уносу, и народу разпродају, којекакве ситне ствари за накит женски као крстићи и иконице итд. колик цванцик и талир, с ликом римокатолички светаца и подписима латинским, које је правоверију нашем противно – то за рђаво уображеније и следство, ако не сад, то по времену да не би служило у Отечеству нашем“ и предлаже да Попечитељство унутрашњих дела такве активности „забрани полицајно“ [Јовановић и др. 2004: 93].

Још од првих дана, обновљена српска држава срела се са религиозним потребама малобројних неправославних житеља, али и римокатоличком пропагандом и мисијом која није била усмерена само према римокатолицима у Србији, као и са политичким утицајима Аустрије преко верске службе римокатоличких свештеника. Из више извора се може закључити да је питање положаја римокатолика у Кнежевини Србији више имало политичку него верску димензију с обзиром да је иза успостављања римокатоличке црквене организације у Србији стајала Аустрија са јасним политичким циљевима.

Кнез Александар Карађорђевић је 9. септембра 1853. године, у сагласности са Совјетом, прогласио Закон о слободи вероисповести и Закон о забрани преласка из православне вере. Из преамбуле Закона о слободи вероисповести се види да су спољашњи политички притисци на Србију представљали главни разлог за његово доношење, јер је „одређени притисак на Владу Кнежевине да се прихвати решавања положаја римокатолика извршила Русија“ [Крестић 2006: 165]. Питање слободе вероисповести у Србији добило је међународну димензију, јер је Русија, непосредно пре тога, „септембра 1853. године у Београд послала службеника руске амбасаде у Бечу Фонтоне, који је саветовао српску Владу да законом реши питање положаја свих неправославних верника у Кнежевини“ [Крестић 2006: 165]. Те чињенице се очитују у преамбули Закона о слободи вероисповести од 1853. године у којој је констатовано да је „узимајући у призреније, у Београду умножењем народонасељенија за неколико последњих година и

число последоватеља разни християнски вјероисповједанија умножило се“. Кнез је прогласио Закон желећи да покаже „колико нам на срдцу лежи, олагшати и обезбједити овим људима уживање њиови религиозни потреба, саобразно духу столетија и напретку времена, у ком живимо, као и примјерима које налазимо у поступању високи дворова, господствујућег и покровитељствујућег“.

Овај Закон проглашен је петнаест година након октроисања Султанског Хатишерифа од 1838. године с обзиром да у њему нису постојале опште одредбе о слободи вероисповести него само одредбе о слободи вероисповести за православне хришћане.

Законом је гарантована слобода вероисповести за све „последоватеље свију признати християнски, Православну восточну цркву не последујући, вјероисповједанија“. Слобода вероисповести се, према одредби из истог члана, могла остваривати „по опредељенијама која ће се нарочито у смотренију томе издати“ (чл. 1).

У Закону није наведено која су то „призната християнска вјероисповједанија“. Очеvidно, реч је о специјалном закону чије су се одредбе односиле само на припаднике других хришћанских вероисповести, али не и на Јевреје и муслимане. Законом, дакле, није проглашена општа слобода вероисповести.

Закон је прописао још једно ограничење. Припадници хришћанских вероисповести су, осим православне, могли да остварују право на слободу вероисповести у колективном виду само у случају када се њихов број „узвиси до тог степена, да они могу образовати за себе једно обштество, и да могу издржавати свога духовног пастира, и једну капелу или цркву“ (чл. 2). У Закону није наведен број припадника једне хришћанске вероисповести на основу којег би могли користити ово право. „Земаљско Правитељство“ је било овлашћено да изда „нужно дозвољење“ за организовање неправославне хришћанске заједнице. Земаљско Правитељство је имало дискреционо право да одређује број припадника једне неправославне хришћанске вероисповести који је довољан да би се стекло право на оснивање „једног обштества“, капеле или цркве. Исти је случај и са проценом финансијских средстава која су била неопходна да би се издржавала заједница. Извршној власти је стављено у дужност да „свагда при давању оваког дозвољења“ на установљен начин пропише услове и правила за управљање таквом верском заједницом (чл. 3).

У погледу заштите слободе вероисповести, Зоран Чворовић наводи да је „право на слободу вероисповести у Кнежевини Србији уживало кривично-правну заштиту и пре доношења Закона о слободи вере 1853. године“, те да је „Казнителни законик за полицајне преступе од 27. маја 1850. године, уређујући материју иступа, санкционисао у посебној глави

III, читав низ дела против вере“ [2004: 538]. Тим правним прописом је свака вера, а не само државна, била заштићена од хуљења и вређања.

Иако у седмој књизи *Зборника закона и уредаба и уредбених указа издани у Књажевини Србији* нису објављена Правила за успостављање католичког обшества у Београду, а у њој су, иначе, објављена два закона од 1853. године, Љубомир Дурковић-Јакшић, на основу архивске грађе из тог периода, наводи да су Правила била прописана, али су „задржана у Совјету до даље наредбе“ и да је то „Србија урадила по савету руског конзула и француског конзула који су настојали да Влада једним законом даде права слободе за све вероисповести и нађе начина како би римокатолике у својој земљи одвојила од ђаковачког бискупа Штросмајера и установила независну бискупију у Београду, у чему би руски цар могао помоћи да се то издејствује“ [Дурковић-Јакшић, 1990: 123]. Уколико се ова констатација прихвати као тачна онда се мора констатовати да такво решење, правно посматрано, није имало никаквог смисла, јер у том случају Закон о слободи вероисповести неправославних хришћанских вероисповести од 1853. године није био применљив. Не може се прихватити то што је Дурковић-Јакшић и Правила за успостављање римокатоличке заједнице у Београду ставио у средину, између два донета закона, и од тога направио своју целину, а при том се позвао на седми том *Зборника закона и уредаба* од 1854. године у којем Правила уопште нису штампана, а два закона су штампана посебно.

Не спорећи чињеницу да су у архивској грађи сачувана Правила за успостављање католичког обшества у Београду, али да нису ступила на снагу, ипак се ваља осврнути и на тај текст, према садржају који је објавио Љубомир Дурковић-Јакшић, како би се јасно сагледао правни модел који су српске власти желеле да примене ради решавања правног положаја римокатолика.

Правно-технички посматрано, Правила по својој структури наликују структури два закона од 1853. године. У преамбули Правила констатовано је да Правитељство на основу закона дозвољава успостављање једне римокатоличке црквене општине у Београду „будући да је число поданика Србије католичку веру исповедајући, већ толико да они могу за себе једну црквену општину образовати и једног свештеника издржавати“ [Дурковић-Јакшић 1990: 121].

Римокатолицима су гарантована права на поседовање капеле, а касније, након побољшања материјалних прилика, и цркве; посебног гробља; свештеника којег би поставила српска власт и који би у погледу грађанских односа био дужан да поштује наредбе државних власти и одредбе државних закона, а којем би се дозволило да покојнике римокатоличке вероисповести прати и сахрањује на гробљу, као и да посећује домове римокатолика, али без свештеничке одеће. Није било дозвољено да

се врши римокатоличка литија изван оградe капеле или цркве, а празнике су били дужни да прослављају по православном календару [Дурковић-Јакшић 1990: 121].

Законом о забрани преласка из православне вере од 1853. године православним хришћанима у Србији најстрожије је забрањен прелазак у било коју другу веру, а „сваки онај који би кога на то совјетовао и премамљивао, или иначе садјествовао к том резултату, биће строгом одговору подвргнут“ (чл. 1).

Иако је претходним законом гарантована слобода вероисповести за неправославне хришћане, држава је признавала пуноважност само православног црквених брака. Законом је прописано да „бракови између житеља српски, у којима би ма која страна била православне источне вјере, само су онда пуноважни, кад су чрез надлежног свештеника православне вјере благословени, и у надлежне књиге вјенчани при Православним црквама установљене, заведени“ (чл. 2). Судаћи по овој одредби, неправославне верске заједнице нису имале јавно-правна овлашћења попут Православне цркве. Та чињеница представља једну од битних разлика у њиховом правном статусу, али је уклоњена 1863. године.

У Закону је та интенција државне власти задржана, па је прописано да „дјеца, у смјешаним браковима рођена, биће крштена у Православним црквама, и таква крштења биће завођена у Протоколе кршчаеми при Православним црквама постојеће“ (чл. 3). Православне црквене власти су одређене као надлежне за брачне парнице у мешовитим браковима (чл. 4).

Државна власт је оваквим законским решењем очевидно прозрела нескривену прозелитску амбицију Римокатоличке цркве на простору Србије и њихово деловање ограничила само на припаднике римокатоличке вероисповести, али је настојала да „уређивањем положаја римокатолика у свему усклади законе с постојећим правним системом Кнежевине“, као и да „прописаним одредбама у Србији спречи сваки утицај Аустрије“ [Крестић 2006: 166].

Не могу се прихватити као правно утемељене тезе Живојина Перића о претераној „верској толерантности“ српске државе тога времена, као и тезе о српској држави као „организму више врсте“, тј. „организму који верује“ и то православној веру. Перић сматра да је „све и једино што су Устави забрањивали била пропаганда (прозелитизам) против Државне Вере, против Источно-Православне Цркве“ [1919: 13]. Док Миодраг Јовичић забрану прозелитизма дефинише као „облик заштите државне, православне вере“ [1999: 235], дотле Перић сматра да би „допустити пропаганду против Државне Вере, значило допустити, делимично, пропаганду против саме Државе“ [1919: 14]. Ако се има у виду да свака хришћанска заједница своје учење, на различите начине, темељи на Јеванђељу и Христовој заповести

својим ученицима: „Идите и крстите све народе у име Оца и Сина и Светога Духа“ [Јеванђеље по Матеју: 28,19], дакле, све народе, а не само припаднике свога народа, онда је јасно колико је верско деловање припадника неправославних хришћанских заједница било ограничено и сведено само на припаднике дотичног народа који припада једној заједници. То је била и једна од основних Штросмајерових примедба на два закона од 1853. године, јер је он законским ограничењима видео механизме за нестајање римокатоличке заједнице у Србији. Теоријски посматрано, држава може да опстане и функционише и без проглашења државне вере, тј. применом неког другог уставног система односа између цркава и верских заједница и државе. Међутим, не сме се губити из вида да је реч о историјском периоду у којем се Србија грчевито борила за пуну независност, али и слободу од било каквог претераног страног утицаја, те су таква ограничења у политичком погледу сасвим разумљива и кореспондирају са духом тог времена.

Из протеста који је бискуп Штросмајер 24. марта 1854. године, по налогу Свете Столице, упутио српској Влади, може се закључити да су њему достављена и Правила за установљење римокатоличке заједнице у Београду. Након оштрих критика и примедба на законска решења, Штросмајер је тражио да Влада преиначи постојећа законска решења и „жителим римокатоличким она права подјели благоизволи, која следбеници Источне цркве у Цесаревини аустријској уживају“ [Дурковић-Јакшић 1990: 126].

Иако, за разлику од претходна два законска решења, у многобројним зборницима закона и уредаба Књажевине Србије из тог периода, није штампан Закон о подизању римокатоличке цркве у Београду, Ђорђе Несторовић тврди да је српска државна власт, решавајући по молби малобројних припадника римокатоличке вероисповести, 16. јуна 1855. године донела такав закон [1902: 7]. Љубомир Дурковић-Јакшић наводи да је Кнез Александар Карађорђевић, на предлог Попечитељстава унутрашњих дела и просвете потписао одлуку о изградњи римокатоличке цркве у Београду и доставио је Попечитељствима унутрашњих дела, просвете и финансија, као и Совјету на извршење [1990: 141].

У одлуци је наведено да се римокатолицима уступа плац у Београду за потребе изградње цркве и свештеничког стана о државном трошку. Прописано је да се за издржавање римокатоличког свештеника из државне касе годишње издваја 300 талира и то све док та заједница не би сама могла да издржава свог свештеника, као и да се у договору са београдском градском управом определи место за римокатоличко гробље [Несторовић 1902: 7; Дурковић-Јакшић 1990: 139].

Неспорно је да је Србија, услед притисака Аустрије и Русије, била приморана на уступак којим је „Римокатоличкој цркви у Србији учињено од

стране државне управе и више него што се могло очекивати“ [Несторовић 1902: 7]. Штросмајер није био задовољан новим правним оквирима и упорно је настојао да се правни положај Римокатоличке цркве у Србији, уместо законом, реши конкордатом и омогући не само слобода вероисповести за римокатоличке вернике него и створи простор за прозелитско деловање.

Законски акти од 1853. године су проглашени након саслушања и уважавања мишљења Митрополита Београдског Петра (Јовановића) и других архијереја у Србији. Римокатолици нису пристали на понуђена законска решења и приступили су изношењу новог захтева, тј. да се њихов правни положај уреди потписивањем конкордата између Србије и Свете Столице. Након доношења законских аката од 1853. године, регистрована су три неуспешна покушаја за закључивање конкордата Србије и Свете Столице, али је то питање остало отворено све до 1914. године, када је закључен конкордат.

Кнез Милош Обреновић је 26. септембра 1859. године прогласио Указ Попечитељству унутрашњих дела којим је гарантовао слободу рада „без разлике вере и народности“. У Указу је навео да се „желећи да сви грађани Србски, без разлике вере и народности, буду учесници у слободи, која је за сваку радњу и занимање у Србији изречена, нашао побуђен указом овим препоручити попечитељству внутрени дјела да оно све, што би овој мојој жељи противно постојало за укинуто сматра, и по томе настојава да никакви поданик Србски, био он које му драго вере и народности, не буде ограничен у слободи сваковрстне радње и занимања“.

На Берлинском конгресу 1878. године разматрано је и питање слободе вероисповести. Берлинским уговором је прописано да „у Србији разлике у вери и вероисповести неће моћи да буду сметња да неко из тог разлога буде искључен или спречен да ужива своја грађанска и политичка права, да не буде примљен у јавне службе, на положаје и да му се не указују почести или да не обавља разне занате и занимање, ма у коме месту то било. Слобода и јавно вршење верских обреда свих вероисповести биће зајамчени свим грађанима Србије и странцима, и никакве сметње неће се моћи правити хијерархијском уређењу разних вероисповести нити њиховим односима са својим духовним старешинама“ [Стојковић 1998: 35].

Иако је ова одредба Берлинског уговора општег карактера и односи се на све вероисповести у Србији, ипак се може закључити да се она највише тичала припадника римокатоличке, исламске и јеврејске вероисповести. Након Берлинског конгреса, Србија је још интензивније покушавала да реши питање правног положаја римокатолика у Србији.

И поред многобројних неспоразума у решавању питања правног положаја Римокатоличке цркве у Србији, римокатоличко свештенство је користило сваку прилику да делује чак и без знања бискупа Штросмајера

и српских државних власти. Српске власти су у таквим случајевима користиле све дозвољене правне могућности како би се такве активности спречиле, али и како би се испоштовала јурисдикциона правила Римокатоличке цркве која су кршили њени припадници. Министар просвете и црквених дела Стојан Новаковић је 20. марта 1881. године обавестио Управу вароши Београда да је „бискуп призренски послао свештеника римокатоличке вере, г. Фрању Бркића, да римокатоличке грађане српске исповеди и причести и у вери њиховој поучи и утврди. Овај свештеник долазио је у Србију и био је у неколико наших вароши са горњом целим без икаквих претходних корака које би требало код владе учинити, и мада је за старање о верозаконским потребама римокатолика у Србији надлежан бискуп ђаковачки г. Штросмајер“ [Ристовић и др. 2007: 90]. Из тих разлога, Новаковић је од београдске управе тражио да „убудуће најозбиљнију пажњу обрати на сва она лица за која би се могло мислити да горњој намери по Србији путују, а нису за то надлежна, или још може бити имају и какву тајну мисију верозаконску“ [Ристовић и др. 2007: 90]. Министар је препоручио да се од таквих лица захтева овлашћење за верско деловање и да се стане на пут свакоме ко би верске обреде обављао без одобрења надлежних власти.

Све до потписивања Конкордата између Краљевине Србије и Свете Столице од 24. јуна 1914. године у Србији нису доношени други правни прописи којима су регулисана права припадника римокатоличке вероисповести и положај Римокатоличке цркве.

Анализирајући садржај Конкордата Србије и Свете Столице од 1914. године и упоређујући га са примедбама и захтевима бискупа Штросмајера у односу на два закона од 1853. године може се закључити да су римокатолици у Краљевини Србији Конкордатом касније добили све оно што је Штросмајер тражио 1854. године. Из тог разлога, Мирко Мирковић је сматрао да „Конкордат између Србије и Ватикана, закључен 24. јуна 1914. године, није био од оних правно-политичких аката чија се појава сматрала изненадном“ и да се „замисао да се до њега доспе подуже и тегобно кристалисала“ [Мирковић 2000: 267]. Владимир Ћоровић констатовоа је да се „у односима Србије и Аустрије дошло дотле да је свако питање, и кад се није расправљало непосредно између Аустрије и Србије, добијало политички карактер“, а да је Србија по питању потписивања Конкордата „до невероватних граница показивала непопустљивост“ [1992: 564]. Не могу се прихватити као тачне оцене појединих аутора да је питање унутрашње организационе структуре једне цркве ограничавало суверенитет модерне државе [Бубало и др. 2010: 148].

У науци до сада није много обрађана пажња на непринципијелност државне власти Србије у погледу различите правне регулативе у односу на Православну цркву и римокатоличке бискупије у Србији. Пажња

досадашњих аутора је углавном била усмерена на питање државног суверенитета Србије над римокатолицима, као и на међународне односе. Упоредбујући одредбе државних закона о Православној цркви са одредбама Конкордата од 1914. године може се закључити да је Римокатоличка црква била у правно повољнијем положају. Не треба губити из вида да је правни положај Православне цркве регулисан законом као једностраним изразом воље државне власти, а Римокатоличке цркве уговором као изразом обостране воље Владе и Свете Столице. Унутрашња организација Римокатоличке цркве у Србији у знатној мери била је заштићена одредбама Конкордата док је државна власт Србије веома често имала пресудан утицај на широк спектар унутрашњих питања Српске цркве укључујући и избор црквеног поглавара.

У периоду од доношења Сретењског устава 1835. године до потписивања Конкордата са Светом Столицом 1914. године Србија се, у духу времена, изграђивала као држава у којој су уставним и законским нормама гарантована права римокатоличке и других верских мањина. Тај период је протекао у двостраном незадовољству: државна власт је сматрала да је у том погледу учинила више него што треба, а представници римокатоличке вероисповести су сматрали да су добили мање него што им припада. Ова теза је посебно потврђена и за време Краљевине СХС/Југославије.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бубало, Ђорђе; Катарина Митровић и Радмила Радић. *Јурисдикција Католичке цркве у Срему*, Службени гласник, Београд 2010.
- Дурковић-Јакшић, Љубомир. *Србија и Вајшкан 1804–1918*, Српска Православна Епархија Жичка и Српска Православна Епархија Шумадијска, Краљево, Крагујевац 1990.
- Закон о забрани преласка из православне вере од 9. септембра 1853. године, у: *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажегесиву Србији*, књига VII, Београд, 1854.
- Закон о конкордату између Србије и Свете Столице од 1914. године, ИКП „Геца Кон“, Београд 1921.
- Закон о слободи вероисповести од 9. септембра 1853. године, у: *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажегесиву Србији*, књига VII, Београд 1854.
- Јовановић, Мирослав; Предраг Марковић, Мирослав Перишић, Дубравка Стојановић и Милан Ристовић. *Живети у Београду 1842–1850, документи Управе рада Београда*, књига II, Историјски архив Београда, Београд 2004.
- Јовичић, Миодраг. *Лексикон српске уставности 1804–1918*, ”Филип Вишњић”, Београд 1999.
- Крстић, Василије. *Бискуп Штросмајер – Хрваї, Великохрваї или Јуословен*, Гамбит, Јагодина 2006.
- Мирковић, Мирко. *О правном положају Српске Цркве у нашој прошлости*, Правни факултет, Досије, Београд 2000.
- Несторовић, Ђорђе. *Конкордаї између Србије и Вајшкана*, Београд 1902.

- Новаковић, Стојан. *Радови мемоарској карактиера*, Изабрана дела, књига VII, Завод за уџбенике, Београд 2007.
- Перић, Живојин. *Религија у Српском Царањском законнику*, ИКП "Теца Кон", Београд 1919.
- Петровић, Ђорђе. *Речник закона, уредба, уредбени пројиса издани у Књажевству Србији од 1827. до половине 1854*, Београд 1856.
- Ристовић, Милан; Дубравка Стојановић; Мирослав Јовановић; Мирослав Перишић; Горан Милорадовић. *Живети у Београду 1879–1889 – документи Управе Цара Београда*, књига V, Историјски архив Београда, Београд 2007.
- Сретењски Устав од 1835. године, у: *Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835–1903*, Српска академија наука и уметности, „Научна књига“, Београд 1988.
- Стојковић Момир. *Балкански уговорни односи 1876–1996*, књига I, ЈП „Службени лист Савезне Републике Југославије“, СЈУ „Међународна политика“, Београд 1998.
- Указ Попечитељству внутрени дјела од 26. септембра 1859. године, у: *Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији у досадањим зборницима нештампаних а изданих од 2. фебруара 1835. до 23. октобра 1875. године*, књига 30, Београд 1877.
- Ђоровић, Владимир. *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Библиотека града Београда 1992.
- Чворовић, Зоран. Слобода вероисповести у Кнежевини и Краљевини Србији, у: Станко Бејатовић (ур.), *Слободе и права човека и Царањина у концепту новој законодавства Републике Србије*, књига III, Правни факултет, Институт за правне и друштвене науке, Крагујевац 2004.
- Hadrovics, Laslo. *Srpski narod i njegova Crkva pod turskom vlašću*, Globus, Zagreb 2000.

RIGHTS OF THE ROMAN CATHOLIC RELIGIOUS MINORITY IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA

by

VELIBOR DŽOMIĆ
Cathedral of the Resurrection of Christ
George Washington Street 3, 81000 Podgorica, Montenegro
otacvelibor@gmail.com

SUMMARY: Due to the sparse Roman Catholic population in the Principality of Serbia, Roman Catholics fell under the category of a religious minority. Through different constitutional and other legal provisions Serbian state authorities guaranteed Roman Catholics freedom of religion and also granted the legal status to the Roman Catholic Church in Serbia. Austria and Russia had a substantial influence on the resolution to this issue, and these relations became even more dynamic after the Congress of Berlin. Decades-long process of regulating the exercise of religious freedom for Roman Catholics was overburdened with specific social and political circumstances and the overt inclination of Roman Catholic clergy to proselytism, which was not the case with other religious minorities in Serbia. Although several legal regulations concerning this issue were enacted in the Principality of Serbia, it was only with the Concordat between the Kingdom of Serbia and the Holy See (1914) that the issue was resolved amicably for both agreement parties.

KEY WORDS: Roman Catholic religious minority, freedom of religion, constitutional and legal status, influence of international politics, sovereignty

МЕДИЦИНСКА ТЕРМИНОЛОГИЈА И ФРАЗЕОЛОГИЈА И СУДБИНА *СРПСКОГ АРХИВА ЗА ЦЕЛОКУПНО ЛЕКАРСТВО*

БРАНА ДИМИТРИЈЕВИЋ

Почасни члан Академије медицински наука Српског лекарског друштва
Председник Секције за историју медицине Српског лекарског друштва
brana.dimitrijevic@gmail.com

СЛАВИЦА ЖИЖИЋ БОРЈАНОВИЋ

Институт за јавно здравље Србије „Милан Јовановић Батут“
Др Суботића 5, 11000 Београд
Дугогодишњи члан уредништва *Српског архива*
Секретар Секције за историју медицине Српског лекарског друштва
slavicazizic@gmail.com

САЖЕТАК: *Српски архив за целокупно лекарство (Archivum Serbicum pro universa scientia et arte medica recipienda)* један од најстаријих живих часописа у нас – његов први број изашао је 1874. године, па је од њега старији само *Летопис Машице српске* – одиграо је изузетно значајну улогу у стварању српске медицинске терминологије и фразеологије, али само у првим деценијама свог постојања. Касније је, после Првог, а нарочито после Другог светског рата опадала, па сасвим ишчезла, баш та његова улога, да би се у скорије време делом и под притиском виших инстанци, стигло до предлога о потпуном напуштању српског језика и штампању овог часописа искључиво на енглеском. У раду се изношењем историјских чињеница – како је и за кога је *Српски архив* настао и шта се затим збивало – потом и статистички, израчунавањем *индекса учећиха*, који означава просечан број аутора, учесника у писању радова током једне године, а који је последњих деценија у неоправданом порасту (1950 = 1,3; 2012 = 5,0), даје одговор на питање: да ли одиста треба да се *Српски архив* више не штампа ћирилицом и на српском језику. Закључак гласи: даљи опстанак *Српског архива* тесно је повезан с обновом рада на српској медицинској терминологији и фразеологији, макар и да се приступање том задатку у овом тренутку, у знатној мери почиње из почетка. У супротном *Српском архиву* прети гашење, после 140 година постојања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Српски архив за целокупно лекарство*, медицинска терминологија и фразеологија, историја

Језик је, уопште узевши, најмоћније средство изражавања наше мисли. Само помоћу његове снаге и изражајне моћи она полеће у највише висине или понире у најдубље поноре. У успешном привођењу у дело свог садржаја мисао у највећој мери зависи од каквоће језика: снажан језик је обогаћује и храни, убоги је осиромашује, лош је обезобличава, утуљује и гаси. Од језика зато зависи да ли ће мисао да живи и траје, или да чами и копни.

Проф. др Александар Костић; *Срп. арх.* (1980) 2: 181

Српски архив за целокућно лекарство (Archivum Serbicum pro universa scientia et arte medica recipienda), један је од најстаријих живих часописа у нас. Још није дигитализован, а поједини бројеви и годишта често се не могу наћи ни по нашим највећим библиотекама. Први број изашао је 1874. године. и од наших живих часописа од њега је старији само *Лейојис Мајишце српске* који се као и *Лейојис* штампа ћирилицом. Ово истичемо не само као реткост, него и као један од разлога настанка овог чланка. Јер, није ништа природније, ако не за сваки а оно бар за већину часописа у Србији, да буду штампани на *српском језику и српском писму* – али знамо да није тако. Пред законом је и такозвана латиница – у ствари гајевница (по Људевиту Гају који је Вукову азбуку прилагодио латиници) – ћирилици равноправна; она је чак и знатно „равноправнија“, до те мере да се ћирилица, и дан дањи, на све могуће начине гуши и потискује. У Србији готово да и нема медицинског часописа, уџбеника, монографије на ћирилици. Говори се и пише српско-хрватским, ретко српским језиком, јер потоњи, каже се – *још није стандардизован*.

Ни ово, већ толико пута помињано – истина од шачице словесних, али с никаквим резултатом – не бисмо помињали, да и то није један од разлога писања овог чланка, чији је још непосреднији повод недавни покушај еутаназije *Српског архива*; наводно због повећања његовог међународног угледа. Предложено је, наиме, да се *Српски архив* објављује на енглеском језику!?! Тај покушај је за сада спречен, али Пировом победом.

У писму које је из иностранства упутила писцима ових редова госпођа Јасминка де Пузол де Сен Фар, ћерка славног српског хирурга, др Теодора Бојина, још за трајања поменутог сукоба, изражено је чврсто уверење *да је поводом тог скандала* – предлога да се *Српски архив* објављује на енглеском језику – *на ноће усћала сва српска јавност, да су се својим пројесћима оћласили најсћакнућији српски књижевници...* што се овом приликом износи као пример несхватања садашње српске стварности. Протеста је било али ни изблиза онолико колико је то из даљине видела госпођа Де Пузол. Они *најћозванији ћрићадници српске инћелекћуалне ећиће* – макар да је реч само о шачици – нису се чули.

Циљ ове студије, међутим, није настављање већ окончане полемике – која у ствари није ни постојала, јер се нико од присталица англизације

и латинизације *Српској архива* својом аргументацијом није ни појавио на јавној сцени – него покушај објашњења *зашто је до поменутој предлози уопште и дошло?* И, да ли је *морало до тога доћи?* Узимајући при томе у обзир и нешто пространији друштвени контекст, да би се, колико је то могуће, *предвидела* даља судбина *Српској архива*.

Постављени су ови истраживачки задаци:

1. Описати историјат *Српској архива*, с нагласком на питању: *Зашто је, и за кога основан,*
2. Дати историјат *Српској архива* статистички,
3. Известити закључке и указати на правац могућег избављења.

ИСТОРИЈАТ СРПСКОГ АРХИВА

Српско лекарско друштво основано је на Ђурђевдан 1872. године, али је замисао о оснивању таквог удружења знатно старија. Први ју је изнео 1842. др Карло Пацек, када је у ондашњој беспутној Србији предложио оснивање Београдског читалишта за лекаре.

Карло Пацек први је у низу страних лекара који су намеравали да се трајно настане у Србији. Родом из Мезеберењија (Словачка), после промоције за доктора медицине у Пешти и краћег боравка у Немачкој, дошао је у Србију у зиму 1833. У јануару наредне године постављен је за окружног лекара Подрињско-савске команде у Шапцу. Убрзо постаје први начелник Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела у обновљеној Србији. Његова *Настављенија* (упутства) *за окружне лекаре и физикусе* сматрају се првим законским актом тадашње санитетске службе. Израдио је још *Упутство за лечење у лековитим бањама и за пијење минералних вода у Србији* и *Правила за калемљење бојања*.

Предлог за оснивање Београдског читалишта одушевљено је прихваћен, посебно од лекара из унутрашњости, којих је, истина, било врло мало. Према замисли сви они били би чланови читаонице, која би набављала књиге и стручне часописе и давала их као позајмицу на читање. Но, иако је у 23. тачки *Настављенија* написао да се *околни лекари не имају мешати ни у каква политическа дела, имајући довољно посла занимајући се у своим лекарским дужностима*, сам се Пацек није држао тога, па је као ватрени присталица династије Обреновића морао да напусти Србију [Михајловић 1938а].

Лекарску читаоницу, која због бурних догађаја у Србији – одлазак једне и долазак друге династије – такорећи није ни почела с радом, обновиће 1847. начелник Санитетског одељења др Емерих Линденмајер. Његови драгоцени мемоари насловљени *Србија, њен развој и најпредак у саницији са најоменама о целокупном стању на Оријенту*, штампани 1876. у Темишвару на немачком језику, мада преведени и коментарисани још не

могу да нађу издавача или макар – добротвора. За разлику од Пацека, који је преузео обавезу набавке стручних књига и часописа, Линденмајер је успео да обнова иде преко Министарства унутрашњих дела. И овог пута обнову су лекари одушевљено прихватили. Ипак, 1848. због Мађарске буне и нестабилности у суседству, дошло је до застоја. Упорни Линденмајер, међутим, обнавља читаоницу и по трећи пут 1852. [Михајловић 1938б].

И тек када је у лекарски сталеж ступило прво коло Срба домородаца, школованих на страни, тек тада ће бити основано Српско лекарско друштво, иако су његови оснивачи у већини пореклом странци. У то доба највеће заслуге за овај прворазредни културотворни чин има тада мало познати млади војни лекар, касније велики реформатор и мађијски импровизатор др Владан Ђорђевић, пореклом Цинцар, а ипак један од десетак највећих Срба уопште, по мишљењу академика Дејана Медаковића.

Оснивање Српског лекарског друштва (22. априла 1872) дочекано је с одобравањем у целој тадашњој јавности. Друштво је од Српског ученог друштва одмах добило салу за одржавање својих седница, а од Управе вароши дозволу за рад. Од Његове Светлости Књаза – „просвећеног апсолутисте“ – Михајла Обреновића материјалну помоћ у годишњем износу од 100 цесарских дуката. Друштво је убрзо добило и решење да своје гласило *Српски архив*, може бесплатно штампати у Државној штампарији.

Заслуга за покретање *Српског архива*, чији је први број изашао 1874, такође припада Владану Ђорђевићу [Станојевић 1925: 55–57].

Корист од оснивања Српског лекарског друштва, у Србији, имали су подједнако и грађански и тадашњи војни санитет; но користи је било и на међународном плану. Није то био само пуки догађај. Друштво су чинили редовни, дописни и почасни чланови, што је омогућавало укључивање не само лекара Срба поданика него и Срба странаца, из *Прека* (Аустрије), али не само њих. Укључивање и Срба у расејању већ је предсказивало оно што ће се, по речима Милана Кашанина, ускоро десити на знатно ширем плану, а то је велики културни успон Србије у последњој четвртини 19. века; када на сцену ступају у сликарству Ђорђе Крстић, у вајарству Петар Убавкић и Ђорђе Јовановић, а у музици Стеван Мокрањац; када се формирају, на једној страни будуће велике војсковође: Радомир Путник, Степа Степановић, Живојин Мишић, Петар Бојовић, а на другој научници и филозофи: Михајло Петровић – Алас, Јован Цвијић, Сима Лозанић, Љубомир Ковачевић, Божидар Кнежевић, Брана Петронијевић и други. Када Србија у културном погледу заузима своје заслужено прво место међу јужнословенским народима; када постаје дословно центар Српства а не периферија, слободна земља а не туђа провинција [Кашанин 2004: 109–110]. Поменути полет не да се, ни данас, приписати ни једној од тадашњих политичких партија, ни једном од владара, осим можда, али

нажалост врло кратко, већ поменутом „просвећеном апсолутисти“ Михајлу Обреновићу.

Исти задатак, повезивање отаџбине и расејања, добиће и *Српски архив*; што потврђују речи Владана Ђорђевића, изречене уочи штампања првог броја: „Предлажем да Српско лекарско друштво штампа по једну свеску научног рада; да се прва свеска штампа из касе друштва, јер онда ће оно много лакше добити државну субвенцију указујући на свој рад. Предлажем име: *Српски архив за целокупно лекарство*, који треба да има два дела. У првом делу био би самосталан рад српски на лекарским наукама и њеним помоћницама, дакле: 1. статистички подаци о болестима у Србији и осталим земљама где Срби живе, изведени из месечних извештаја свију редовних и дописних чланова овог друштва, а који би били удешени по једноме формулару за сакупљање статистичких података, што ће га друштво разаслати свим члановима; 2. Самостални прилози и расправе из разних грана медицине и њених помоћница; 3. Тромесечни преглед најновијих резултата и напретка у медицини уопште; 4. Проучавања и критике наших санитетских одношаја, са предлозима како би требало да се удесе, и критике српских изворних књига, расправа и чланака из нашег научног рада. У другом делу израдио би се повремено целокупан систем лекарства, из сваке лекарске науке... Тако бисмо напослетку добили збирку списа из анатомије, физиологије, патолошке анатомије, опште патологије на српском језику. А да би се прва свеска архива могла издати тако да у њој буде заступљена свака од наговештених грана друштвенога рада, предлажем: да се од стране друштва позову писмено сви научењаци, за које друштво држи да би могли учествовати у том послу, да се изјасне, би ли се примили да за наш архив израђују по коју рубрику, под каквим условима и у које време; па чим би се довољно сурадника јавило и чим би се довољно чланака прикупило да се достојно испуни једна свеска, одмах да се иста преда у штампу. Држећи да би тај архив куповали сви лекари и медицинари (студенти медицине) српске и хрватске народности, мислим да би једна свеска исплаћивала утрошак за другу, те би тако уз евентуалну државну помоћ друштво могло поделити хонораре радницима *Српског архива*, који би се морали обавезати да испрва раде и без хонорара. А, ако ово друштво усхтедне, ја сам готов да бесплатно израдим прву свеску.“

На мах се може учинити да Ђорђевић овим предлогом, који ће бити прихваћен, предсказује, ако не и заступа, оно што ће се ускоро, мада не опет преко ноћи, назвати „српским пијемонтизмом“; иако су изнети разлози били – прагматични; економисти би рекли: *економија обима и самофинансирање*. Уздајући се и у лекаре (и Србе и Хрвате) у расејању, Ђорђевић је имао на уму да треба исплатити не само трошкове штампања једног броја, него и да се продајом једног мора обезбедити штампање

следећег. Ипак, поставља се питање зашто је рачунао и на лекаре и медицинаре *хрватске* народности, ако се часопис штампа – ћирилицом? Будући да се у Преку (у Аустрији) тада знало да је оно што се латиницом штампа хрватско, а ћирилицом српско.

Четири године касније (1878) др Милан Јовановић Батут покреће у Сомбору здравствено-просветитељски лист *Здравље*. Први број штампа латиницом, а петнаест дана касније исти број ћирилицом да би се наредни бројеви штампали ћирилицом. Убрзо потом хрватски лист *Smotra*, који је излазио у Темишвару, „умољава др Милана Јовановића-Батута да издаје часопис и латиницом и под истим именом и за хрватску публику“. Из економских разлога то је било немогуће. Истовремено Пелагићев *Народни учитељ* наилази на одушевљен пријем и код Бугара и код Хрвата, иако штампан на српском језику и ћирилицом.

Сва је прилика да је Ђорђевић поуздано рачунао на пријем *Српског архива* и код Хрвата из разлога што их је већ било (као страних држављана) у самом Српском лекарском друштву и што се уздао у стручну снагу часописа јер коме је до нових сазнања језик и писмо нису препрека. Рачуница др Ђорђевића показале се исправном, о чему сведочи финансијски извештај *Примање и издавање Српског лекарског друштва за 1897. годину* (*Српски архив*, 6, 1898, 81):

1. Преостало од претпрошле године 11.962,80 динара
2. Помоћ Њ. В. Краља за 1897. г. 1.200,00
3. Интерес на капитал 464,55
4. Приход од „Архива“ за 1896. г. 338,90
5. Од чланских улога за 1897. г. 1.150,00

Спискови пренумераната (претплатника), међутим, нису сачувани, али списак бројног стања чланова Српског лекарског друштва јесте; износило је тада: редовних 54, дописних 102, почасних 12, а изван Србије дописних 26 и почасних 35, укупно 229 чланова. *Српски архив* је, дакле, имао своје сталне читаоце, био је радо читан, па је доносио и приход.

Оснивање Српског лекарског друштва и покретање *Српског архива* збили су се у прави час. Годином победе Пастерове науке сматра се 1870, када у целокупној медицини почиње велики преврат, када се дојучерашње истине преко ноћи претварају у заблуде, а целокупна медицина, по речима једног од учесника и сведока (др Михајила Мике Марковића) окреће наопачке. Укупно гледано било је тако, али нове истине, нова открића требало је тек да завладају у умовима лекара широм планете. Све то није могло да иде, како нам се можда сада чини, тако брзо. У српско-турским ратовима 1876/77, примера ради, још су се користили *ишифици*, завоји за ратне ране справљани *вредним рукама српских домаћица* од платна и

кучине, скроз нестерилни, иако се о асепси и антисепси¹ већ доста знало. Стога се није чудити што се у првом одељку, треће књиге *Српској архиви*, из 1879, а под насловом *Библиографија*, у некој врсти кратког увода каже следеће: „У новије доба много се говори и пише о томе, да су узроци многим а особито инфекцијским болестима нижи организми, зато ћемо редовно саопштавати нове књиге и чланке у којима се о томе питању говори...“ Следе потом 58 наслова књига на немачком језику, уз врло кратке садржаје (стр. 198–204).

Појава др Владана Ђорђевића који је „... својим феноменалним акцијама у разним правцима“, како пише Станојевић, „резултатима рада и својим, тада новим и модерним, идејама у дотле зачмалој и назадној нашој лекарској средини, убризгао нов свеж дух и пробудио људе да раде; те пробуђени, његови савременици прионуше... и све, што год су радили и урадили, и они, и многи из потоњих генерација, све је то било по угледу на њиховог духовног оца и деду, на др Владана Ђорђевића“ [Станојевић 1925: 149]², истовремено је говорила и о постепеној бројчаној превази лекара Срба над лекарима страног порекла.

Упоредо, још од оснивања Српског лекарског друштва, питање коришћења (и чувања) српског језика у медицини схваћено је као *прво-разредно*. У том погледу подстицаји су долазили, чак одлучније, од лекара пореклом странаца. У томе се истицао први председник Српског лекарског друштва др Аћим Медовић (кршено име Јоахим Медович). Пореклом Пољак, рођен је 1815. у Подвизову (Галиција), медицину је завршио 1842. у Бечу и исте године дошао у Србију. Говорио је пољски, словачки, немачки, француски и латински језик, али се служио стручном литературом и на енглеском језику [Чоловић 2010: 1–30]. Написао је низ просветитељских чланака. Преминуо је 1893. у Београду а сахрањен на Новом гробљу. Његов извештај о голубачкој мушици (*Simulium raptans golubacense*) чува се у Архиву Србије. Као председник Српског лекарског друштва од почетка се залагао да српски језик развије сопствену медицинску терминологију

¹ Асепса означава стање без живих микроорганизама на инструментима, вешу, завојном материјалу итд. Оно се постиже физичким средствима: кључалом водом, воденом паром, врелим ваздухом. Антисепса, иако тежи истом што и асепса, значи, пак, спречавање раста и размножавања микроорганизама, а постиже се хемијским средствима, на пример: јодом, алкохолом итд.

² Оснивач Српског лекарског друштва, први уредник *Српској архиви*, био је оснивач и уредник књижевног листа *Ошацибина*. Да је само остао на томе, да је само уређивао и издавао *Ошацибину*, написаће касније Јован Скерлић, остао би у српској књижевности записан златним словима. А да ли јесте? Оснивач је, такође, и Српског друштва Црвеног крста, неко време начелник војног, па грађанског санитета, Председник Београдске општине – којом приликом је своје имање поклониле београдској вароши, па је основано Ново гробље, које се још дуго потом звало и Владановац – министар просвете, пољопривреде, црквених послова, посланик у Атини, затим у Цариграду, напослетку и Председник министарства, то јест председник Владе. Упркос томе др Владан Ђорђевић још није заслужио булевар у Београду, у којем је рођен!?!

и фразеологију. Четврти члан устава Српског лекарског друштва – који је временом „ишчезао“, па данас у статуту истог тог друштва више не постоји – истиче бригу о српском језику као *обавезу* сваког лекара. Уз раме Медовићу је др Јован Валента, такође један од оснивача Српског лекарског друштва, рођен у Прагу 1826. године. Већ као свршен лекар прешао је у Србију, незадовољан превлашћу Немаца (и германизацијом) у својој отаџбини. Једно време је службовао као физикус (лекар) у Јагодинском и Смедеревском округу. Његова књига *Наука о чувању здравља* (Београд 1865: Државна штампарија), посвећена „Милом народу србском“, у ствари је превод, исте такве књиге, са чешког (*Zdrawowjeda* од др Кодима). Био је веома близак с др Владаном Ђорђевићем, с којим ће саставити упитник за Ђорђевићеву књигу *Народна медицина у Срба* (Нови Сад 1872: Српска народна задружна штампарија), намењен помнијем (теренском) истраживању народне медицине. Док се др Владан Ђорђевић још бавио хирургијом, асистирао му је код неких операција.

Не треба се чудити залагању за српску медицинску терминологију и фразеологију од стране лекара који су били пореклом странци. Ни Чешка ни Пољска нису у то доба самосталне. И за Чехе и за Пољаке очување њихових језика било је једнако очувању нација; један од начина преживљавања народног бића, до ослобађања од туђинског јарма.

Њихово залагање пало је на плодно тле. Готово истовремено, делом и независно, др Милан Јовановић Батут почиње прикупљање грађе за Медицински речник. При томе користи и лист *Здравље* (1878–1882) који је прве две године излазио у Сомбору, а друге две на Цетињу, постављајући питања читаоцима како се где која болест у народу назива, чиме се лечи итд. Батут ће једно кратко време бити уредник *Српског архива*. „Особиту пажњу“ изрећи ће касније, „обраћао сам на чистоту и усавршавање језика у циљу стварања медицинске терминологије и фразеологије. Јер ваља знати да су медицинска терминологија и фразеологија били тада у врло лошем стању, тако да се каткад ни лекари нису међусобно разумели. Свој метод рада у *Српском архиву* завео сам у нарочитој нади да ће временом овај лист постати уџбеник за лекаре, који ће бити вичнији у јасном и чисто стручном разлагању појединих медицинских питања.“ [Зелић 1940: 70]

И питање језика стизало је у прави час. Медицина ће се у наредним деценијама, као што је већ речено, окретати наглавачке. С новим гледиштима и открићима, новим схватањима и свеопштим препорођајем, рађали су се нови појмови; нове речи за које је требало наћи одговарајуће у српском језику, без насиља над њим. Читава ствар, али у европским размерама, беше тада доведена до усијања. Јер, ако било који језик успева све то да „свари“, онда он заслужује да се назове језиком, онда је својствен и самобитан, а ако не... Стога се прионуло свим силама. Највећи део тог трудног

посла падао је на уреднике. Уредник *Српског архива* био је задужен не само за струку него и за језик.

Један од таквих уредника биће, одмах после Батута, др Јован Данић (Београд, 1854 – Београд, 1924), познавалац неколико језика, посебно немачког, који се старао да, пре свега, српски језик буде јасан и чист, ненатруњен лажном ученошћу, захтевајући то и од других³. Један од оних који је на језичком пољу највише дао, те стоји уз Батута а претходи др Александру Костићу. Тек неколико година пред смрт Данић ће добити испомоћ, када му је као технички уредник придодат у оно доба исто тако познат лекар др Букић Пијаде (1879 – логор Бањица, 1943).

После Првог светског рата, 17. октобра 1919. у Београду је основано Лекарско друштво Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, којем су приступили Збор лијечника Хрватске, Словенско здравничко друштво, Лијечничко удружење за Босну и Херцеговину, Љекарско удружење за Црну Гору, Слободна организација лијечника у Далмацији, Српско лекарско друштво, заједно са свим својим члановима Србима и Словенима у Банату, Бачкој и Барањи. Али том приликом Српско лекарско друштво није – слично Српском Црвеном крсту – престало да постоји. И оно и *Српски архив* наставиће тамо где су стали.

У циљу карактеризације тог међуратног периода истаћи ћемо, за ову прилику, само два момента. Добра посећеност стручних предавања која је салу Српског лекарског друштва претворила у својеврсну *ајору*. Ту се предавањима, а потом и кроз чланке, каткад и ауторизоване расправе (дискусије), стицао углед; одатле су се ширили утицаји. О чему, нека посведочи следећи пример. Медицински факултет у Београду основан 1920. није у свом плану и програму – мада је то предложено – одмах имао предмет *Патологија усња и зуба*. Уведен је тек 1936. као једносеместрални, под називом *Одонтопедијологија*. Заслугу за то има понајвише др Атанасије Пуљо, који је својим запаженим предавањима у Српском лекарском друштву и својим чланцима у *Српском архиву* указао на неопходност оснивања и тог предмета [Димитријевић 2003: 166–176], такође [Друштво „Свети Сава” 2000: 59–74]⁴.

Поменуто агора била је природна последица још од почетка установљеног обичаја да се на редовним састанцима Српског лекарског друштва, усмено врше *ѝрикази случајева*, често уз довођење болесника или

³ Оцаковић и коленовић, пореклом из цинцарске породице, избегле из Катранице (грчка Македонија), по делима и по господству незамењив, у породичном животу узоран и частан, у службеним односима беспрекоран, према потчињенима правичан и срдчан, по природи оптимиста, уз једну, иначе, необично ретку скромност и некористољубивост, Данић ће умрети на дужности уредничкој, преминувши на мах, за писањем столом с пером у руци.

⁴ Др Атанасије Пуљо данас на Тргу Славија у Београду има спомен плочу на кући у којој је живео и пред којом је погинуо (1944), као и улицу у свом родном Земуну.

подношење других доказа. Тако је, на пример, на једном од првих таквих састанака др Владан Ђорђевић показао комадић камена који је извадио из ока једног каменоресца. Велика већина ових приказа случајева неће се ни појавити касније, у форми посебно писаног рада.

Други важан моменат је увећавање непокретне имовине Српског лекарског друштва, крупним донацијама било захвалних или само словесних појединаца, било преминулих лекара чланова Друштва. Данас је тај део историје Српског лекарског друштва, који сведочи о све већем и већем угледу и тадашњих лекара и саме лекарске професије, непознат. Нису чак ни све раније тапије сачуване, па је неизвесно може ли се сва та имовина – упркос најновијем закону о њеном повраћају ранијим власницима – икад вратити.

Што се тиче структуре *Српској архива* она ће остати безмало иста као и пре Великог рата: оригинални чланци, законске уредбе или предлози законских уредаба, извештаји с редовних састанака, лекарских конгреса, или, на пример, говори с посебне седнице посвећене лику и делу Томаша Масарика, поводом 80. годишњице његовог живота...

Период после Другог светског рата за Српско лекарско друштво почеће баш несрећно. Друштву не само да је одузета сва непокретна имовина, па ће фактички бити сведено на просјачки штап, него су укидањем Лекарских комора на њега, наводно, пренете и неке од њених надлежности, али нејасно, некорисно, оптерећујуће.

О укидању Лекарске коморе покојни проф. др Милета Магарашевић каже ово: „Ратни хаос 1941. однео је и Лекарску комору... која је до тада имала ове циљеве: обухватала је укупну делатност лекарског staleжа и лекарске праксе; регулисала је права и дужности лекара, обухватала делатност Дисциплинског суда коморе (или Суда части). Тако постављена Лекарска комора је имала за циљ да штити и заступа интересе, и одржава углед и професионално етичке норме и деловање лекарског staleжа...” „И док је чланство у Српском лекарском друштву била ствар слободне воље, дотле је чланство у Лекарској комори било обавезно. Без чланства у Лекарској комори није се могла обављати лекарска пракса. Ко је одговоран за обустављање рада Лекарске коморе, и то још у току рата 1944. године до данас, није познато. Моје је уверење, да је за злу судбину Лекарске коморе одговоран, нико други до – Тито. Познато је да су лекари били код њега, тражећи обнову Лекарске коморе. Тада им је рекао: 'Шта ће вам лекарска комора када имате Српско лекарско друштво'.” [Јевтић 2004: 101–102]⁵

⁵ Осим овога Лекарске коморе природно су водиле и ка увођењу и развоју Медицинског права, какво у нас, за разлику од већине земаља, још не постоји. За разлику од судске медицине, која је медицина у праву, медицинско право је обрнуто од тога, право у медицини. Устав Лекарске коморе је *Етички лекарски кодекс*, који њеном Суду части омогућава да доноси одлуке које имају

Ни на овоме се није све завршило. Почев од 1944. па до 1952. с Медицинског факултета у Београду „на предлог студентске организације“ уклоњено је „као неподобно“ укупно 25 наставника и сарадника: један од оснивача Медицинског факултета, два академика, шеснаест професора, пет доцента и један асистент. Касније (2001) су они рехабилитовани али само одлуком Наставно–научног већа Медицинског факултета⁶. Укинут је и предмет *Историја медицинске науке* који је предаван на београдском Медицинском факултету (1934–1941). Њега је предавао доцент др Јован Мијушковић, који је стрељан 1944. Овај предмет, никада потом није обновљен. О Институту за изучавање историје медицине, посебно српске, још се не помишља!

Свршеним студентима Медицинског и Стоматолошког факултета је фебруара 1963. одузето право на докторску титулу. Оно ће бити враћено тек после упорног одбијања да се примају дипломе без докторских титула, односно после више од две деценије. Право на вршење приватне лекарске праксе укинуто је пре тога, септембра 1959. И оно ће бити враћено, али касније.

Све ово дубоко је потресало лекарске редове, слабећи поверење у Српско лекарско друштво које се у свему томе показало крајње – немоћно. Поставља се питање како је оно уопште преживело јасно испољену намеру нових власти да се углед лекара што више омаловажи. Поставља се и питање како је преживео *Српски архив*, којем ни тада а ни касније неће бити наређено да „пређе на латиницу“.

Још неко време, међутим, остаће „стари обичаји“ усменог излагања рада у Српском лекарском друштву, а затим штампање у *Српском архиву*. Остаће још неко време – пуна сала; уз обележавање покоје годишњице, на пример 50 година од смрти др Јована Јовановића Змаја.

Мисији, а и профили, *Српског архива* опасност ће запретити с друге, сасвим природне, стране, чак неприметно у почетку. Настанак нових специјалности изазваће стварање нових специјалистичких секција, а касније цепање истих на (под)секције. Саобразно томе долази и до оснивања нових специјалистичких часописа и штампања посебних (специјалистичких) зборника радова. Али баш то у првим деценијама живота Српског лекарског друштва није ишло уз свеопште одобравање. Дуго се сматрало да

непосредно правно дејство. Тако се у случајевима најтежих прекршаја може изрећи одузимање дозволе за лечнички рад. Послератни Суд части (Етички комитет) Српског лекарског друштва није имао таква овлашћења, а и његов на брзину доцније састављен *Етички кодекс* био је крајње површан, неупотребљив и нејасан; а односио се на *све здравствене раднике*. Недавна обнова Лекарске (и Стоматолошке) коморе, међутим, већ је довела до несугласја па и сукоба са Српским лекарским друштвом, јер је закон о лекарским коморама – недоречен. Отуда међу члановима управе данашње Лекарске коморе и не постоји интересовање да се озбиљном монографијом, насталом на основу историјски релевантних извора, обележи стогодишњица њеног оснивања!

⁶ Детаљније: [Бонџић 2007]. Такође: [Павловић 2001].

је медицина недељива и да, без обзира на неизбежна специјалистичка опредељења, рад и праксу појединих лекара, нико не сме бити откинут од матице, од целине, постати глув и слеп за збивања у свим осталим њеним областима. Највише што се могло допустити, а то смо већ видели из речи др Владана Ђорђевића, било је подела целокупне медицине на медицину (у ужем смислу) и њене науке помоћнице (анатомију, физиологију) без којих медицина не би ни постојала.

О свему томе сведочи и наслов међународног скупа „Први конгрес српских лекара и природњака“ одржаног у Београду 1904. Али, већ јануара 1906. др Војислав Суботић (1859–1923) предлаже да се „...поради на питању о организацији предавања, на којима би се, у редовним седницама, расправљале теме од специјалног медицинског значаја, да се утврди изванредан сталан програм, и одреде референти у напред...“. Његов предлог – који је у основи водио оснивању посебне хируршке секције – тада није прихваћен. Ипак, Први састанак српских хирурга са 65 учесника одржан је 22. и 23. децембра 1907. Уследио је „Први југословенски састанак хирурга“ одржан у Београду септембра 1911, у 5 седница, са 67 реферата и 80 дискусија; али ће напослетку Хируршка секција бити основана тек 1950 [Чоловић б.г.].

Бојазан од цепања Српског лекарског друштва, умножавањем његових секција, била је тада исто толико разумљива колико и оправданост Субботићевог предлога. На Конгресу стоматолога Србије 1967. проф. др Љубомир Ђоковић, ученик др Атанасија Пуље, један од оснивача и први декан Стоматолошког факултета у Београду, изговориће и ове речи: *Децо, не раздвајајте се!*, указујући на чињеницу да је само коју деценију пре тога зубно лекарство било једна од специјалности медицине, а сада је већ посебна делатност, која има и свој факултет, па се самим тим, а уз помоћ оваквих конгреса, све више и више, одваја и од себи најсроднијих грана медицине, а наслућују и тежње ка даљем цепању саме стоматологије по предметима, на: дечју и превентивну стоматологију, стоматолошку протетику, хирургију и тако редом. Но, већ на следећем конгресу установљен је – рад по секцијама. Сама стоматологија добиће убрзо низ својих специјалности, а Српско лекарско друштво нове секције.

Раздвајање по специјалностима, колико год природно, и новим и још најновијим сазнањима изазвано, имало је и својих мана. У свести појединаца губила се општа слика саме медицине, а у погледу практичног рада лекара општа слика појединачног пацијента.

„Технократска модерна медицина“, изрећи ће академик санитетски генерал др Гојко Николиш у својој приступној беседи САНУ (1979), „разбила је у парампарчад и лекара и болесника. Код болесника развојени су, најпре, телесно од душевног, па је цепање настављено испитивањем

појединих органа или органских система понаособ. И као што то бива с аутомобилом на покретној фабричкој траци тако и у модерној медицинској установи сваки специјалиста обави само 'свој део' посла. С хрпом лабораторијских и свакојаким других налаза болесник напослетку очајава, не знајући ни шта ће ни куда ће. Он доживљава: отуђење од лекара, јер више не постоји само један у кога има или нема поуздања; постварење свог људског бића, јер постаје предмет радозналости којој не види смисао а у коју све мање има поверења: отуђење од животне средине, коју савремена медицина и не зарезује претерано, а без чијег познавања се често не може ни схватити болест; а ту је и отуђење болесника од сопственог тела, растављеног на многобројне чиниоце. Машинизација медицине, претварање здравствених установа у *фабрике здравља*“, истиче Николиш, „неповољно утиче и на лекара, и на специјалистичко јато, на његову, то јест њихову, способност мишљења. Лични чулни и умни напор лекарев, уз што мање посредовање машине, приликом одређивања дијагнозе и даље је темељна претпоставка, најбољи услов лечења и хуманог односа, препрека отуђењима и постварењима...“ [Gavrilović 1998: 201–212] [Николиш 1981]. Зависност од машине, која, поквари ли се, од лекара очас начини немоћног залудника, још страшнији је сведок лекареве мисаоне беспомоћности када није у квару. Нема интуиције, дијагностичког предосећаја, а пракса анализе „до ситних цревца“ готово да је укинула обратни процес: синтезу (сажимање); чија је последица, исправна дијагноза; а од ње све почиње.

Од тада па до данас ствар се погоршала. Свим овим манама, које описује Николиш, придружила се и развила међу лекарима у Србији једна типична надрилекарска особина, која се на језику медицинског права зове *недовољна обавешћеност* (информисаност) пацијента. Она се, бар у почетку, оправдавала тиме што овај или онај специјалиста махом *искључује* да је такав и такав поремећај у *домену његових компетенција*. Али и када се догоди да је то ипак случај, да поремећај јесте баш у домену тог и тог специјалисте, ни тада се не може рећи да је сваки пацијент, овде у Србији *довољно* обавештен. То је веома штетно, јер су борби против било које болести лекар и болесник природни савезници, при чему свако има свој део посла. Ономе, пак, болеснику који поседује компјутер, а рад је да се обавести о природи своје болести, преостаје свемогући *Иншурнеи*, који лаика само обмањује и збуњује повећавајући количину његовог „надртог“ *знања*. Болеснику тако преостаје лекарска чекаоница, размена искустава са сличносудбиницима, што нас враћа у доба Масагета, за које отац историје Херодот приповеда да нису имали својих лекара, него би сваког оболелог износили на трг, очекујући да ће им какав пролазник који је сличну болест имао, или је још увек има, пружити какав користан савет или бар утеху.

Деоба на специјалности, субспецијалности и субсубспецијалности, није међутим данас својство само медицине него и многих других примењених и основних наука, јер се у свеколиком знању већ далеко одмакло, па појединац не може знати све. Стога је уведен – тимски рад. Да би се какав проблем решио окупљају се научници из различитих, чак и несродних области, ствара се тим, који онда приступа раду.

У медицини је и то одавно било познато мада у ларвираном облику. То су *конзилијарни ѿрејледи* болесника, који нису једнаки данашњем појму тимског рада, него га само наговештавају; будући да се конзилијум може састојати и од чланова који припадају истој специјалности. Према једној од старијих дефиниција *конзилијум* (*consilium*) је скуп два или више лекара који ће утврдити дијагнозу и начин лечења када то изискују компликованост и комплексност какве болести. Данашњи појам *конзилијума* је шири и данас је то тело најчешће сталног састава сачињено од специјалиста који се посебно баве лечењем одређених група болести. На пример: конзилијум за рак простате, којем приступа пацијент с потребним, строго прописаним налазима, с готовом дијагнозом, а чији је задатак да одреди само *начин или начине* лечења: операцију, хормонску терапију, зрачење, или комбинацију ових, јер постоје различите форме карцинома. У даљој процедури спроводи се *одлука конзилијума* (која је закон). Тимски рад је, међутим, још шири, а настаје, како је речено, већ према приликама и задацима.

Све ово, о чему смо малочас говорили, имало је утицај и на писање, боље рећи *ѿпроизводњу* научних и стручних радова. Свака нова специјалистичка дисциплина временом је, што вољно што невољно, почела да ствара и свој сопствени (мета)језик, језик све мање разумљив онима који тој специјалности не припадају. Уз то је ишла и прека потреба да се радови из било које специјалности што чешће објављују, што је све мање зависило од потреба стручне и научне јавности, а све више и више од потреба самих писаца, који су то, у зависности од својих положаја, били чак обавезни да чине.

У првим годинама постојања *Српској архива*, поменуто *ѿриморавање* још није постојало. Радови су се, ма које врсте били, писали и објављивали из колегијалних разлога, из потребе за ширењем сопственог знања и искуства, за добробит и болесника и саме медицинске науке, потом и зарад стицања угледа, као у примеру др Атанасија Пуље, ширења утицаја, припреме јавности да се нешто оствари... Касније ће, све чешће, писање радова постајати мерило лекарске вредности овог или оног посленика, почев од Универзитета па наниже. Све неумитније *број а не сѧм квалиѿеиѿ објављених радова* постајао је *ѿресудан* (иако се зна да је Флемингов рад о пеницилину, који ће означити почетак нове ере у лечењу инфекција, био написан на пола стране!). За лекаре „на терену“ који се надају примаријату

број објављених радова постајао је у сваком погледу пресудан, док се на Универзитету већ гледало *īge* је рад објављен: у земљи или у иностранству, у ком часопису или зборнику, с којег конгреса итд. Развијала се инфлација радова и стручних, односно научних часописа, уз инфлацију стручних скупова, симпозијума и конгреса.

„Наше је доба ера и јек конференција, земаљских и интернационалних конгреса, обичних скупова, мешовитих састанака и комисија, шупљих фраза и голих обећања. На њима се махом расправљају животна и горућа питања, која дубоко задиру не само у живот и опстанак појединаца, већ и читавих народа и држава. А сва та питања могу се успешно расправљати и решавати тек пошто су дуго и свестрано испитивана, дуго и озбиљно проучавана. За то треба времена, треба и неуморног труда и рада са спремом, вољом и љубављу за такав посао. Конференције, конгреси и случајни састанци нису ни места ни прилике за тихо и дубоко проучавање, за озбиљан научни рад.

Сви ови конгреси, посећени су чак са неколико хиљада учесника. Реферати и предавања спреме се раније и донесу готова. Строго је одређено колико могу трајати. Шта више, референти су дужни да из својих реферата извуку неколико главних тачака – језгро своје теме и расправе. Дискусија је још и више скучена и ограничена. А није ни шала, кад се узме, да је на недавном међународном конгресу било више од четврт стотине реферата и још 90 других предавања. Ко ће онда за та четири дана, колико је овај конгрес потрајао, све то да саслуша, схвати, савлада и утуви!?

Поред тога ови строго научни и стручни конгреси не могу без парада, галаме и свечаности. Не могу да сврше посао без нарочитих почасних председника са звучним титулама, које с науком немају никакве везе, веселих излета, поздрава и здравица, концерата и банкета...

Нека изостану излети, умукну свирке, престану параде и свечаности, банкети и здравице; нека се испразне галерије и сале за играње жена и девојака – конгреси ће да опусте или ће остати врло мало изабраних“.

Писао је овако пре више од сто година др Лаза Илић [Илић 1899: 340], а поводом два велика ондашња међународна конгреса, једног у Берлину, другог у Москви.

Но, све и да умукну излети, модне ревије, свирке и параде, а у верзији српских локалних конгреса свечани крканлуци, конгреси би ипак остали, јер морају да остану због већ поменути инфлације научних и стручних радова, због институционализованог *наморавања* на бодове. Конгреси су и сами постали вид институције. Једино што преостаје је *ранирање радова*, које се врши пре свега поделом на научне и стручне, а потом већ према часопису. Саобразно томе постоји и јерархија часописа. Није исто

објавити рад у *Српском архиву* или у *Тимочком медицинском гласнику*; рад у *Српском архиву* аутору, али све чешће ауторима, доноси више бодова.

Све ово о чему смо до сада говорили, почев од Николишеве приступне беседе па даље, има и своје неизбежно повратно дејство. Узмимо за пример двојицу или тројицу младих асистената истовремено примљених да раде на некој од факултетских клиника. Ко ће први од њих постати доцент? Одговор се зна: онај ко буде имао највише објављених радова у, како се то каже, најпрестижнијим страним и домаћим часописима, што је сасвим на месту, али само на први поглед; јер то само указује на *одлучујући* критеријум. Све остало, као што је на пример успешност у дијагностици и свакодневном лечењу болесника, иако је мерљиво, ипак се не мери или се помиње узгред. Али, жеља да се што пре обради тема, и што пре штампа рад, може неретко да утиче и на дијагностичку способност онога ко је „предан свом истраживачком раду“, а у чијој свести су сви поверени му болесници већ подељени на „занимљиве“ и „незанимљиве“ али само с поменутог гледишта. Стога ће се и десити да се каткад види и запажа и оно чега нема, па ће у складу с тим код неког болесника, који му се учини да је „његов“, истраживач применити какав агресивни дијагностички метод, без стварног оправдања. Уз то ће се такав истраживач нарочито посветити али само оним болесницима који су му због одабране теме битни; не марећи за остале. Оваквих „истраживача“ и „посвећеника науци“, типичних штребера, све је већи број, а дају се препознати по леденој себичности.

Појава Интернета за такве је стигла у прави час. Далеко од тога да се писци ових редова противе све бржем и бржем протоку информација. Реч је о *начину* коришћења истих, а нарочито – текстова; који су претежно на енглеском језику. И ево: Интернет је сада прилика за „паметне“, за оне који умеју да се „брзо снађу“! Искористиће они не само бројчане податке, него и пасусе текстова, које ће најчешће сами превести, понешто изменити (да се Власи не сете) па убацити у свој текст. А будући да им познавање сопственог језика није јача страна многе особине енглеског језика остаће нетакнуте, почев од реченичког склопа, па до „превода“ појединих речи и из њих изведених глаголских облика. Тако се, на пример, све доскора писало *транслантација* – на српском језику *пресаг* или *калем* – а сада је у моди: *графити*. Ни на томе се није стало, јер се више не каже ни *транслантација* ни *пресађивање*, него *графитовање*, или краће: *графитини*. И, ником ништа.

Претпоставимо сада да је од поменуте тројице најсналажљивији и најбржи у погледу продукције стручних и научних радова претегао, па и докторирао, одбранивши докторску тезу, постао доцент. Њему сада да би даље напредовао предстоји писање уџбеника, свеједно је има ли га већ на том предмету или га нема, да ли је још добар и употребљив, или је

застарео. А ако је такав уџбеник баш скоро написан, онда се треба латити писања монографије. И ето нашег талентованог јуноше испред компјутера, сурфује, тражи, налази текстове (на енглеском језику) преводи их, лепи попут колажа један на други. Ево и уџбеника! Или монографије! Гомиле књига таквих *интернетних писаца* а уважених научника данас постоје, иако се сви ти њихови уџбеници и монографије лако препознају као колажи настали преплитањем углавном неспретно преведених текстова с енглеског језика, у којима нема ни трага од лепоте српског, а врло често ни њега самог. Овакав сој писаца краси још и фанатична приврженост латиничном писму, јер „већ сав свет пише латиницом“.

Ко не верује, нека седне и прелиста *Акућине инфективне болести* др Косте Тодоровића, или *Хистологију* др Александра Костића, које су штампане пре више од пола века, и упореди их само по језику и начину изражавања с било којим од скорије објављених медицинских уџбеника и – згрануће се.

После свега до сада изреченог, почев од постепене па све брже и брже деобе медицине на специјалности, затим настанка нових и нових секција унутар Српског лекарског друштва, па све убрзаније инфлације научних и стручних радова широм земље, уз настајање нових и нових специјализованих или само локалних часописа, уз пораст броја конгреса, састанака и симпозијума, и неретко од њих проистеклих штампаних зборника, неизбежно се поставља питање: како је *Српски архив* све то успео да преживи; будући да је сам појам *целокућног лекарства* безмало престао да постоји?

„Сматраћу за велику срећу ако *Српски архив* остане, уколико није требало да *испстане*, уџбеник и требник за практичне лекаре. У оно време (крајем 19. века) у нас није било могућности научног рада, није било лабораторија, института, разрађених метода, ни других техничких савршенстава којима располаже модерна медицина. Али да би *Српски архив* одговорио својој намени и постао неопходни приручник сваког практичног лекара треба га што више прилагодити потребама практичне медицине. Наука треба да служи животу. И медицинска наука треба да се што више приближи врло мучном животу и раду практичних лекара у нашем хигијенски заосталом и непросвећеном народу.“

Из ових речи које је изговорио већ остарели Батут 1940, сећајући се првих деценија постојања и рада *Српског архива* пробија ипак сумња да је овај часопис постао баш уџбеник и требник за практичне лекаре, али и нада да ће то једном ипак постати. Стога би се на први поглед рекло да је у периоду после Другог светског рата, избором у основи специјалистичких тема али од „општег интереса за све лекаре“, *Српски архив* успео да опстане. Има и тога, па, ипак, прави разлог његовог преживљавања, нарочито

последњих деценија, лежи у броју бодова који сваки рад објављен у *Српском архиву* доноси ауторима или аутору. Дугогодишње трајање *Српског архива*, испољено и у немалом броју страних библиотека које га већ деценијама примају, и квалитет, особито оних ранијих радова, обезбедили су му међународни углед и скроман али постојан рејтинг у поређењу с обиљем страних часописа. По најпростијој рачуници, два или три објављена рада у *Српском архиву* доносе исти број бодова као један објављен у неком од најпризнатијих међународних. Тако драгоцен *Српски архив није ни смео* да нестане, иако је упоредо с тим опадао број његових претплатника.

Немоћ да самог себе издржава доводиће га све неумитније до понижавајуће зависности од милосрђа државних институција. Неколико пута већ, наводно само из разлога нерентабилности, *Српском архиву* је запретило гашење, а и дан дањи излазак сваког наредног броја је под знаком питања. Српско лекарско друштво и даље *није* на списку организација од посебног друштвеног значаја. И – краја нема.

ИСТОРИЈАТ СРПСКОГ АРХИВА: СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

Историја *Српског архива* може се исказати и статистички. Покушаћемо да то учинимо уз помоћ *индекса учешћа – или засићености – аутора по раду*, који се добија када се број писаца учесника подели с бројем објављених радова. Обимност тог трудног посла незнатна је у поређењу с препрекама *угодобљавња*, које се неизбежно јављају код часописа с дугом традицијом.

Тако, на пример, у првом броју *Српског архива* постоје ови одељци: 1. Постанак Српског лекарског друштва, 2. Радња Српског лекарског друштва, 3. Оригинални радови, и 4. Преводи.

Прва два дела – *Постанак и рад Српског лекарског друштва* – међу собом су повезана и представљају сажете приказе одржаних седница. Оригинални радови по ондашњим и садашњим критеријумима оцењивања, иако носе исто име, нису исто. Затим, у старијим бројевима постоје само оригинални радови, али нема *прегледних* – који су од оригиналних радова по садашњим критеријумима више цењени – нема ни *приказа случајева*, као посебне, по савременим критеријумима, најмање цењене категорије, иако би се по текстовима из тог најранијег, па и каснијих доба закључило да је често баш о томе реч. За примере који илуструју ове тешкоће узећемо неколико најстаријих свезака. У првој књизи *Српског архива*, у делу Оригинални радови, налази се и рад др Јована Валенте „Круп и Дифтерије“, *кријичка штијудија*, али и Извештај о трећем међународном лекарском конгресу, који су поднели др Јован Валента и др Владан Ђорђевић, затим Белешке из страних списа, које је сложио др Радмило Лазаревић, и Питања за скупљаче народне медицине од др Владана Ђорђевића и др

Јована Валенте, која су већ раније објављена у склопу књиге др Владана Ђорђевића *Народна медицина у Срба* (1872). Напоследку ту су и Белешке из лекарских новина које су приређене према саопштењу господина Dujardin Beumetz-а, из Академије наука у Паризу, а према часопису *The Lancet* (1874). Поврх свега постоји и један рад (Одлуке међународних статистичких конгреса), који нема аутора. Јасно је да осим Валентиног рада „Круп и Дифтериде“ остали наведени радови никако не би могли да се сврстају у категорију оригиналних. А ако би се прешло преко тога, па узело само оно што дословце пише, то би се одразило на резултате на следећи начин: 10 оригиналних радова (јер Одлуке међународних статистичких конгреса као анонимне нису могле бити узете у обзир) произашли су из пера 12 аутора. Индекс учешћа је дакле 1,2. Али ако би се сви напред поменути радови који се нису могли сврстати у оригиналне заобишли, индекс учешћа јесте 1. Што значи један аутор један рад.

Осим тога, ако би се спровела евиденција о питању колико се пута у једном те истом броју часописа појављује један те исти аутор, тада бисмо добили да се појављују двојица (Валента и Ђорђевић), сваки још једанпут.

Ова *учесталост још једној појављивања* биће, као бројчани показатељ, драгоценији касније.

У трећој књизи (1879), осим већ помињаног одељка *Рађња Српској лекарској друштва*, у наредном одељку *Оригинални рад(ови)*, наилазимо на сличне тешкоће. Ту се налази 7 радова, од којих бар први („О уређењу проституције“) ту не спада. Реч је о Реферату начелника Санитетског одељења, који је упућен г. Министру унутрашњих дела (чији је део Санитетско одељење тада било) а потписао га је тадашњи начелник др Владан Ђорђевић. Следе затим Правила да се ограничи блуд, да се спречи умножавање и ширење венеричних болести и да се чува *наравствености* од јавних повреда, и напоследку, кратак одговор министра. Осталих шест радова, написани су појединачно сваки, од стране шест аутора, па је индекс учешћа аутора и ту 1.

Свеска из 1880. садржи само један оригинални рад. То је рад др Лазара Докића „Редња малих богиња у београдском гарнизону 1875. године“, иако их је под одељак Оригинални сврстано чак 19! Сви остали представљају правну материју, која се тиче санитета; на пример: „Предлог закона о чувању здравља“, „Предлог закона о установљавању народног санитетског фонда“ итд. По томе је индекс учешћа аутора 1. У свесци за 1887. оригиналних радова има 8, индекс учешћа је 1, а учесталост појављивања једног те истог аутора 0. У каснијим свескама под оригиналне радове сврстани су и прикази случајева, што се већ из наслова одмах види. На пример: Ђ. Јовановић: „Један случај унилокуларне оваријалне кистоме“ (из 1897).

Остаје, дакле, да се у погледу *Оригиналних радова* из бројева изврши одабир и елиминација али само по критеријуму да ли је одиста реч о уже медицинској, а не рецимо медицинско-правној материји, извештају с неког међународног скупа, некрологу и слично, али и да се не раздвајају оригинални радови од приказа случајева.

Све до 1940. заступљено је начело један аутор један рад, с незнатним одступањима, ређе се појаве два, изузетно три аутора. У свим бројевима за 1930. објављено је укупно 102 рада, расподељених у следеће одељке: *Оригинални радови*, *Преглед њрактичне медицине*, *Терапијски њокушаји*; али се одатле мора изузети један извештај с конгреса у Француској, па то износи укупно 101 рад. Од тога су само два рада произашла из пера три аутора а 12 из пера два, и то само међу оригиналним радовима, којих је 74, а написали су их 89 аутора. Индекс учешћа је 1,2. А ако би се *оригиналним радовима*, којих је 74, додали радови из одељка *Преглед њрактичне медицине* 9, и *Терапијски њокушаји* 8, у којима је остало један аутор један рад, тада је укупан број од 101 рада произашао из пера 115 аутора, па је индекс учешћа аутора нешто мањи и износи 1,1.

У 1950. објавило је 125 аутора укупно 95 радова, који су опет другојаче разврстани на другачији начин: *Без наслова*, *Саошћшења*, *Ошћши ѡреглед* и *Прикази*, мада су то по свом карактеру или оригинални радови или прикази случајева. Индекс учешћа је 1,3.

У 1960. укупно је штампано 150 радова. Написало их је 325 аутора и индекс учешћа је 2,1. Постоје само два рада од којих је сваки написало по пет аутора.

У 1970. укупно је објављено 159 радова. Написало их је 388 аутора. Индекс учешћа је 2,4. Постоје два рада са, чак, 11 аутора.

1980. *Српски архив* има следеће одељке: *Радови*, *Саошћшења*, *Акћуелни ѡроблеми*, *Прикази болесника* који одговарају већ изнетим критеријумима за разврставање и поређење. Из пера 320 аутора произашло је 111 радова. Индекс учешћа износи 2,8.

У бројевима за 1990. стање у погледу рубрика непромењено је. Укупно 240 аутора објавило је 82 рада Индекс учешћа износи 2,9.

У свих 6 бројева за 2006. – од када је *Српски архив* дигитализован – оригиналних радова има 61 које су написали 244 аутора, приказа случајева је 17 које су написали 83 аутора и прегледних радова је 16 које су написао 71 аутор. Индекс учешћа је за оригиналне радове 4,0, за приказе 4,8, за прегледне 4,4. У писању 148 рада учествовало је 398 аутора. Индекс учешћа свих аутора износи 4,2.

У свих 6 штампаних бројева у 2012. објављено је 76 оригиналних радова из пера 390 аутора; објављено је 33 приказа случајева 168 аутора. Прегледних радова било је 18 из пера 80 аутора. Индекс учешћа је за

оригиналне радове 5,1, за приказе случајева 5,0 а за прегледне радове 4,4. Укупно у тој години 638 аутора је написао и објавио 127 радова, па је индекс учешћа 5,0 што значи просечно пет аутора по једном раду.

Спор раст ових индекса од 1950 до 1990. могао би се можда објаснити тимским радом. Просечно учешће аутора по раду у 1990. готово је 3, да би се 2012. ово учешће скоро па удвостручило. Медицина је свакако напредовала током последњих неколико деценија, али су се умножавале и специјалности и подспецијалности (а самим тим и број секција Српског лекарског друштва) што ће рећи, саобразно академику Николишу, машинизација медицине не само да није заустављена, већ је, напротив, напредовала. Код необичних и замршених случајева један једини лекар данас није довољно спреман (компетентан) да сам изиђе на крај с тим, стога се и учешће све више аутора у писању једног истог рада, даје ласно објаснити постојањем неке врсте конзилијума – и по старијим и по новијим дефиницијама тога појма – који сад износи своја искуства и расправља о њима.

Па иако је постојани пораст учешћа све већег броја аутора у једном истом раду – које није својство само *Српској архиви* него и много познатијих медицинских часописа, међу којима се као изузетак издваја *British Journal of Plastic Surgery*, с највише три писца по једном раду – ипак остаје место и за сумњу о могућим злоупотребама⁷.

Учесћалосци још једној појављивања истог аутора у радовима објављеним током једне календарске године својство је новијег времена, непознато све доскора⁸.

Свему томе придружило се још једно зло: књижевна крађа. Тако се у једном скоријем броју *Српској архиви* може прочитати и ово: „... На основу одлуке Уређивачког одбора часописа *Српски архив за целокујно лекарство* донете на састанку Уредништва 7. јуна 2012. године, следећи рад се повлачи (поништава) из *Српској архиви* јер чини превод с енгле-

⁷ Тако се међу ауторима истог рада, и у *Српском архиву* могу, у последње време, већ по именима и презименима препознати брачни парови, или родитељи и деца; мада не увек. Мало теже је открити припаднике такозваних неформалних група, оне који се у појединим радовима смењују по утврђеном редоследу; један је на пример, једном први, други пут трећи, четврти пут на зачелју. Или се препознају имена управника института и болница, шефова катедара, од којих се неки потписују на почетку, а неки при крају рада; чланова министарства и високих политичких тела... Јер, бодови су свима потребни, а и – научни углед.

⁸ За илустрацију само, из ове статистике, изнећемо најекстремније примере добијене прегледом бројева *Српској архиви* од 2005. до 2012: тако се отац и кћи, што се да препознати по презименима, у бројевима од 2005. до 2012. појављују у различито насловљеним радовима чак 17 пута! Муж и жена у истом периоду 14 пута. Године 2006. један исти аутор је из броја у број заступљен с различитим насловима – укупно 8 пута – једном је с ћерком, два пута с колегицом, а онда се sukcesивно појављује: 2007 – 3 пута; 2008 – 3; 2009 – 4; 2010 – 2; 2011 – 2; и 2012 – 3. При томе је 2005. године исти аутор 5 пута сам, два пута с већ поменутом колегицом, а једанпут, као што је већ речено, с ћерком. Ако сад пратимо само поменути пар, видећемо да се упорно појављују из броја у број, раздвојено или заједно.

ског језика на српски оригиналног рада других аутора који је објављен у страном часопису...“ . Следи доказ.

То је само врх леденог брега, како у свом чланку *Plagiarism – How to deal with it*, каже др Љиљана Вучковић Декић, покушавајући да српску медицинску литературу одбрани од оптужбе (злонамерних?) странаца који указују на „цунами књижевних крађа у Србији“ [Vučković Dekić 2012]⁹, или да их бар ублажи. Што неодољиво подсећа на „одбране“ и грдну кукњаву када се сазнало да Србија у погледу целокупне своје здравствене службе стоји на дну листе европских држава. Све и да није баш тако – да није реч о цунамију него о врху леденог брега, или о нечему што само тако изгледа – све и да се то не односи, осим изузетно, и на *Српски архив*, ипак се не даде оспорити да – пуца брука, и да се све даље чује. Данас у доба електронике свако дело веома брзо изиђе на видело, безмало чим настане. Боље је, стога, спречити него лечити, па се поводом за сада једино откривене књижевне крађе у *Српском архиву* морамо упитати: а где је било уредништво, где главни уредник, а нарочито шта су то оцењивали и благословили уважени рецензенти?

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Спартански законодавац Ликург, пре више од 2000 година, давао је предност васпитању над законима. *Невасијијани грађани не пошћују ни најбоље законе*, каже он. У једној од суседних држава већ је законом прописано колико који рад *сме* да има аутора. Али се не може порећи ни *васијијно* дејство закона. Лоши, а поготову недоречени и двосмислени закони, имају несумњиво погубан утицај и на васпитање грађана. У приликама свеопштег друштвеног и културног опадања, као што је тренутак у којем живимо, и језик бива захваћен општом матицом *појросијачења* и *опадања елементијарне разумљивосији*, не само у медицини. И Српско лекарско друштво и *Српски архив*, о којем је овде реч, настали су у време културног успона а треба да опстану у доба опадања. Најзад, није само о језику у медицини реч; нити је текућа медицинска терминологија и фразеологија без утицаја на језик у целини, па ни на језик закона.

Најсвежији пример потоњег је законска одлука да се *народно здравље* замени синтагмом *јавно здравље*; па су у складу с тим преко ноћи промењени и називи установа. Тако је на пример Институт за заштиту здравља др Милан Јовановић Батут преименован у Институт за јавно здравље, при

⁹ У српском преводу, оном из садржаја тог броја, наслов гласи: Плагијаризам – како се против њега борити? Да ли то значи да се реч *илаијиј* од сада замењује речју *илаијаризам*? Па наслов не гласи: Плагијаторство – како се борити против њега? А још мање: Књижевно-научна крађа – како се борити против ње?

чему је и даље остало др Милан Јовановић Батут, попут кикота. Узалудни су сад протести лекара који знају и шта је српски језик и ко је био др Милан Јовановић Батут; који доказују да је овакво покрштавање истовремено ругање и српском језику и Батуту, његовом делу, његовим језичким доприносима поготову. Беше, међутим, довољно улизица и незналица да листом стану у одбрану баш тог закона. Стога је у Нишу одржан симпозијум (2012), на којем лекари добише подршку лингвиста, али сад ваља чекати да се – и, ако се – у Народној (а не јавној!) скупштини покрене процедура да се поменути закон језички упристоји, а стари називи врате. А колико ли је сличних, наоко ситнијих оваквих штета, досад било – нико не зна.

Проглашавање латинице (гајевице) за једно од равноправних писама српскохрватског језика ни у ком случају није, што се српског језика тиче, било ни спонтано, ни природно, а штетило је. Јер да би се та равноправност постигла, укључени су сви механизми државне принуде, почев од крупних до наоко ситних али постојаних корака, који су водили само и само једном: искорењивању ћириличног писма и из наука и из свакодневне употребе и замењивању ћирилице хрватском латиницом. Један од великих подухвата, примера ради, је и издавање *Речника српскохрватског језика САНУ*, пројекта који је под притисцима скоријих деоба, „мало застао“, па „још није завршен“, у доба муњевитог одвајања хрватског од српског језика, када су исто таквом брзином настајали нови језици: бошњачки, па црногорски. А већ се заборавило да је ћирилица као национално писмо својевремено остављена само у то доба новом македонском језику; иако је то српска ћирилица, измењена додавањем покојег знака за обележавање посебних гласова, по узору на Гајев метод претварања латинице у хрватско писмо.

Наметање латинице као наводно равноправног, а у ствари доминантног српског писма било је довољно очигледно као чврста намера власти, па се код људи развио – страх од казне. Казне су, истина, биле невидљиве. Нису постојале ни у једном закону, али, ипак... Ознаке места, путних праваца и у „ћириличној“ Србији довољно су упозоравале својим латиничним насловима, иако се причало да је то „због странаца“. Да и не говоримо о књигоциду, акцији спроведеној у послератној (не Павелићевој!) Хрватској, када су све библиотеке на територији те републике очишћене од књига штампаних ћирилицом, или како би сам поглавник усташке државе рекао од – ћирилског смрада.

У складу с тим, одмах после Другог светског рата отпочело је штампање свих медицинских уџбеника латиницом. Од када треба рачунати, у почетку једва приметно, а касније све приметније урушавање српског језика, које је сада у замаху.

Саобразно томе повремено би се и на састанцима уредништва *Српског архива* појављивао предлог да се „већ једном пређе на латиницу“, образлаган

и тиме „да би нас читале колеге у Хрватској, Босни и Херцеговини, па и Словенији“. Супротно оној већ поменутој „калкулацији“ давно покојног др Владана Ђорђевића. Право је чудо како то, ипак, није усвојено; а ипак ће се обновити као аргумент, недавно, приликом предлога да се „пређе на енглески језик“, како би се *чињаноси Српској архива* повећала?! Али, читаност се не повећава тиме, него квалитетом радова и макар најситнијим открићима¹⁰.

Поврх тога, бадава је и говорити да у Бриселу постоји посебан институт који све оно што се у свету било где штампа хрватском латиницом убраја у хрватску културну баштину, а све оно што се штампа српском ћирилицом у српску. Издавач, место издања, година књиге или часописа, све се то бележи, али је без утицаја на основни критеријум разврставања, какав је већ постојао у Аустрији и Аустроугарској монархији. За тај институт се махом зна, али се као *чињеница* упорно пренебегава, а када се на њу упозори, све се заврши на псовкама на рачун проклетог тог института „који нам“ слично читавај планети, „о глави ради“.

Данас о медицинској терминологији и фразеологији не брину уредници, него коректори, који често немају поузданог компаса ни када је о српском језику реч¹¹.

Одустајање главних уредника да се баве и „питањима језика“ јер „за то нису компетентни“ не значи чак ни то да се они баве само и само „питањима струке“; будући да тај део посла уредник препушта рецензентима, специјализованим за ову или ону област, који опет, будући неплаћени, тај посао отаљавају. Главни уредник је још понајвише задужен за менаџерске подухвате, за богорађења и кукњаву немилостивим институцијама, за удварања графичким радницима, како би нови број „на време изашао“...

Језичким питањима, речју, више нема ко да се бави; она су већ изодавна постала – свачије имање. Истини на вољу, питање језика покретано је у

¹⁰ А да је тако потврђују искуства једног од наших најпознатијих кардиолога, др Александра Недока, чијих је неколико радова, објављених у *Српском архиву*, својевремено изазвало пажњу страних стручњака. Они су потом платили – не Недоку, него за то постојећој служби – па су им ови радови преведени; којом приликом ћирилично писмо није било препрека!

¹¹ Јер, чиме објаснити ишчезавање именице *умење* у корист (наводне) *умеће*. Потоње је у српском језику облик глагола *умешајши*, *умешнуши*. Пример: *умећем ја*. Али, да се то не би приметило, промењен је акценат па је од хрватског *умијеће*, тамо већ одомаћеног као именица, настало наводно српско *умеће*. Што се већ поодавно врти по свим електронским медијима, користи у свој штампи, и постепено улази у обичан говор. Једном од писаца ових редова коректор *Полишике* јасно написану реч *умење* преиначио је у реч новоговора – *умеће!*

„Сине мој, не допусти да изгубиш макар иједну реч свог језика.“ Говорио је Стефан Немања Светом Сави. „Боље ти је да изгубиш град, него иједну реч свог језика. Град увек можеш повратити, али реч изгубљену никад.“

Или, још подмуклије: не постоји само „кафа за понети“, него и „столица за понети“, како сазнајемо из једног од недавних бројева *Полишике*.

Српском архиву у два маха, једном пре Другог светског рата, други пут 1980, заслугом тадањег уредника, сада већ покојног проф. др Слободана Ђорђевића [Ђорђевић 1980]¹². Али, то није дуго потрајало. Стога није ни чудо што су се широм отворила врата англизацији српске медицинске терминологије и фразеологије, англизацији српског језика у целини. Па, није далеко дан када ће се српска медицина у том погледу вратити на она предбатутовска времена, или чак у доба зидања Вавилонске куле; када ће међусобно споразумевање лекара почети да представља непремостиву тешкоћу.

Напустити матерњи језик да би се писало на страном уопште није тако лако као што изгледа у први мах. Чак и они часописи који се одувек штампају на енглеском језику, у Великој Британији, САД или Аустралији, нису имуни на језичке деформације и уназађења. Коментари уредника тих најпрестижнијих часописа дотичу се, неретко, и језичких питања, указујући, на пример, на шаблонизацију реченица или на честу а неоправдану употребу трпног стања. На чињеницу да поједине реченице већ имају унапред спремљену конструкцију, па се у њима, саобразно с темом, само мењају речи. Ово, између осталог, долази и отуда што се негује *безличности изражавања*, која треба да укаже на *нейриситрасности* и *научну објективности*, али чини овакве текстове све досаднијима.

Све ове мане могу се нашем свету, који махом не располаже знањем него полузнањем енглеског језика, учинити подстицајним, као баш zgodна прилика да се и они умешају и искажу се „у пуном сјају“, ако не на страном а оно бар на домаћем терену, па тако настаје нека врста осиромашеног, шаблонизованог енглеског језика, који може да зазвучи „не баш толико лоше“, особито онима који с још мањим познавањем тог истог језика сричу такве чланке.

Англизација и латинизација *Српског архива* у ствари је већ почела. За сада је спречена само одлука да *сви текстови* буду на енглеском језику, али је допуштено ауторима да сами одлуче на ком језику желе да им се штампа рад. *Радови се ишамају на српском језику, ћирилицом, с крајњим садржајем на српском и енглеском језику, односно на енглеском језику с крајњим садржајем на енглеском и српском језику*, пише у упутству *Српског архива*. А узгред је, као, измишљено да се радови на српском језику али на латиници шаљу електронском поштом редакцији, која онда тај латинични текст претвара у ћирилични (!?!).

¹² Због релативне опширности тог изванредног чланка немогуће га је пренети у целини. С терминима је шкрипало још током студија, сећа се Ђорђевић, па „...смо обично престајали да себи постављамо питања о њима, примајући их онаквим какви су нам и давани... остављајући да се тиме позабавимо по завршетку студија...“ али онда стиглоше прече ствари. Па, затим: „језички лектор, најчешће добронамерни стручњак за језичка питања, често није био истовремено и добар познавалац медицинске терминологије.“

Тешко је поверовати да би потпуни прелазак на енглески језик *Српској архива* у англосаксонским земљама био дочекан бурним аплаузом, па „теорија завере и улагивања“ овде тешко пролази као основа могућих објашњења. Пре би се могло рећи обрнуто, да у тим земљама нико не чезне за новим кваритељима њиховог језика, над којима за разлику од својих домаћих немају никакву контролу. Недавно искуство с угледним часописом *Vojnosanitetski pregled*, који је почетком 2012. сасвим прешао на енглески језик, то потврђује. Уместо да му на међународној вредносној скали углед порасте, његов рејтинг је опао за неколико децимала!

Остаје, наравно, питање да ли је подстицај за англизацију и латинизацију *Српској архива* био спонтан или су га подстакле више инстанце? У недавној полемици ово није расправљено, мада су се неки од присталица англизације усмено позивали на – Министарство науке; хотећи да кажу да они нису ни најмање криви, него да поступају, као у срећна Брозова времена – по налогу. Реч је о тумачењу препоруке из 2010, која гласи:

У вези с основном поделом на резултате међународног и националног значаја, препорука је Националног савета за науку (даље: НС) и Министарства науке (даље: МН) да се и научне публикације националног значаја (часописи, монографије, поглавља у њима) отварају међународној научној јавности тако што ће се публиковати било двојезично било на једном од светских или других језика међународног научног општења који су као такви прихваћени у појединим научним дисциплинама. Та пракса већ постоји у природно-математичким и медицинским наукама и мањим делом у техничко-технолошким наукама, а убудуће би требало да се у што већој мери устали у техничко-технолошкој и друштвено-хуманистичкој области. *НС и МН се са своје стране обавезују да њај њроцес њодржавају и њодсћичу.* Језицима међународног научног општења сматрају се пре свега светски језици, а у неким специфичним областима науке поједини други језици, на пример: у славистици сви словенски језици, укључујући и српски; у романистици поред француског италијански и шпански; у византологији и новогрчки итд. Ближу спецификацију тих језика по научним областима и дисциплинама одређују надлежни матични научни одбори (даље: МНО) уз сагласност МН. [Radovanović 2010]

Радите, дакле, како хоћете, у нас су и нож и погача.

Какогод, предлог да *Српски архив* сасвим *пређе* на енглески језик, може се сматрати знаком његове дубоке кризе, гестом очајника, самоубице. Потез који не може довести до преко потребног полета и проширења круга читалаца, него напротив до гашења. Оних који су *сада* претплаћени на *Српски архив* већ је шачица, а то су махом исти они који своје радове ту и објављују. Но, иако самоубилачки, овакав потез нам у овом трену, бар,

открива једну од најстаријих и најважнијих мисија *Српској архива*, а то је: *сџварање и нејовање српске медицинске терминологије и фразеологије*. На време и с успехом, одиста сјајно, започета – на чврстим темељима Вукове реформе језика – уз огроман а плодотворан труд њихових првих уредника, та мисија је постепено „заборављена“, наговештавајући „нестанак“ једног од најстаријих српских часописа.

Сада би – кажимо и то на крају – ваљало закорачити смело том давно утабаном стазом и с ње уклонити сав потоњи коров и наплавине; јасно и гласно изрећи да је од сада па до вечности *Српски архив* извор и чувар српске медицинске терминологије и фразеологије; да на њега има да се угледају и сви остали медицински часописи, сви уџбеници и све монографије, речју сва српска медицинска литература, која ће се једном за свагда а без страха од казне штампати само и само на ћирилицу.

Па, макар нам се пребацило да опет почињемо из почетка.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасије Пуљо – оснивач стоматологије у Србији. *Брајсџиво* (Друштво „Свети Сава“: Београд) 1999–2000, бр. III–IV.
- Бонџић, Драгомир. Комунистичка власт и наставници Медицинског факултета у Београду 1945–1955. У: *Историја медицине, фармације и народне медицине*. Зборник радова са XV научног скупа одржаног 24–25. маја 2006. у Зајечару. Институт за савремену историју, Београд & Историјски архив „Тимочка крајина“, Зајечар. Зборници радова; књ. 10; Београд 2007: 105–120.
- Димитријевић, Брана. Атанасије Пуљо. *Даница* (Београд), X, 2003, 166–176;
- Ђорђевић, Слободан. Медицинска терминологија и ми. *Српски Архив*. 1980, Јан. 108 (1) 87–90.
- Зелић, Милутин. Прилог историји Српског Архива. *Српски Архив*. Св. 1–2 (1940).
- Илић, Лаза. Један састанак Српског лекарског друштва. *Српски Архив*. Год. V; Св. 7. (1899).
- Јевтић, Милош. *Корени и ослонци медицине*, књ. I, Медицински факултет, ЦИБИД, Београд 2004.
- Кашанин, Милан. *Судбине и људи: ојлеги о српским џисцима*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004.
- Михајловић, Војислав. Први дипломирани лекари у обновљеној Србији – IV Др. Карло Пацек. *Српски Архив*, Св. 6, стр.725–734. (1938а)
- Михајловић, Војислав. Први дипломирани лекари у обновљеној Србији – V Др. Емерих Линденмајер. *Српски Архив*, Св. 7, стр.824–840. (1938б)
- Николић, Гојко. Човјек између наде и погибли у модерној медицини. *Глас*, СССХХIII, САНУ, Одељење медицинских наука, књ. 33, 1981.
- Павловић, Будимир. Предлог моралне рехабилитације професора и другог наставног особља са Медицинског факултета који су из политичких разлога удаљени са факултета у периоду од 1944. па све до 1954. године, Београд 2001.
- <http://www.rastko.rs/rastko/delo/12401>
- Станојевић, Владимир. *Историја српској војној саниџејџа; Наше рајино саниџејџско искусџиво*, Београд 1925.

Чоловић, Радоје. *Истакнутии српски лекари и професори*, Књ. I, Медицински факултет, Београд 2010.

Чоловић, Радоје. Зашто је Хируршка секција Српског лекарског друштва основана са закашњењем од најмање 27 година?, (б. г.). Рукопис.

Gavrilović, Vera. *Gojko Nikoliš – život i delo*, Fond Milice Mihaila Obrenovića, Beograd 1998.

Radovanović, Dalibor. Kriterijumi za određivanje kategorije naučnih publikacija, 2010. <http://www.singipedia.com/content/1167-kategorizacija-casopisa>

Vučković Dekić, Ljiljana. Plagiarism – How to deal with It? *Српски архив за целокуино лекарство*, 2012, јан – фебр., 140 (1–2) 121.

MEDICAL TERMINOLOGY AND PHRASEOLOGY AND FATE OF THE JOURNAL *SERBIAN ARCHIVES FOR THE WHOLE MEDICINE*

by

BRANA DIMITRIJEVIĆ

Honorary member of the Academy of Medical Sciences of the Serbian Medical Society
Chairman of the Section for History of Medicine of the Serbian Medical Society
brana.dimitrijevic@gmail.com

SLAVICA ŽIŽIĆ BORJANOVIĆ

Institute of Public Health of Serbia "Milan Jovanović Batut"
Dr Subotica 5, 11000 Belgrade, Serbia

Longstanding member of the Serbian Archives, Secretary of the Section for History of Medicine
slavicazic@gmail.com

SUMMARY: *Serbian Archives for the Whole Medicine (Archivum Serbicum pro universa scientia et arte medica recipienda)* is one of the oldest Serbian journals still being published – the first issue came out in 1874 – next to *Matica Srpska Chronicle* which is the oldest one. It played an extremely significant role in the creation of Serbian medical terminology and phraseology, but only during the first decades of its existence. Later on, after the First World War and particularly after the Second World War, this very role was gradually losing its importance, to be finally lost. So, in recent times, partly under the pressure of higher instances, a proposal was made for the total abandonment of Serbian language and printing this journal only in English. Presenting historical facts – how and for whom *Serbian Archives* had been made and what followed afterwards – and using statistical calculations of the participation index, indicating the average annual number of authors ie. participants in writing works, unjustifiably increased in the recent decades (1950 = 1.3; 2012= 5.0), in this work we answered the question whether indeed *Serbian Archives* should not be printed in the Cyrillic script and in Serbian language anymore. The conclusion is: the further survival of *Serbian Archives* is tightly related to the revival of the work on Serbian medical terminology and phraseology, even if it means starting from the beginning to a great extent at this moment. Otherwise, *Serbian Archives* will be suspended, after 140 years of existence.

KEY WORDS: *Serbian Archives for the Whole Medicine*, medical terminology and phraseology, history

ЕКОЛОШКА БЕЗБЕДНОСТ И БЕЗБЕДНОСТ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

ДЕЈАНА ЈОВАНОВИЋ ПОПОВИЋ
Факултет безбедности, Универзитет у Београду
Господара Вучића 50, 11040 Београд
ddejana@eunet.rs

САЖЕТАК: Научници и политичари, нарочито у нашој земљи, често замењују термин безбедност животне средине и еколошке безбедности. Безбедност животне средине користи се да опише претњу политичкој стабилности услед деградације животне средине док еколошка безбедност означава стварање услова у којем физичко окружење заједнице омогућава задовољење потреба становништва без смањења природних резерви. Сходно томе, концепт одрживог развоја врло је важан у разумевању еколошке безбедности. У раду су представљени трендови у развоју концепта безбедности и промена у животној средини, као и допринос научника у расветљавању термина безбедности животне средине и еколошке безбедности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: еколошка безбедност, безбедност животне средине, одрживи развој, конфликти

Крај Хладног рата није само донео ублажавање надметања суперсила него је и омогућио међународној заједници, претходно заокупљеној претњом нуклеарним ратом, да сагледа растућу опасност од глобалних еколошких проблема. Сходно томе, потреба за редефинисањем појма безбедности наступила је седамдесетих година прошлог века. Почетком осамдесетих година 20. века Ричард Алман (Richard Ullman) један је од првих научника који је захтевао да еколошки фактори буду интегрисани у концепт безбедности. Многобројни научници, креатори политике или активисти предлагали су проширење коришћења концепта безбедности ван пређашњег геополитичког и војног оквира, узимајући у обзир еколошке претње које најозбиљније угрожавају људско благостање.

Иако је безбедност животне средине прихваћена као нормативни концепт, њено значење и даље остаје опскурно и веома комплексно. Алман [Ullman 1983], Метјуз [Mathews 1989] и Мајерс [Myers 1989, 1993] стављају

еколошку материју на дневни ред националне безбедности САД. Док *национална безбедност* има државу као главни референтни објекат, *људска безбедност* као референтне објекте има људска бића или људску врсту. По Лотару Броку (Lothar Brock), са Института за мировна истраживања из Франкфурта, кључна питања гласе: „Шта је референтни предмет безбедности животне средине, безбедност или животна средина, конфликти који се воде због природних ресурса или еколошки квалитет живота? У последњем случају, да ли су загађеност и деградација проблем као такви, или прерастају у еколошку забринутост само када прелазе одређени праг? Како се такав праг може установити? Шта су субјекти безбедности животне средине? Државе? Друштва? Људи? И, на крају, да ли се може говорити о еколошкој безбедности уколико се има на уму да се животна средина мењала током историјских процеса на Земљи?“ [Brock 1997: 18].

Генерални проблем лежи у дефинисању шта тачно чини еколошку безбедност и безбедност животне средине. Широки дијапазони еколошких интереса стављени су под окриље еколошке безбедности и безбедности животне средине, чинећи границе у овој области веома нејаснима. Научници веома често нападају студије еколошке безбедности и безбедности животне средине, јер сматрају да није реч о легитимној области истраживања, или пак критикују еластичност концепта безбедности, с обзиром на то да прелази оквире традиционалне војне области [Deudney 1990; Levy 1995]. У сваком случају, многе контроверзе у вези с еколошком безбедношћу и безбедношћу животне средине леже у концептуалној основи, мада нико не може порећи и политичке мотиве оних који желе да уздигну или пак зауставе уздизање еколошких брига на исти ранг на којем се налази војна безбедност [Gleditsch 2001: 3].

Расправа о животној средини и безбедности повезала је две различите заједнице, академску и заједницу која се бави креирањем политике, које су у прошлости имале мало додирних тачака и различито приступале веома значајним циљевима. У оквиру академске заједнице постоји „породица“ која се бави темама безбедности, мира и конфликта, с једне, и креирањем политике развоја и животне средине, с друге стране. Истраживања на пољу мира и конфликта усредсређена су првенствено на узроке конфликта и услове под којима долази до разрешавања тих конфликта, укључујући еколошку деградацију, оскудицу ресурса и њихову комплексну интеракцију с другим друштвено-економским проблемима. Супротно томе, истраживање политике животне средине полази од еколошких промена и изучава њихове друштвено-економске узроке и последице, те даје препоруке деловања с овог становишта. Такође, и на нивоу креирања политике учавамо различите приступе и интересе. Док су учесници који се баве политиком безбедности углавном фокусирани на нове, не-војне изазове политике без-

бедности, учесници креирања политике животне средине употребљавају инострана искуства и аргументе политике безбедности не би ли указали на ургентност решавања проблема животне средине, нарочито оних на глобалном нивоу [Carius & Imbusch 1998: 8].

Уз уважавање комплексности појмова еколошке безбедности и безбедности животне средине, у раду ће бити више говора о трендовима у развоју безбедности и променама у животној средини, као и покушајима разних научника да дају свој допринос у расветљавању појмова еколошке безбедности и безбедности животне средине.

ТРЕНДОВИ У РАЗВОЈУ БЕЗБЕДНОСТИ И ПРОМЕНЕ У ЖИВОТНОЈ СРЕДИНИ

Безбедност животне средине један је од производа концептуалног размишљања значајних теоретичара у овој области [Ullman 1983; Mathews 1989; Myers 1993; Westing 1989; Buzan *et al.* 1998]. Еволуција повезивања концепата животне средине и безбедности у истраживањима друштвених наука разликује три фазе истраживања безбедности у контексту промена у животној средини [Rønnefeldt 1997; Brauch 2003]:

Фаза I: Истраживања седамдесетих и осамдесетих година 20. века довела су до сарадње прво између UNEP-а (Програм UN-а за животну средину) и SIPRI-ја (Стокхолмски међународни институт за мировна истраживања), а касније између UNEP-а и PRIO-а (Међународни институт за мировна истраживања из Осла) на пољу еколошког утицаја на ратове. Током прве фазе јасно је изражена потреба за редефинисањем безбедности да би се укључиле нове претње и прихваћена схватања да објект безбедности није само држава, него шири концепт с многобројним димензијама – војним, политичким, економским – и на разним нивоима: систем, држава, појединац.

Фаза II: Током 90-их година 20. века на два обимна емпиријска научна пројекта радила је група из Торонта [Homer-Dixon 1991, 1994, 1999; Homer-Dixon & Blitt 1998] и Бернско-циришка група [Bächler *et al.* 1996, 1996a, 2002]. Њихове емпиријске студије случаја биле су усмерене на интеракцију фактора глобалне промене, деградације животне средине, оскудице и начина на који ови фактори утичу на сукобе настале због животне средине или на сарадњу.

Фаза III: Од средине 90-их година 20. века, делимично као реакција и модификација рада ова два истраживачка тима, друге истраживачке групе покренуле су другачија компаративна проучавања и концептуално продубљивање, делимично се ослањајући на моделовање, напоре у менаџменту и усмеравајући се на потенцијални конфликт коришћених ресурса, неуспех држава и синдроме глобалних промена. Сајмон Далби

сматра да „дискусије о еколошкој безбедности сада могу ући у четврту фазу синтезе и поновног разматрања безбедности“ [Dalby 2002: 96].

У току прве три фазе истраживања еколошких и безбедносних тема повезаних с глобалним променама животне средине, еколошком оскудицом, деградацијом и стресом, као и њиховим могућим друштвено-политичким последицама, стављена су на дневни ред научних истраживања и у друштвеним и у природним наукама, али такође и на дневни ред влада и међународних организација.

Миленијумски извештај генералног секретара УН [Annan 2000] помиње неколико међународних организација које су означиле везе између стреса животне средине и конфликта. Светски самит одрживог развоја (The World Summit on Sustainable Development), одржан у Јоханезбургу 2002. године, у својој политичкој декларацији и плану спровођења упућивао је на *безбедност хране*, али нису укључене *безбедност живојне средине* или *људска безбедност*. Кофи Анан (Kofi Annan) указује на потенцијалне претње изазване проблемима у животној средини и предлаже да систем УН треба да „гради додатне капацитете како би се анализирале и обрадиле потенцијалне претње конфликта који потичу од међународних неравномерности природних ресурса“ [Annan 2003].

У том погледу, Програм УН за животну средину (UNEP) био је активан на три поља: а) Огранак за управљање несрећама (Disaster Management Branch – DEPI); б) UNEP-ов акциони озонски програм (Ozone Action Program – DTIE); и в) UNEP-ова јединица за постконфликтне процене (Post Conflict Assessment Unit) [Haavisto 2003]. У јануару 2004. године UNEP је идентификовао „потребу за научном проценом везе животне средине и конфликта у смислу промовисања превенције конфликта и градње мира“. UNEP-ово одељење за рано упозоравање и процену (Division of Early Warning and Assessment – DEWA) лансирало је иницијативу „Животна средина и превенција конфликта“ у циљу подстицања „међународног напора у промовисању превенције конфликта, мира и сарадње кроз активности, процедуре и акције“ у вези са заштитом животне средине, опоравком и ресурсима [UNEP 2004].

Организација за безбедност и сарадњу у Европи (OSCE) бавила се безбедносним ризицима који проистичу из стреса животне средине. Међу нетрадиционалним безбедносним ризицима са којима се суочавају земље чланице OSCE из Централне, Источне и Југоисточне Европе, Кавказа, централне Азије и других делова бившег Совјетског Савеза налазе се прекогранична загађења, несташице пијаће воде, одлагање радиоактивног материјала, смањење губитка људства у несрећама изазваним људским фактором и природне катастрофе. У том контексту постоји неколико опасних места у региону Балтичког мора, Балкана, централне Азије, Црног и

Каспијског мора, као и Кавказа. Економски форум OSCE-а организовао је неколико састанака у вези с темама из безбедности животне средине (Brauch 2003).

У другој половини 2002. године OSCE, UNEP и UNDP (Програм Уједињених нација за развој) предузели су заједничку иницијативу у промоцији коришћења менаџмента животне средине као стратегије у смањењу опасности у Југоисточној Европи и на Кавказу. Резултати су били изнети на Петој министарској конференцији у Кијеву, маја 2003. године, и том приликом усвојена је стратегија животне средине за земље Источне Европе, Кавказа и централне Азије. После Кијева се иницијатива ENVSEC (Environmental security – безбедност животне средине) усредсређује на: 1. процену рањивости и мониторинг животне средине и безбедносну повезаност; 2. развој политике и њену примену; и 3. институционални развој, развој капацитета и заштиту¹.

Организација за економску сарадњу и развој (OECD) такође је указала на повезаност развоја, животне средине и конфликта у неколико изјава о стратегијама, као што је *Развој њомоћи, мира и развој сарадње 21. века* (Development Assistance, Peace and Development Co-operation of the 21st Century) [OECD/DAC 1997], и у раду о економској димензији еколошке безбедности. Ова повезаност одражава се у *Смерницама о конфликтима, миру и развоју сарадње* (Guidelines on Conflict, Peace and Development Co-operation) [OECD/DAC 2000].

Европска унија (ЕУ) ради на двама стратегијама *безбедности животне средине*: а) интегрисању циљева животне средине у све секторске процедуре (Cardiff process), укључујући оне везане за развој, иностране и безбедносне процедуре; и б) наглашавању превенције и менаџмента конфликта у својим активностима у међународним организацијама (UN, OSCE) и за специфичне регионе.

На заседању Савета Европе (European Council), у Барселони, марта 2002. усвојена је стратегија одрживог развоја која подвлачи значај интеграције забринутости на пољу животне средине у секторску процедуру. Савет Европе је у Солуну 2003. године одобрио такозвану *зелену стпрашеију* за чланице ЕУ.

Многобројне студије, поготову оне у природним наукама, у расправама о безбедности животне средине од 1990. године, занемаривале су или нису успеле да интегришу доприносе глобалне заједнице која се бави променама животне средине. У великој мери томе су допринели и

¹ У октобру 2004. године објављен је извештај о сарадњи у области еколошких ризика на јужном Кавказу, који указује на: а) еколошку деградацију и приступ природним ресурсима у зонама конфликта; б) прекограничне изворе воде, природне опасности, индустријска и војна наслеђа; в) пораст становништва и брз развој у великим градовима.

научници из области природних наука, који нису успели да интегришу своје резултате у глобалну расправу о овој тематици. Такође, у прве три процене Међудржавног панела о климатским променама (IPCC) није био разматран пређашњи и потенцијални друштвено-економски и политички утицај климатских промена [National Research Council 2002; Schwartz & Randall 2003].

Према томе, сада постоји потреба да се уђе у четврту фазу истраживања о повезаности животне средине и безбедности, која се гради на расположивој евиденцији, уз покушаје да се превазиђу недостаци. Крајњи циљ четврте фазе истраживања о људској и безбедности животне средине и мира јесте навођење твораца политике на антиципаторно учење прихватањем нових парадигми које воде проактивним еколошким иницијативама и понашањима. Они морају препознати и означити коренске узроке фаталних исхода деградације животне средине пре него што они доведу до озбиљних криза, које могу, у екстремним случајевима, ескалирати у насилне конфликте. Специфичне стратегије које би биле покренуте морају се разликовати од случаја до случаја и морају укључивати специфични контекст, историју, као и склоност ка конфликту [Brauch 2003; 2005].

ЕКОЛОШКА БЕЗБЕДНОСТ И БЕЗБЕДНОСТ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Појмови *еколошка безбедност* и *безбедност живојне средине* врло често користе се у истом контексту; међутим, мора се правити јасна разлика између ова два појма [Rogers 1997: 503]. Такође, од изузетне је важности да се на српском језику успостави сагласност у погледу термина *еколошка безбедност* и *безбедност живојне средине*. „Животна средина“ и „екологија“, као кључни концепти у природним и друштвеним наукама, користили су се у различитим школама и традицијама, у појмовним оквирима и приступима, и то као водећи концепти. *Encyclopaedia Britannica* дефинише животну средину као скуп физичких, хемијских и биотичких фактора који делују на организам или еколошку заједницу и битно одређују његов облик и опстанак. Екологија се односи на „проучавање односа организама и њихове животне средине“.

Од 50-их година прошлог века разматране су везе промена у животној средини и безбедности [Osborn 1953; Brown 1954; Ophuls 1977; Ophuls & Boyan 1992]. Од 90-их година 20. века појмове *безбедности живојне средине* [Westing 1989] или *еколошке безбедности* [Rogers 1997; Lonergan 2002] развијали су научници, владе и међународне организације. Постоје многобројне критике концепата еколошке безбедности и безбедности животне средине, и то углавном политичара, због наводне неодређености и некорисности њиховог дефинисања [Barnett 2001; Dalby 2002]. И научници који су оријентисани на политику, као и концептуално оријентисани творци

политике, усредсредили су се на комплексне везе и међузависности ризика у животној средини и изазова и утицаја на перцепцију безбедности, за које су се појмови безбедности животне средине и еколошке безбедности често користили наизменично и везано за различите нивое безбедности [Rogers 1997]. Пошто су и безбедност и животна средина „релативно еластични појмови“, било је лако „установити или оспорити везу ова два појма“ [Matthew 2000: 36].

Безбедност животне средине (environmental security)

Катрина Роџерс (Katrina Rogers) сматра да треба разликовати појам *безбедности животне средине* (environmental security) од *еколошке безбедности* (ecological security) [Rogers 1997: 503–509]. Према њеном мишљењу, научници и политички актери често замењују термине безбедности животне средине и еколошке безбедности. Стога она предлаже, у смислу даљих истраживања и разјашњавања ова два термина, да се безбедност животне средине представља у смислу заштите ресурса, а не њиховог очувања, или конзервације. *Безбедности животне средине* користи се да опише претњу политичкој стабилности услед еколошких проблема, као што су деградација воде, дефорестација, повећање оскудице ресурса, који у различитом степену доприносе повећаној нестабилности у одређеним областима.

Комисија Брунтландове, Светска комисија за животну средину и развој (The Brundtland Commission, the World Commission for Environment and Development – WCED) 1987. године била је прва међународна институција која је изричито указала на везу између деградације животне средине и конфликта и истакла је такође да концепт мора бити проширен и мора укључивати све већи утицај деградације животне средине: локално, национално, регионално и глобално (WCED 1987: 291).

Светска федерација удружења УН (World Federation of UN Associations, WFUNA) (претходно звани Миленијумски пројект УН) дефинише безбедност животне средине као „способност животне средине да обезбеди подршку животу“, која се састоји од три поделементa: а) превенције или опоравка од штете која је причињена животној средини током војних дејстава; б) превенције или одговора на конфликте који се воде због животне средине; и в) заштите животне средине због њених нераздвојивих моралних вредности [WFUNA 2008].

Безбедности животне средине користи се у смислу заштите и одбра-не природних ресурса. На пример, 1995. године у уводу Националне стратегије безбедности САД (U.S. Nacional Security Strategy) наводи се:

„Заштита наше националне безбедности – нашег људства, наше територије и нашег начина живота – приоритет је владе и уставна обаве-

за... Широки опсег деградације животне средине прети да угрози политичку стабилност у многим регионима и земљама.“ [Woodrow Wilson Report 1995: 47].

Ова изјава одраз је имплицитне везе интереса националне безбедности и деградације животне средине као претње политичкој стабилности. Безбедност животне средине налази се на листи заједно с другим питањима која угрожавају националну безбедност. У другим деловима Националне стратегије безбедности САД набрајају се и други безбедносни ризици, као што су тероризам, наркотици, прилив избеглица, као и транснационални изазови животне средине. У том контексту безбедност животне средине дефинише се као фундаментални део националне безбедности, а то представља заштиту и одбрану ресурса земље.

Лотар Брок (Lothar Brock) дефинисао је 1991. године безбедност животне средине као нормативну везу осмишљену да се носи с негативном везом животне средине и људских активности. То укључује избегавање вођења ратова који су мотивисани животном средином, ратова у вези с ресурсима, као и деградацију животне средине, коју он дефинише као облик рата. Из перспективе истраживања мира Брок [Brock 1991: 408] је указао на неколико веза између мира и животне средине: а) осиромашење животне средине води далекосежном друштвеном конфликту и рату; б) модификација животне средине као инструмент у међудруштвеним односима; в) еколошко осиромашење као специфичан узрок насиља; г) поуздање и поверење на којима се гради еколошка сарадња; д) коришћење војних средстава ради спровођења еколошких стандарда; и) здрава животна средина као интегрални део свеобухватне безбедности. Међутим, само је неколико истраживача разматрало притиске које животна средина може вршити на рат. Брок је [Brock 1991; 1997] критиковао неодрживу генерализацију да еколошка оскудица води насилном конфликту. По Броку кључно питање је оно о референтном објекту: „безбедност животне средине, насилни конфликти у вези с природним ресурсима или еколошки квалитет живота“ [Brock 1997: 18]. У анализи *секуријизације* животне средине он се залагао „за ширу анализу еколошких промена и њену повезаност с економским и политичким променама“.

Према Дајеру [Dyer 2002: 67–81] безбедност животне средине „треба да узме у обзир просторни и временски распон (универзални и међугенерациски) промена животне средине“. Супротно томе, Метју [Matthew 1997: 71–90] је тврдио да „би концизна, уско усмерена и систематска дефиниција била од користи за сврхе политике, истраживања и спасавања животне средине“ [Matthew 1997: 17]. Интегришући друге идеје и интересовања под појмове светског поретка, Метју [1997: 89] предлаже да безбедност животне средине постане „компонента општијег приступа

теорији и пракси светске политике што подвлачи значај начина у којем социјални и еколошки системи утичу један на други. У исто време, безбедност животне средине способна је да стоји сама за себе као мост између стручњака за питања човекове околине и безбедности заједнице.“ Метју [Matthew 2002: 109–124] сматра да истраживање на пољу животне средине и безбедности даје „пионирске доприносе у разумевању померања извора насиља и променљивих захтева безбедности у времену незапамћених неједнакости и међусобне зависности“. Такође, Метју предлаже „ослањање на значајна достигнућа на целом пољу безбедности животне средине“ [Matthew 2002: 120]. Ово истраживање има циљ да оживи перспективу односа природа–друштво, маргинализованог током Хладног рата. Ове различите дефиниције и претпоставке у вези с исходом илуструју недостатак научне конзистентности и консензуса када је у питању концепт безбедности животне средине.

По Џону Барнету (Jon Barnett) [2001: 129], „безбедност животне средине је процес који своди на најмању меру еколошку несигурност“, постављајући људе као главни референтни објект безбедности. Овом дефиницијом он „настоји да обради фундаменталне узроке који доводе до деградације животне средине“. Он дефинише безбедност животне средине такође као прилагодљив процес „који је осетљив на промене и настоји да променама управља на миран начин“. Према њему безбедност животне средине налаже да државе „делују на унутрашњем нивоу и да обуздавају глобалне, регионалне и локалне процесе који доводе до деградације животне средине и људске несигурности“. У том контексту, он обрађује утицај деградације животне средине на појединца и људе у погледу неухрањености, мањка енергије и чисте воде. Његов концепт ослања се на екологију и теорију хазарда, с кључним представама ризика, рањивости и прилагодљивости.

Артур Вестинг (Arthur Westing) дефинише безбедност животне средине у контексту шире људске безбедности, која се састоји из две испреплетене компоненте: политичке безбедности и еколошке безбедности [Westing 1989]. Вестинг сматра да је повезивање животне средине и безбедности, те, сходно томе, и високе политике, створило политичку свест и осећање хитности, које је неопходно како би се решавали еколошки проблеми и повећала наша безбедност.

У почетку, кључни доприноси дебати о безбедности животне средине потекли су од научника из Северне Америке, Централне и Северне Европе и с подручја јужног Пацифика. Дипломате земаља у развоју су то прихватиле са сумњом. Египатска дипломаткиња Сомаја Сад (Somaya Saad) изнела је мишљење „да богате земље са севера могу себи приуштити да брину о животној средини и да подривају међународноправни принцип

суверенитета у име виших циљева званих безбедност животне средине“. Према њеном мишљењу тај принцип „обезбеђује некакву одбрану против експлоатације признајући сваку земљу, без обзира на то колико слабу у способностима, као легитиман ауторитет у контроли ресурса у оквиру својих граница“ [Lonergan 2002: 275].

Ова забринутост наговештава како земље Севера могу покушати да диктирају обрасце коришћења природних ресурса, приоритете развоја и популациону политику према земљама Југа [Conca *et al.* 1995]. „Данас је ... Север присвојио предмет животне средине, користећи га за маскирање сопствених безбедносних брига“ [Saad 1995: 273]. У неколико земаља у развоју започела је академска дебата о безбедности животне средине и људској безбедности.

Раџендра К. Пачаури (Rajendra K. Pachauri), директор ТАТА института за енергију и ресурсе (Tata Energy and Resources Institute – TERI) у Њу Делхију и садашњи председавајући Међудржавног панела о климатским променама (IPCC), дефинисао је безбедност животне средине као „свођење на најмању могућу меру еколошке штете и промоцију одрживог развоја, с нагласком на прекограничне димензије... Економска рањивост и зависност од ресурса играју кључну улогу у односу еколошких промена и потенцијала за насиље и несигурности у земљама у развоју.“ Такође, Пачаури указује на повезаност између сиромаштва и деградације природних ресурса:

„Прво, непрестана борба да се обезбеди храна и задовоље основне потребе увећава деградацију земљишта у земљама у развоју. ... Друго, погоршање загађења утиче на квалитет ваздуха, заједно са саобраћајем и експанзијом индустрије. ... Треће, промена климе на светском нивоу води порасту температуре и нивоа мора, као и ужасним последицама када је у питању обала јужне Азије. ... Четврто, квалитет и квантитет воде угрожени су због коришћења земљишта, обешумљавања и загађења вода, како на локалном нивоу тако и преко националних граница“; према: [Brauch 2003: 69].

За Пачаурија сиромаштво представља недостатак могућности људи да сачувају контролу својих животних услова. Сходно томе, многи други фактори, као што су недостатак права на имовину, неодржива експлоатација ресурса, рестриктиван приступ ресурсима попут горива, утицај науке и технологије, глобални економски фактори, као и национална економска политика, утврђују затворени круг деградације животне средине и сиромаштва. Недавна дебата око безбедности животне средине проширила се на Африку, Азију и Латинску Америку, а научници земаља Југа понудили су многе друге концептуализације [Brauch *et al.* 2008].

Еколошка безбедност (ecological security)

Док *безбедности животне средине* означава претњу еколошке деградације за политичку стабилност, *еколошка безбедност* означава стварање услова у којима физичко окружење заједнице омогућава задовољавање потреба становништва без смањења природних резерви [Rogers 1997: 503–509]. Денис Пираџиз (Dennis Pirages) и Кен Казинс (Ken Cousins) дефинишу *еколошку безбедност* као очување четири динамичке равнотеже: а) међу људима који живе на високом нивоу потрошње и могућности природе да обезбеди ресурсе и понуду; б) између људске популације и патогених микроорганизама; в) између људи и животињских и биљних врста; и г) у људској популацији [Pirages & Cousins 2005].

Кловис Бригагау (Clóvis Brigagão) разматра везу екологије и безбедности, сматрајући да друштвена неједнакост и локални одрживи развој представљају кључ у промовисању услова еколошке безбедности [Brigagão 1990]. Улога одрживости врло је важна у разумевању еколошке безбедности, јер одрживи развој представља омогућавање задовољења потреба садашње генерације без смањења способности будућих нараштаја да задовоље своје потребе, што је свакако битна компонента еколошке безбедности.

Два примера показују разлику између еколошке и безбедности животне средине. Уколико држава изврши инвазију на другу државу, било због потраге за додатним природним ресурсима било ради заштите, одбране или осигурања континуираног приступа ресурсима, у том случају држава стреми безбедности своје животне средине. Током историје, ова оправдања су се често појављивала и сматрају се уобичајеним узроком рата. Именовањем, на системски начин, узрока деградације животне средине, као што су дугорочне мере конзервације, добија се пример еколошке безбедности. На пример, после нафтног ембарга 1973. године многе индустријски развијене земље предузеле су мере на очувању енергетских извора. Тим поводом, Сједињене Америчке Државе прописале су смањење потрошње нафте. Тада је донет и пропис којим се смањује порез потрошачима који се определе за алтернативне изворе енергије, као што су енергија Сунца, ветра и воде.

Копенхагенска школа проширила је поље безбедности из „конструктивистичке перспективе“. По групи аутора [Buzan *et al.* 1990]: „*Еколошка безбедност* се бави одржавањем локалне и глобалне биосфере као суштинског система подршке, од којег зависе све људске активности.“ Касније су Бузан, Вефер и Де Вилде (Buzan, Wæver & de Wilde) [1998: 71–93] увели научни и политички план активности у смислу анализирања и бављења овим проблемима.

Научни план активности је основа безбедносних потеза, док политичка агенда обухвата три поља: 1. државну и јавну свесност о темама везаним за научни приступ...; 2. прихватање политичке одговорности у бављењу овим темама; и 3. питања политичког управљања, као што су: проблеми међународне сарадње и институционализације – посебно формирање режима, ефективност једностране националне иницијативе, дистрибуција трошкова и благостања, проблеми споровођења и тако даље [Buzan *et al.* 1998: 72].

У научни делокруг о животној средини често су укључене следеће теме [Buzan *et al.* 1998: 74–75] 1. *разарање екосистема* (климатске промене; губитак биодиверзитета, обешумљавање, дезертификација, ерозија земљишта; смањење озонског омотача; загађење); 2. *енерџетски проблеми* (нуклеарна енергија, транспорт нафте, хемијска индустрија, оскудица, неравномерна расподела); 3. *популациони проблеми* (раст становништва, потрошња изнад постојећих капацитета, епидемије, лоши здравствени услови, смањење стопе писмености, неконтролисана миграције, неуправљива урбанизација); 4. *проблеми везани са храном* (сиромаштво, глад, прекомерна потрошња, болести повезани с екстремима; губитак плодне земље и водних ресурса; епидемије и лоше здравствено стање; оскудица, неједнака расподела); 5. *економски проблеми* (заштита неодрживе производње, друштвена несигурност, која води ка циклчном и хегемонистичком колапсу, структуралним асиметријама и неједнакости); и 6. *грађански немири* (еколошка штета изазвана ратом, насиље повезано с еколошком деградацијом).

* * *

Научници често критикују еластичност новог концепта безбедности, с обзиром на то да прелази традиционални војни оквир, сматрају да није реч о легитимној области истраживања, као и да су границе у оквиру еколошке безбедности и безбедности животне средине веома нејасне. И многобројни политичари критикују концепте еколошке безбедности и безбедности животне средине, због наводне неодређености и некорисности њиховог дефинисања.

Концепт безбедности животне средине, као и еколошке безбедности, формулисан је тако да би се еколошка питања подигла на ниво високе политике, односно студије безбедности, и несумњиво представља ширу дефиницију безбедности него што је традиционално национална војна дефиниција. Безбедност животне средине представља смањење или превенцију рата или оружаних сукоба који произлазе из еколошких промена, природних несрећа, ерозије одрживог капацитета планете, као и

еколошких последица рата. С друге стране, концепт одрживог развоја и конзервације ресурса лежи у сржи концепта еколошке безбедности.

Упркос повољним политичким ефектима, многи научници упозоравају да овакво повезивање може представљати непожељну секуритизацију животне средине, која ограничава низ расположивих средстава како би се решили проблеми у животној средини. Ипак, гледано на дуже стазе, уколико су безбедност животне средине и еколошка безбедност део политичке јавне дебате, има више могућности да буду и остварене.

ЛИТЕРАТУРА

- Annan, Kofi. *Millenium Report: We the Peoples. The Role of the United Nations in the 21st Century*. New York: United Nations. 2000. <<http://www.un.org/millennium/sgreport/>>3.3.2-13.
- Annan, Kofi. *Interim Report of the Secretary General on the Prevention of Armed Conflict* (Report of the Secretary General on the World of the Organization, A/58/365-S/2003/888, 12 September 2003).
- Bächler, Günther & Kurt R. Spillmann, (Eds.). *Environmental Degradation as a Cause of War. Regional and Country Studies of Research Fellows*. Rüegger, Chur–Zürich 1996.
- Bächler, Günther & Kurt R. Spillmann, (Eds.). *Environmental Degradation as a Cause of War. Country Studies of External Experts*. Rüegger, Chur–Zürich 1996a.
- Bächler, Günther; Kurt R. Spillmann & Mohamed Suliman (Eds.). *Transformation of Resource Conflicts: Approach and Instruments*. Peter Lang, Bern-Berlin 2002.
- Barnett, Jon. *The Meaning of Environmental Security. Ecological Politics and Policy in the New Security Era*. Zed, London–New York 2001.
- Brauch, Hans Günter. Security and Environment Linkages in the Mediterranean: Three Phases of Research on Human and Environmental Security and Peace, in: Brauch, Hans Günter; P. H. Liotta, Antonio Marquina, Paul Rogers and Mohammed El-Sayed Selim (Eds.). *Security and Environment in the Mediterranean. Conceptualising Security and Environmental Conflicts*. Springer, Berlin 2003: 35–143.
- Brauch, Hans Günter. Environmental threats, challenges, vulnerabilities and risks, in: *Encyclopedia of Life Support Systems*. UNESCO, Paris and Eolss Publishers, Oxford 2005.
- Brauch, Hans Günter; Ursula Oswald Spring; Czeslaw Mesjasz; John Grin; Pál Dunay; Navnita Behera; Béchir Chourou; Patricia Kameri-Mbote & P. H. Liotta (Eds.). *Globalisation and Environmental Challenges: Reconceptualising Security in the 21st Century*. Springer, Berlin 2008.
- Brigagão, Clovis. Amazon and Antarctic: A New Look at Ecological Security. *Journal of Peace Research* 22, 4 (1990): 43–49.
- Brock, Lothar. Peace through Parks? The Environment on the Peace Research Agenda. *Journal of Peace Research* 28, 4 (1991): 407–423.
- Brock, Lothar. The Environment and Security: Conceptual and Theoretical Issues, in: Nils-Petter Gleditsch, (Ed.) *Conflict and the Environment*. Kluwer Academic Publishers, Berlin 1997: 17–34.
- Brown, Harrison. *The Challenge of Man's Future*. Viking Press, New York 1954.
- Buzan, Barry; Morten, Kelstrup; Pierre Lemaitre; Elzbieta Tomer & Ole Wæver. *The European Security Order Recast – Scenarios for the Post-Cold War Era*. Pinter, London 1990.
- Buzan, Barry; Ole Wæver & Jaap de Wilde. *Security. A framework for Analysis*. Lynne Rienner, Boulder–London 1998.

- Carius, Alexander & Kerstin Imbusch. Environment and Security in International Politics – An Introduction in: Alexander Carius & Kurt M. Lietzman. (Eds.) *Environmental Change and Security – A European Perspective*. Springer, Berlin 1998.
- Conca, Ken; Michael Alberty & Geoffrey D. Dabelko. From ecological conflict to environmental security? in Ken Conca; Michael Alberty & Geoffrey D. Dabelko, (Eds.) *Green Planet Blues: Environmental Politics from Stockholm to Rio*. Westview Press, Boulder, CO 1995: 239–244.
- Dalby, Simon. Security and Ecology in the Age of Globalization, in: Woodrow Wilson International Center for Scholars (Ed.): *Environmental Change and Security Project Report 8* (2002 Summer): 95–108.
- Deudney, Daniel. The Case Against Linking Environmental Degradation and National Security. *Millenium*, 19, 3 (1990): 461–476.
- Dyer, Hugh C. Theoretical Aspects of Environmental Security in: Eileen Petzold-Bradley; Alexander Carius & Arpád Vincze (Eds.) *Responding to Environmental Conflicts – Implications for Theory and Practice*. Dordrecht: NATO ASI Series, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, Netherlands, 2008: 67–81.
- Gleditsch, Nils-Petter. Armed Conflict and the Environment: A Critique of the Literature in Paul F. Diehl & Nils-Petter Gleditsch (Eds.) *Environmental Conflict*. Westview, Boulder, CO: 2001: 251–272.
- Gleditsch, Nils-Petter. Environmental Change, Security, and Conflict in: Chester Crocker, Fen Osler Hampson & Pamela Aall (Eds.) *Leashing the Dogs of War: Conflict Management in a Divided World*. United States Institute of Peace Press, Washington, DC 2007: 177–195.
- Haavisto, Pekka. Environmental Post-Conflict Assessments: A New UN TOOL Developed by UNEP in Hans Günter Brauch; P. H Liotta; Antonio Marquina; Paul Rogers; Mohammed El-Sayed Selim (Eds.) *Security and Environment in the Mediterranean. Conceptualising Security and Environmental Conflicts*. Springer, Berlin 2003: 535–562.
- Homer-Dixon, Thomas F. On the Threshold: Environmental Changes As Causes of Acute Conflict. *International Security*. 16, 2 (1991 Fall): 76–116.
- Homer-Dixon, Thomas F.. Environmental Scarcities and Violent Conflict: Evidence From Cases. *International Security*. 19,1 (1994 Summer): 5–40.
- Homer-Dixon, Thomas F. *Environment, Scarcity and Violence*. Princeton, NJ: Princeton University Press 1999.
- Homer-Dixon, F. Thomas & Jessica Blitt. (Eds.) *Ecoviolence: Links Among Environment, Population, and Security*. Rowman & Littlefield Publishers, Oxford 1998.
- Levy, Marc A. Is the Environment a National Security Issue?, *International Security*, 20, 2 (1995): 35–62.
- Lonergan, Steve. Environmental Security in: Ted Munn (Ed.) *Encyclopedia of Global Environmental Change*, vol. 5: Timmerman, Peter (Ed.): *Social and Economic Dimensions of Global Environmental Change*. John Wiley, Chichester 2002: 269–278.
- Mathews, Jessica Tuchman. Redefining Security, *Foreign Affairs* 68, 2 (1989 Spring): 162–177.
- Matthew, Richard Anthony. Rethinking Environmental Security in: Nils-Petter Gleditsch (Ed.) *Conflicts and the Environment*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, Netherlands, 1997: 71–90.
- Matthew, Richard Anthony. In Defence of Environment and Security Research in Woodrow Wilson International Center for Scholars (Ed.) *Environmental Change and Security Project Report*. 8 (2002 Summer): 109–124.
- Myers, Norman. Environment and Security. *Foreign Policy* 74 (1989 Spring): 23–41.
- Myers, Norman. *Ultimate Security: The Environmental Basis of Political Stability*. New York: Norton, 1993

- National Research Council. *Risk Analysis and Uncertainty in Food Damage Reduction Studies*. National Academy Press, Washington, DC 2002.
- OECD, DAC. *Conflict, Peace and Development Cooperation on the Threshold of the 21st Century* (Paris: OECD). 1997. <<http://www.oecd.org/development/incaf/1886146.pdf>>3.3.2-13.
- OECD, DAC. *Guidelines on Conflict, Peace and Development Co-operation* (Paris: OECD), 2000.
- Ophuls, William. *Ecology and the Politics of Scarcity. Prologue to a Political Theory of the Steady State*. Freeman, San Francisco 1997.
- Ophuls, William & Stephen Boyan. *Ecology and the Politics of Scarcity Revisited. The Unraveling of the American Dream*. W. H. Freeman, New York 1992.
- Osborn, Fairfield. *Our Plundered Planet*. Boston: Little Brown, MA, 1953.
- Pirages, Dennis & Ken Cousins. *From resource scarcity to ecological security*. MIT Press, Cambridge, MA 2005.
- Rogers, Katrina S. Pre-empting Violent Conflict: Learning from Environmental Cooperation, in Nils-Petter Gleditsch (Ed.) *Conflict and the Environment*. Kluwer Academic Press: Netherlands, Dordrecht 1997.
- Rønnfeldt, Carsten F. Three Generations of Environment and Security Research, *Journal of Peace Research*, 34, 4 (1997): 473–482.
- Saad, Somaya. For Whose Benefit? Redefining Security, in Ken Conca; Michael Albery & Geoffrey D. Dabelko (Eds.) *Green Planet Blues: Environmental Politics from Stockholm to Rio*. Westview Press, Boulder, CO 1995: 273–275.
- Schwartz, Peter & Doug Randall. *An Abrupt Climate Change Scenario and Its Implications for United States National Security*, Washington, DC: Environmental Media Services, 2003.
<http://stephenschneider.stanford.edu/Publications/PDF_Papers/SchwartzRandall2004.pdf>3.3.2-13.
- Ullman, Richard. Redefining Security. *International Security* 8, 1 (1983 Summer): 129–153.
- UNEP. *Understanding Environment, Conflict and Cooperation*. Nairobi: UNEP, 2004.
- WCED. *Our Common Future*. Oxford UP, Oxford etc. 1987.
- Westing, H. Arthur. The Environmental Component of Comprehensive Security. *Bulletin of Peace Proposals* 20, 2, (1989 June): 129–134.
- WFUNA. *Millennium Project: Environmental Security Studies*. 2008.
<www.millennium-project.org/millennium/env-sec1.html>3.3.2-13.
- Woodrow Wilson Center (1995) *Environmental Change and Security Project*, Report no. 1, Washington, DC. (Spring) : 47 <<http://wilsoncenter.org/topics/pubs/report1a.pdf>>3.3.2-13.

ENVIRONMENT AND SECURITY:
THE CONCEPT OF ECOLOGICAL AND ENVIRONMENTAL SECURITY

by

DEJANA JOVANOVIĆ POPOVIĆ
Faculty of Security Studies, University of Belgrade
Gospodara Vučića 50, 11040 Belgrade
ddejana@eunet.rs

SUMMARY: The terms environmental and ecological security are often used interchangeably by both scientists and politicians, especially in Serbia. Whereas environmental security refers fundamentally to the threat of environmental degradation to political stability, ecological security refers to the creation of a condition where physical

surroundings of a community provides for all its needs without diminishing natural resources. Accordingly, ecological security is embedded in the concept of sustainable development. Various trends in the development of security concept and environmental changes are presented in this paper. Finally, scientific explanations of the terms environmental and ecological security are given.

KEY WORDS: ecological security, environmental security, sustainable development, conflicts

РАЗВОЈ ПЕДАГОШКЕ КУЛТУРЕ РОДИТЕЉА*

СНЕЖАНА БАБИЋ КЕКЕЗ

Универзитет у Новом Саду: Природно-математички факултет
Депарتمان за хемију, биохемију и заштиту животне средине
Трг Доситеја Обрадовића 3, 21000 Нови Сад
snezana.babic-kekez@dh.uns.ac.rs
snezanabk@gmail.com

САЖЕТАК: У раду се разматра проблем развоја педагошке културе родитеља из угла историје педагогије. Организован рад на развоју педагошке културе родитеља јавља се крајем 19. века као последица привредног развоја појединих земаља. С обзиром да је ова, као и све друге васпитне активности, друштвено условљена, можемо рећи да је потреба за образовањем родитеља и уопште развој педагошке културе родитеља за васпитно деловање у породици текао заједно с развојем породице као друштвене групе. У српској педагошкој литератури, научна сазнања о развоју педагошке културе родитеља, до којих се дошло, до сада нису систематизована. Овај рад прилог је систематизацији у циљу унапређивања рада на развоју педагошке културе родитеља.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: педагошка култура родитеља, породица, васпитање, друштво

Педагошка култура родитеља и могућности васпитног деловања у породици, услед великих друштвених промена крајем 20. века, постаје центром интересовања не само педагогије, андрагогије, социологије и правне науке, него и самог друштва које, преко својих институција, разним афирмативним активностима настоји да унапреди ову важну област друштвеног живота. Проблем проучавања, у самој формулацији, указује на мноштво приступа што изискује његово мултидисциплинарно, али и интердисциплинарно проучавање. У овом раду проблем развоја педагошке културе родитеља размотрен је из угла историје педагогије у најширем смислу, односно из угла социјалне историје образовања, с нагласком на

* Чланак представља резултат истраживања на пројекту „Педагошки плурализам као основа стратегије образовања”, бр. 179036 (2011–2014), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

значај развоја педагошке културе родитеља на развој друштва, или из угла педагошке историографије, с обзиром на то да је проблем проучаван у оквиру историје породице¹.

РАЗВОЈ ПЕДАГОШКЕ КУЛТУРЕ РОДИТЕЉА КРОЗ ИСТОРИЈУ

Организован рад на развоју педагошке културе родитеља јавља се крајем 19. века као специфичност или последица привредног развоја појединих земаља. С обзиром на то да је ова, као и све друге васпитне активности, друштвено условљена, можемо рећи да је потреба за образовањем родитеља и уопште развој педагошке културе родитеља за васпитно деловање у породици текао заједно с развојем породице као друштвене групе. Прве писане, историјски релевантне, трагове захтева за развојем педагошке културе родитеља срећемо код античких мислилаца. Класно обележје васпитања у робовласничком друштву огледа се у његовој организацији и васпитање постаје, услед нараслих потреба друштва, ствар државе. Школа преузима централну васпитну функцију, док су породица и васпитни утицај родитеља били значајни у предшколском добу детета. С обзиром на то да у прво време хришћани нису имали своје школе, него су деца посећивала „незнабожачке школе“, улога родитеља била је наглашена јер су деца хришћанско верско васпитање добијала у породици.

Крај 14. века обележен је духовним препородом који је, уједно, био и препород мисли о значају васпитања. Први међу хуманистима који је нагласио важност породичног васпитања је италијански хуманиста Мафео Веђо (Maffeo Vegio); види: [Савићевић 1966]. У свом делу *О васпитвању деце и њиховим лежим обичајима* он говори, између осталог, о значају моралног васпитања и утицају мајке на децу, с нагласком на вредност примера као васпитног средства. Мартин Лутер [Martin Luther], централна личност реформације у Немачкој у 16. веку, постављајући захтев да родитељи децу од седам година редовно, сваког дана шаљу у школу, значајан је не само за развој педагогије него, у склопу тога и за развој педагошке културе родитеља. Можемо рећи да је тим захтевом нагласио важност одговорног понашања родитеља и потребу за јединственим деловањем породице и школе као чинилаца васпитања.

¹ Намера аутора није дубље залажење у теоријске поставке и одређења научних дисциплина. Анализа стања у једној научној области увек нас упућује на њену историју, али је у историји педагогије веома важно направити дистинкцију између историје педагогије у смислу развоја педагошке науке и праксе од педагошке историографије као посебне педагошке дисциплине. Отворено је питање употребе теоријских приступа и метода истраживања који су развијени у другим друштвеним наукама у циљу превазилажења јаза између опште и педагошке историографије. Види: [Живковић-Вујисић 2008: 270].

О значају породице, њеном формирању и међусобним односима говори Томас Мор [Thomas More] у свом делу *О најбољем државном уређењу и о новом остврењу Ушоији*. Наглашена је улога родитеља у васпитању детета и постављен захтев за самообразовањем свих грађана острва. Сличне мисли о васпитању износи сто година касније социјал-утописта Томазо Кампанела [Tommaso Campanella] у *Граду сунца*. Он се залаже за васпитање родитеља пре ступања у полне односе и то пре свега за физичко васпитање, како би жена и мушкарац у двадесетој години живота били спремни за потомство. Васпитање будућих родитеља је изузетно важно „...пошто појединци већином погрешно рађају и погрешно васпитавају децу – на штету и пропаст државе...“ [Campanella 1953: 28]. Наглашени су улога и значај мајке за развој детета до друге године живота.

Упутства родитељима о томе како васпитавати децу даје Мишел Монтењ [Michel de Montaigne] у свом делу *Опдеги* које је написао 1580. у форми писама пријатељици. Родитељи су често пристрасни у погледу суђења и поступања са својом децом. „...ја знам само то да се највећа важност и највећа тешкоћа човекове науке састоји баш у том питању које она од вајкада расправља и које се зове подизање и васпитање деце...“ [Montaigne 2001: 16]. Посебну пажњу поклања односу очева према деци, уз захтев да очеви благим опхођењем гаје у својој деци љубав и неизвештаченост.

Време 17. и 18. века обележено је развојем материјалистичке филозофије у чијој основи је став да човеково сазнање почиње чулима, те из њега ниче педагошки реализам који код неких мислилаца тог времена прераста у педагошки оптимизам. Један од главних представника, који је унео дух нове педагогије, је Јан Амос Коменски [Jan Amos Komenský]. Прво, дечје доба, проводи се у материнској школи, уз родитеље, највише уз мајку. Дете се до шесте године васпитава у породици и у том добу требало би да развије чула, да стиче представе о свету који га окружује, да усвоји основне научне појмове, да научи да говори правилно и да развије вештине руку; у породици стиче навике поштовања према старијима, послушности, умерености и чистоће. Породица је та која ће дете упутити у верско и радно васпитање и припремити га за полазак у школу. Као велики педагошки теоретичар и практичар, Коменски је увидео значај породичног васпитања и поставио захтев за одговорним родитељством.

О потреби васпитања родитеља говори Џон Лок [John Locke] у свом делу *Мисли о васпитању* које је настало као одговор на питања многих родитеља како да васпитавају своју децу. „Добро васпитати своју децу тако је велика дужност и брига родитеља...“ [Locke 1950: 4]. Дужност родитеља је да обезбеде услове за несметан развој способности детета. Сензуалистичку традицију Лока наставио је Жан-Жак Русо [Jean-Jacques Rousseau], постављајући у центар интересовања и свих настојања дете и

његову сопствену активност. На почетку свог дела *Емил или о васпитању*, које је објавио 1762, Русо се обраћа мајци дајући на тај начин предност њеним васпитним утицајима: теби се обраћам, нежна и брижна мајко, која си се знала удаљити од друма и заштити млађано дрво од буре људских мњења! Негуј, заливај младу биљку пре него угине; њени ће плодови једног дана бити твоја наслада... ако се мајка вара у избору средстава, треба је поучити [Rousseau 1925: 10]. Он расправља о дужностима оца и мајке и наглашава да су дужности мајке теже јер она има више утицаја на дете у првим годинама његовог живота. Стога је неопходно поучавање родитеља, посебно мајке којој је потребно дати и писана упутства. У овом периоду, подстакнути идејама Русоа, јавили су се и други мислиоци које говоре о неопходности образовања родитеља и њиховој припреми за васпитање у породици, а јавља се и покрет за образовање родитеља. Објављују се књиге и часописи у којима је нагласак на потреби развоја педагошке културе родитеља. Из тог времена познато је дело анонимног аутора *Разговори две мајке о првом васпитању њихове деце* у којем се дају савети родитељима како правилно васпитавати.

Крај 18. века обележен је успоном немачке класичне филозофије. Имануел Кант [Immanuel Kant] није дао целовиту педагошку теорију, мада је током зимског семестра 1774. на Универзитету у Кенигзбергу држао предавања у оквиру курса из педагогије. Белешке с тих предавања уредио је његов ученик Ринк [Friedrich Theodor Rinck] и објавио 1803, још за Кантова живота, *Спис о педагогији* који је код нас преведен и под насловом *Васпитавање деце*. Књига је приручник о васпитању деце, од њиховог најранијег доба до ране младости, намењен родитељима. „Родитељи обично васпитавају децу тако да се она подесе са садашњим светом, па макар он био и искварен. Међутим, они треба да их васпитавају за једно боље будуће стање.“ [Kant 1991: 15]. Утицао је на швајцарског филозофа и педагога Јохана Хајнриха Песталоција [Johann Heinrich Pestalozzi], из чијег великог педагошког опуса се издваја дело *Како Гертируда учи своју децу – њокушај да мајке науче како да своју децу саме њоучавају*. Он настоји да родитеље, посебно мајке, упуту у начине и поступке у васпитању своје деце. „Сада је дошао час када се ви по први пут не ослањате на природу, него морате учинити све да отмете упућивање деце из руку њеног слепила и да га предате у руке разних мера и моћи које вам је дало искуство, сакупљано хиљадама година.“ [Pestalozzi 1946: 187]. Након великог успеха тог дела, написао је још и *Књигу за мајке*. Песталоцијеви следбеници Јохан Фридрих Хербарт [Johann Friedrich Herbart] и Фридрих Фребел [Friedrich Wilhelm August Fröbel] прихватили су и развили његове идеје и наставили практичан рад с децом.

Класици марксистичке филозофије, Карл Маркс [Karl Heinrich Marx] и Фридрих Енгелс [Friedrich Engels] дијалектичко-материјалистичким приступом говоре о историјском развоју породице и заступају становиште да је развој породице и породичних односа у директној вези с материјалном основом и степеном економског развоја друштва у којем та породица егзистира. Ако у далекој будућности моногамска породица не би била у стању да испуњава захтеве друштва, онда је немогуће прорећи какве ће природе бити њена наследница [Engels 1960: 94]. Целовит приказ тог става дао је Маркс у делу *Капитал*. О потреби образовања родитеља у Русији крајем 19. века пише, марксистички опредељена, педагог Надежда Крупска [Надежда Константиновна Крупская]. У свом делу *Жена-радница*, које је написала 1899, расправља о проблемима породичног васпитања, пише о потреби образовања родитеља, а нарочито мајки, и даје пројекцију васпитања у социјалистичком друштву. Залаже се за сарадњу породице и школе и за васпитни рад с родитељима јер, по њој, само тако је могуће квалитетно решити настале проблеме и јединствено васпитно деловати на дете. Значај породичног васпитања у делу Крупске истицао је, настављајући њен рад, Антон Макаренко [Антон Семёнович Макаренко] објавивши 1937. *Књигу за родитеље*. Марксистичко-лењинистичким гледањем на породицу у социјалистичком друштву, он истиче њен васпитни значај ставом да васпитавајући децу садашњи родитељи стварају будућу историју земље, па према томе, и историју света. Макаренко наглашава важност личног примера родитеља јер се корени родитељског ауторитета налазе увек на једном месту: у понашању родитеља [Макаренко 1956: 23]. Велик утицај је имао у другој половини 20. века на развој педагогије и породичне педагогије, као дисциплине која у то време доживљава процват, у земљама социјалистичког друштвеног уређења.

У 20. веку јавља се читав низ нових педагошких идеја и теорија као последица новог друштвеног и културног миљеа. Већини је основа грађански хуманизам и окренутост развојним потребама детета. Према Марији Монтесори [Montessori 2003: 45–46] дете је творац човека. Монтесори педагогија, полазећи од тога да детету треба помоћи у свим раздобљима живота, истиче улогу и значај породице и родитеља као васпитача, јер када се увере да нису ствараоци него само сарадници у процесу стварања, они ће бити способнији да испуне своју праву дужност. Тако се ауторитет родитеља неће заснивати на неком посебном темељу него на подршци коју дају својој деци. Према Стивену Филипсу [Philips 1999: 13] Монтесори начела примењива су чак и пре рођења детета, припремом родитеља за њихову родитељску улогу. Идеје и педагошка метода коју је развила Марија Монтесори актуелне су и данас, а образовање је организовано у 36 центара *Association Montessori Internationale*.

Крај 20. века обележен је настојањима да се истакну потреба и значај развоја педагошке културе родитеља за васпитно деловање у породици у циљу свеукупног развоја друштва. На основу студије из 1998, коју су урадиле организације младих САД у циљу решавања проблема који погађају омладину, постављен је један од шест националних циљева образовања: да „родитељи имају могућност обучавања и подршку која им је потребна“². Важност образовања родитеља за друштвени и национални напредак истиче се програмским активностима развијенијих земаља, тако да је током 2003. у Лудвигзбургу одржана министарска конференција на тему: *Стифови родитеља и породично образовање* на којој је донет закључак да је неопходно јачање васпитне компетенције родитеља. Немачка је законом уредила ову област друштвеног живота³, а слично Немачкој и Аустрија има развијене програме рада с родитељима. Институт за проучавање породице (ÖIF) Универзитета у Бечу радио је током 2004. и 2005. националну студију на репрезентативном узорку од 1877 родитеља из целе Аустрије⁴. Резултати истраживања чине полазиште у раду на образовању родитеља и унапређењу педагошке културе за васпитно деловање у породици. Можемо закључити да развој педагошке културе родитеља заокупља пажњу не само научне, него и шире јавности, те постаје све актуелнији.

РАЗВОЈ ПЕДАГОШКЕ КУЛТУРЕ РОДИТЕЉА КРОЗ ИСТОРИЈУ КОД НАС

Мало је радова у којима се оцењује наше научно наслеђе о породици, а посебно о њеној васпитној функцији. Први радови се јављају крајем 19. века под утицајем дела педагошких класика и у њима се указује на улогу и значај родитеља у развоју личности детата. Васпитна функција породице није темељније проучавана с обзиром на неразвијеност педагогије као науке тога времена, али то не значи да истраживања, проучавања и научних радова није било. Васпитна улога породице се разматра у склопу разматрања породице у целини, наглашава се значај родитеља у васпитању деце, а у делима појединих аутора, као што су Јован Миодраговић [1853–1926] и Војислав Бакић [1847–1929] указује се на потребу образовања и оспособљавања родитеља за васпитно деловање у породици. Бакић у књизи *Поуке о васпитању деце у родитељској кући*, објављеној 1880, говори о значају педагошке културе и образовања родитеља, а посебно мајки јер мати мора бити сама васпитана ако хоће да васпитава своју децу. О потреби образовања родитеља писао је и Миодраговић у делима *Радиша или какав*

² www.parentstoolshop.com

³ www.kindergartenpaedagogik.de; www.familienhandbuch.de; www.bpb.de; www.Martin-Textor.de

⁴ www.oif.ac.at

нам учийшељ треба на селу [1910] и *Нова мајка, роман о васпийшању* [1922] у којима наглашава значај породице у васпитању деце.

У периоду између два светска рата организују се прва емпиријска интердисциплинарна истраживања значајна за сагледавање породичне средине као фактора развоја личности и остваривање васпитне функције породице. О томе пише Вићентије Ракић [1881–1969] који истиче да је породица основни фактор социјалног развоја детета. Важно је истраживање које је спроведено у тристо села, техником анкетирања, којим су добијени подаци о тадашњој југословенској породици, о породичним односима, ауторитету и улогама, посебно о положају жене и мајке у породици [Ерлих 1971].

Након Другог светског рата развој педагошке научне мисли је под великим утицајем совјетских аутора, понајвише Макаренка и јављају се радови по узору на његову *Књију за родийшеље*. Тако је 1954. објављено дело Рахеле Галевске Главички *Ми и наша деца* у којем се говори о поступцима родитеља, њиховим педагошким погрешкама и последицама тих погрешака, о начину стварања здравог човека. У делу *Поремећена њородица и деца*, које је објављено 1958. у форми популарне литературе цепног издања, Главички говори о погубности нездраве атмосфере у породици за развој детета и то на основу непосредних примера из живота. О потреби и значају јединственог васпитног деловања породице и школе пише Радомир Макарић у делу *О њонашању наше деце*, које је објављено 1956. у издању Педагошког центра за породично васпитање у Новом Саду. Дело је намењено образовању родитеља и штампано је на српском, мађарском, словачком и румунском језику. *Грешке родийшеља у васпийшању деце* аутора Миодрага Матића објављено 1957. на популаран и приступачан начин образује родитеље за васпитно деловање у породици. Намера аутора је да помогне родитељима сматрајући да многим родитељима недостаје довољно знања како треба да се педагошки опходе с дететом и зато греше. Дело је значајно због захтева за педагошким образовањем родитеља као важном фактору у постизању васпитних резултата код деце. У делу *Образовање за живовиј у њородици*, објављеном 1966, Душан Савићевић говори о значају образовања родитеља и предлаже конкретне начине рада. Дело је значајно јер има намеру конституисања Породичне андрагогије као андрагошке дисциплине. Велик теоријски и практични допринос развоју педагошке културе код нас последњих деценија дала је Љубица Продановић делима *У чему, кад, како... сарађивајши с родийшељима у школи* [1979], *Сарадња њородице са школом* [Продановић и Лунгиновић 1987], *Индивидуална сарадња с родийшељима* [1997], *Проверитије како васпийшавајше у њородици* [2007] и *Сарадња њросветној радника с родийшељима* [2008].

У низу све богатијих теоријских и практичних активности и сазнања последњих година код нас, издвојићемо пројект међународног карактера

Дечји вртић као породични центар, чији је носилац за Србију Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета у Београду. Развијен је читав скуп програмских активности с тачно постављеним стандардима извођења, што је свакако допринело развоју и унапређењу педагошке културе родитеља. Значајно је истраживање Филозофског факултета у Новом Саду, вршено 2007. у оквиру докторске дисертације „Педагошка култура родитеља и васпитно деловање у породици“ [Бабић–Кекез 2008] којим су, на репрезентативном узорку, утврђене образовне потребе родитеља као оквир за израду програма рада с родитељима на три нивоа образовно-васпитног система у Србији.

* * *

Значај развоја и унапређивања педагошке културе родитеља размотрен је из угла историје педагогије у најширем смислу, односно из угла социјалне историје образовања с нагласком на значај развоја педагошке културе родитеља на развој друштва, или из угла педагошке историографије, с обзиром на то да је проблем проучаван у оквиру историје породице, у циљу сагледавања дела педагошких класика чија питања и одговори имају универзалне вредности за историју педагогије, породичну педагогију, андрагогију и педагогију као науку. У нашој педагошкој литератури, до сада, научна сазнања о развоју педагошке културе родитеља до којих се дошло нису систематизована. Овај рад је прилог за даља научна разматрања и неопходну систематизацију у циљу унапређивања рада на развоју педагошке културе родитеља.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић Кекез, Снежана. *Педагошка култура родитеља и васпитно деловање у породици*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду, 2008.
- Галевска, Рахела. *Поремећена породица и деца*, ИП Рад, Београд 1958.
- Енгелс, Фридрих. *Порекло породице, приватне својине и државе*, Култура, Београд 1960.
- Ерлих, Вера. *Лугословенска породица у трансформацији*, Либер, Загреб 1971.
- Живковић Вујисић, Наташа. Улога педагошке историографије у формирању педагошких знања, *Зборник Института за педагошка истраживања*, бр. 2, Београд 2008: 257–273.
- Кант, Имануел. *Васпитавање деце*, прир. Т. Гаврић, Бата, Београд 1991.
- Коменски, Јан Амос. *Материнска школа*, Привредно-финансијски водич, Београд 1980.
- Макаренко, Антон Семјонович. *Књига за родитеље*, Веселин Маслеша, Сарајево 1956.
- Макарић, Радомир. *О данашњој нашој деци*, Педагошки центар за породично васпитање, Нови Сад 1956.
- Матић, В. Миодраг. *Грешке родитеља у васпитању деце*, Народна књига, Београд 1957.
- Монтењ, Мишел де. *Огледи – златна књига живоша*, Ушће, Београд 2001.
- Монтесори, Марија. *Учијајући ум*, ДН Центар, Београд 2003.
- Песталоци, Јохан Хајнрих. *Како Гертируда учи своју децу*, Просвета, Београд 1946.

- Продановић, Љубица. *У чему, кад, како... сарађивајти с родитељима у школи*, Привредно финансијски водич, Београд 1979.
- Продановић, Љубица и Весна Лунгиновић. *Сарадња породице са школом*, Нова просвета, Београд 1987.
- Продановић, Љубица. *Индивидуална сарадња с родитељима: прилози методички сарадње с породицом*, Савез учитеља Србије, Београд 1997.
- Продановић, Љубица. *Проверити како васпитавање у породици*, Савез учитеља Србије, Београд 2007.
- Продановић, Љубица. *Сарадња просветној радника са родитељима*, Савез учитеља Србије, Београд 2008.
- Русо, Жан Жак. *Емил или О васпитању*, Књижарница Рајковић и Туковић, Београд 1925.
- Савићевић, Душан. *Образовање за животи у породици: андрајошко-методичке основе*, ЗЗИУ, Београд 1967.
- Philips, Stephen *Montesori priprema za život – odgoj neovisnosti i odgovornosti*, Naklada Slap, Jastrebarsko 1999.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- www.parentstoolshop.com (приступ 12. фебруар 2012)
- www.kindergartenpaedagogik.de (приступ 12. фебруар 2012)
- www.familienhandbuch.de (приступ 14. фебруар 2012)
- www.bpb.de; www.Martin-Textor.de (приступ 14. фебруар 2012)
- www.oif.ac.at (приступ 15. фебруар 2012)

DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL CULTURE OF PARENTS

by

SNEŽANA BABIĆ KEKEZ
 University of Novi Sad: Faculty of Sciences
 Department of Chemistry, Biochemistry and Environmental Protection
 Dositelj Obradovic Square 3, 21000 Novi Sad
snezana.babic-kekez@dh.uns.ac.rs
snezanabk@gmail.com

SUMMARY: The issue of pedagogical culture of parents from the aspect of the history of pedagogy is being discussed in this paper. Systematic development of pedagogical culture of parents occurred at the end of the 19th century as a consequence of the economic development in certain countries. Considering the fact that this activity is socially determined as well as any other educational activity, we can say that the need for education of parents and, generally, the development of pedagogical culture of parents used in family upbringing have been parallel with the development of the family as a social group. In Serbian pedagogical literature, previously acquired scientific knowledge about the development of pedagogical culture of parents has not been systematically presented until now. This paper contributes to systematization aiming at further improvement and development of pedagogical culture of parents.

KEY WORDS: pedagogical culture of parents, family, upbringing, society

РУРАЛНИ ТУРИЗАМ КАО КОМПОНЕНТА ИНТЕГРАЛНОГ И ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА СЕЛА У ВОЈВОДИНИ

БЕЛА МУХИ

Универзитет ЕДУКОНС

Војводе Путника 87, 21208 Сремска Каменица, Србија
muhi.bela@gmail.com

САЖЕТАК: Војводина је регион руралног карактера, један од најаграрнијих у Европи. Рурални развој, као једна од области регионалне политике, кључан је инструмент за реструктурисање пољопривредног сектора те би требало да има задатак да усмери и стратешки искористи потенцијал туристички атрактивних села.

У моменту појачане урбанизације и глобализације, специфична и аутохтона насеља која верно осликавају дух и традицију прошлих времена све више добијају одређени културни, привредни, али и туристички значај и атрактивност. Војводина има добре услове за развој руралног туризма захваљујући географском положају, разноликом пејзажу (разноврсни видови рекреација), гастрономији, фолклору, богатој културној баштини. Рурални туризам у Војводини требало би да допринесе очувању сеоске средине и културне баштине, али и економски мотивише локално становништво да остане на селу. Овај вид туризма могао би значајно да допринесе заштити природе, али и да омогући средства за опстанак и развој села.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: рурални туризам, Војводина, одрживи развој, маркетинг

Рурални туризам је значајна компонента интегралног и одрживог развоја села, као и важан фактор у подстицању развоја локалне пољопривредне и непољопривредне делатности на селу. Такође, рурални туризам представља и посебан подстицај запошљавању. У великом броју земаља Европске уније у стратегије развоја региона и руралних подручја уврштен је и рурални туризам, који помаже у задржавању становништва у месту, ствара нова радна места и доприноси друштвено-економском напретку (заосталих) подручја.

Војводина као регион у којој скоро половина становништва живи у селима располаже изузетним природним и антропогеним ресурсима за развој свих облика руралног туризма. Природне лепоте у комбинацији с културом, традицијом, гастрономским специјалитетима и музиком могу постати препознатљив туристички *бренд*, који би допринео значајном девизном приходу и поправио имиџ региона и државе. Развој туризма у руралним областима може да одигра и битну улогу у повећању разноликости туристичке понуде у Војводини.

ДЕФИНИЦИЈА РУРАЛНОГ ТУРИЗМА

Аутори различито дефинишу појам руралног туризма, али према опште прихваћеној дефиницији: „Рурални туризам укључује широк опсег активности, услуга и додатних садржаја који обезбеђују домаћини (пољопривредници, сељаци) на породичним газдинствима и имањима да би привукли туристе у њихову област у циљу стварања додатног прихода, при том поштујући принципе одрживог развоја и очувања природних ресурса“. Неке дефиниције руралног туризма односе се једноставно на туризам у подручјима слабе насељености, а руралне туристичке дестинације могу се уопштено дефинисати као подручја која се посебно идентификују и промовишу туристима као места посета у којима је примарни мотив уживање у сеоском крајолику и припадајућим активностима.

Рурални туризам изгледа као прикладно средство ревитализације напуштених руралних области, која обезбеђује њихову одрживост у будућности кроз очување или стварање нових радних места и повећавању разноликости занимања. Рурални туризам се такође усредсређује на очување природних ресурса и даје подршку очувању сеоских заната као туристичке атракције. Основни циљ руралног туризма је да сеоском становништву обезбеди додатну зараду и тиме побољша његов животни стандард и смањи одсељавање.

РУРАЛНИ ТУРИЗАМ КАО ЧИНИЛАЦ РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ СЕЛА

Рурални туризам је реални адут ревитализације многобројних мањих и већих сеоских просторних целина, ако не сасвим замрлих, онда веома успаваних. Развој туризма у овим подручјима може зауставити одлазак младих, јер развој туризма данас значи стварање елементарних услова за општи, знатно виши заједнички комфор сеоских насеља. У таквим околностима млади људи могу наћи не само економске, него и социо-културне мотиве да наставе живот на породичним огњиштима у средини у којој се општи квалитет живота стварно приближава нивоу који се данас у свету сматра неопходним [Вратуша 2002].

Србија као земља руралног карактера спада у ред најаграрнијих земаља Европе. Рурални развој, као једна од области регионалне политике, кључан је инструмент за реструктурисање пољопривредног сектора чији би задатак био да усмери и стратешки искористи потенцијал туристички атрактивних села. У складу са израженим економским и другим функцијама туризма, као и разноликим и високовредним потенцијалима, Стратегијом развоја туризма Републике Србије и Просторним планом Републике Србије и њеном економском политиком дати су могућност и одговарајући значај развоју ове делатности. Поред тога, Стратегијом развоја туризма у Србији, Стратегијом руралног развоја Србије и Маркетинг стратегијом туризма Војводине утврђен је селективни приступ, при чему се рурални туризам третира као приоритетан у оквиру оних видова туризма који су везани за посебна интересовања.

РУРАЛНИ ТУРИЗАМ У ЕВРОПИ

Рурални туризам је у исто време и стара и нова појава. Интересовање за рекреацију у сеоским пределима Европе почело је да расте већ током 19. века, као реакција на притисак растуће урбанизације и индустријализације. Термин „сеоски“ усвојила је Европска комисија за туризам у жељи да се опишу и објасне све туристичке активности у сеоским подручјима.

Европа је у последњих 20 година светски лидер у понуди руралног туризма, при чему се предвиђа да ће то и остати, понајвише услед брзог процеса проширења Европске уније, као и услед постојања добро организоване Паневропске асоцијације руралног туризма (*Eurogites*). У Европској унији, значајна пажња се даје подржавању иницијатива руралног туризма унутар ширег контекста развоја села. Комплементарна корист се постиже стварањем различитих могућности за запослење локалног становништва. У Великој Британији, на пример, промене у употреби земљишта привукле су сличне идеје везане за туризам у руралним областима, укључујући пешачење, спорт и друге активне рекреације. Додатни зајмови исплаћени су фармерима кроз владин план зајма за разноврснију делатност фарми, како би се покрили трошкови настојања да се земља користи и у непољопривредне сврхе, као што је стварање нових кружних стаза за шетњу, укључујући и путоказе, али и потребан публицитет [Плавша 2007].

Према подацима Паневропске асоцијације руралног туризма, постоји око 200.000 познатих регистрованих пружалаца услуга у руралном туризму Европе, с више од два милиона лежаја (подаци из 2008). Процењује се да смештај на фармама, у приватним сеоским кућама, у малим породичним пансионима и хотелима остварује директну годишњу туристичку потрошњу од око 12 милијарди евра. Укључујући локално додатну вредност

и мултипликативне ефекте тај износ достиже 26 милијарди евра у корист европске сеоске привреде. Уколико се укључе дневне посете и чињеница да се стварна понуда процењује на више од двоструко од званично регистрованих износа, укупна потрошња у оквиру руралног туризма у европским подручјима вероватно премашује 65 милијарди евра. При томе се око 98% свих регистрованих смештајних објеката руралног туризма налази у земљама чланицама Европске уније.

Највећа рецептивна, али и емитивна тржишта руралног туризма у Европи су Француска, Немачка, Аустрија, Велика Британија и Италија, које заједно чине преко 77% укупног тржишта руралног туризма у Европи. Данас су у Европи најпознатије руралне туристичке дестинације Француске (*Gites de France*), Аустрије и Немачке (*Urlaub am Bauernhof*) и Италије (*Agroturismo*).

Савремени туристички трендови одликују се све већим усмеравањем ка руралним дестинацијама, све израженијом персонализацијом, повећаним интересовањем и значајним усредсређивањем туриста на нестандартне туристичке производе. Због тога се у земљама с развијеном туристичком понудом све већа пажња посвећује развоју руралног туризма који данас чини једну од важних компонената развоја не само туризма, него интегралног и одрживог развоја села и руралних региона у целини [Чомић 2007].

Рурална подручја заузимају 90% територије Европске уније и у њима живи 60% њеног становништва. Пољопривреда и шумарство користе највећи део земљишта и имају кључну улогу у управљању природним ресурсима у руралним подручјима. Синергија пољопривреде и туризма обезбеђује социо-економски развој руралних подручја и платформа је економске диверсификације у руралним заједницама, па је зато јачање политике руралног развоја постало један од највећих приоритета Европске уније.

ИЗАЗОВИ И МОГУЋИ ПРАВЦИ РАЗВОЈА РУРАЛНОГ ТУРИЗМА У ВОЈВОДИНИ

Појавом урбанизације и индустријализације, а самим тим исцрпљујућег рада, буке, разних загађења, све је више туриста који жуде за подручјима очуване природе, чистог ваздуха, здраве хране. Идеална склоништа за овакве туристе су управо сеоски предели и салаши – оазе мира, који су раније у Војводини били симболи богатства, плодности и престижа.

Војводина има изузетно повољне услове за развој туризма на селу. Пре свега то су посебно повољни услови очуване природе, уз благу климу, чист ваздух, још увек незагађене реке и језера, богату флору и фауну. Боравак у природи и руралном окружењу туристима пружа могућност за шетње, рекреацију, бављење спортом, могућност лова и риболова, јахања, брања шумских плодова и лековитог биља и друге рекреативно-забавне

активности у природи и руралном окружењу. Туристи који за то покажу интересовање могу се укључити и у обављање пољопривредних радова.

Развој туризма у селима Србије и Војводине као организована активност започео је пре нешто више од четврт века. Зачеци развоја туризма на селу везани су за спонтани покрет туриста, који су желели да, макар накратко, побегну из градске, еколошки нарушене средине, и одређено време проведу у природи. У почетку овим видом туризма су се бавила само поједина домаћинства. Временом, подстакнут од стране туристичких организација, односно других државних органа, туризам на селу добио је масовнији карактер. У циљу развоја туризма на селу почела су, претежно у брдско-планинским селима у Србији, да се оснивају туристичка друштва (Девићи, Бранковина, Студеница), туристички савези општина (Косјерић, Ивањица, Кнић), а у ову активност укључиле су се и земљорадничке задруге и угоститељско-туристичка привреда. Према информацијама из архива туристичких савеза, крајем осамдесетих година 20. века туризмом се у Србији бавило 50 села с близу 3.000 лежаја у 800 домаћинстава.

Развој туристичке делатности у селима Војводине има релативно дугу традицију јер организованији промет туриста на овим просторима датира од краја 70-их година. Досадашњи развој сеоске туристичке понуде Војводине често је обележен некоординираним и несинхронизованим развојем компонената понуде, без усклађивања с другим субјектима. Такав развој формирао је некомплетну и недовољно диференцирану понуду руралног туризма у Покрајини [Храбовски-Томић 2004].

Последњих неколико година доста је урађено на плану квалитетније и потпуније понуде руралних туристичких садржаја у Покрајини. Свакако основу те понуде у Војводини чине манифестације, које поред снажне традиције имају разрађене канале продаје и промоције. У Покрајини се годишње одржи преко хиљаду различитих манифестација од којих су многе сеоског карактера (фестивали, смотре, игре, спортско-рекреативна такмичења, сусрети, сајмови и изложбе, дегустације, меморијали, културна догађања итд.). Такође, све је популарнији и тзв. салашарски туризам у Војводини. Већина туристички активних салаша лоцирана је дуж главних путних коридора и саобраћајница рачунајући на викенд путовања и транзитне туристе. У Војводини данас постоји више од 30 салаша који нуде туристичке садржаје (ноћење, исхрану, забаву, рекреацију). Већина салаша се налази у северној Бачкој, око Суботице и Палића, затим у јужној Бачкој, код Новог Сада (Ченејски салаши) и дуж пута Нови Сад – Зрењанин, у Јужном Банату (Скореновац) итд. Постојање оваквих локалитета у знатној мери подстиче и кружне туре, као значајан сегмент туристичке понуде Војводине.

Визија развоја туристичке дестинације Војводине, али и сваке поједине уже туристичке дестинације (Севернобачки, Западнoбачки, Јужнобачки, Севернобанатски, Средњeбанатски, Јужнобанатски и Сремски округ) према Маркетинг стратегији туризма Војводине у први план ставља рурални туризам, као облик туризма који има највећи потенцијал за развој у Покрајини и који уз адекватану промоцију може да привуче велик број, што домаћих, што иностраних туриста. У стратешким плановима поједних општина, такође, велик се значај придаје руралном туризму, који нуди доживљаје и гостопримство високе вредности, с јаким културним идентитетом и војвођанским начином живота.

Војводина има добар географски положај. Њеном територијом се пружа источноевропски туристички правац, представљен аутопутем Е-75, трасиране су и друге прометне друмске саобраћајнице, железничке пруге, а пружају се и коридори авионских линија, где се на 70 км од Новог Сада налази аеродром „Никола Тесла“. У Војводини велик значај имају и реке Дунав, Тиса и Сава, а нешто мањи значај Тамиш и Бегеј, као и многобројни пловни канали у хидросистему Дунав–Тиса–Дунав, који до сада нису коришћени у туристичке сврхе, али остају значајан ресурс воденог саобраћаја. Природно-географске карактеристике Војводине су разноврсне и пружају могућности за коришћење ресурса и формирање селективних облика туризма, који су тражени на туристичком тржишту, као што су заштићена природна добра, пловни путеви, ловни терени и аутохтона села која имају остатке традиционалности.

Велик број села и салаша налази се у близини вредних културно-историјских споменика, које туристи могу организовано да посете. Изузетну културну вредност имају и грађевине традиционалне архитектуре, с карактеристикама одређеног подручја, као и производи старих заната и ручне радиности, кроз које се упознаје богато наслеђе овдашњих народа.

Војводина има квалитетну и разноврсну основу за успешан развој руралног туризма, изразите су природне погодности, богато културно-историјско наслеђе, укупне друштвене претпоставке и повољан географско-саобраћајни положај. Ови предуслови чине подлогу сваког успешног туристичког развоја. Такође, значајне су промене и побољшања у укупној организованости туризма, па тако и руралног туризма, а које обухватају нову законску и уопште нормативну регулативу, настанак нових организационих облика (као на пример, Асоцијација за развој сеоског туризма, Удружење салашара, Асоцијација експерата у еко-руралном туризму, Центар за развој еко и руралног туризма итд.) који доприносе бољем функционисању укупне туристичке понуде и њене промоције и пласмана али и активности на плану заштите животне средине.

МАРКЕТИНШКЕ АКТИВНОСТИ У РУРАЛНОМ ТУРИЗМУ

За успешан развој руралног туризма потребни су не само атрактивни ресурси, капацитети и квалитетни производи, него и ефикасна организација, адекватно образовање и добро осмишљен маркетинг. У приступу планирању развоја туризма у руралним подручјима Војводине, од посебног су значаја истраживање тржишта и коришћење свих инструмената маркетинга.

Један од најважнијих задатака у развоју руралног туризма је едукација домаћина и чланова домаћинстава за бављење овом активношћу. Најпре је потребно, кроз стручну обраду домаћих и страних позитивних искустава у бављењу туризмом на селу, указати домаћинима на економску оправданост бављења овом делатношћу. Уз то, применом агресивног маркетинга, пропаганде и тржишног наступа може се поставити циљ да се јавност, односно домаћи и страни туристи упознају са изузетним лепотама и могућностима које нуди рурални туризам у Војводини.

Развој руралног туризма мора нужно да се одвија кроз сарадњу не само на нивоу локалних заједница него и кроз регионалну кооперацију и интеграцију у шире програме. Да би стекао значајну промоцију у региону рурални туризам треба да примени професионални маркетиншки приступ, који би предузеле локалне самоуправе, туристичке организације, невладине организације али и приватни сектор.

Основни циљ маркетинг активности у руралном туризму Војводине јесте формирање такве туристичке понуде, која ће туристима пружити широк спектар разноврсних садржаја у циљу задовољења њихових жеља и потреба. Да би се то обезбедило неопходно је да сви субјекти који пружају туристичке услуге међусобно сарађују, а такође и са оним органима и институцијама који тај развој усмеравају на макронивоу. Сви носиоци туристичке политике који координирају развој туризма на свим нивоима треба да буду тако организовани да њихова активност максимално одражава садашње и очекиване захтеве домаћих и страних туриста [Бакић 2009].

* * *

Рурални туризам представља алтернативу масовном тржишном туризму због чињенице да привлачи сегменте туриста који су заинтересовани за боравак у природи и у руралним подручјима. Упркос дугој традицији, препознавању важности руралног туризма као могућег средства интегралног и одрживог развоја села и руралних подручја, али и могућег бренда на међународном туристичком тржишту, Војводина се налази још у почетној фази развоја. Тренутно достигнути ниво конкурентности није нарочито добар, независно од чињенице да за развој постоје сви природни, кул-

турни и социјални предуслови. Рурални туризам у Војводини логично треба да припада приоритетним тржишним усмерењима. То би требало да буде постављено у само језгро пословања и промотивних и тржишних активности свих туристичких субјеката у Војводини, јер рурални туризам треба да допринесе очувању сеоске средине и културне баштине, али и да економски мотивише локално становништво да остане на селу.

Рурални туризам је реални адут ревитализације многобројних мањих и већих руралних просторних целина. Развој туризма у овим подручјима може зауставити одлазак младих, кроз стварање елементарних услова за општи, знатно виши, комфор сеоских насеља. У таквим околностима млади људи могу наћи не само економске, него и социо-културне мотиве да наставе живот у руралној средини. Због тога се у земљама с развијеном туристичком понудом све већа пажња посвећује развоју руралног туризма који данас чини једну од важних компонената развоја не само туризма, него интегралног и одрживог развоја руралних региона у целини.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Живановић, Јелена и Маријана Пантић. *Специфичности села у Србији у контексту њурстичкој њојенцијала*, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд 2008. <http://www.selo.co.rs/strucniradovi/ZivanovicPantic.pdf>
- Лазих, Лазар. *Туризам и рурална њодручја*, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад 2007.
- Мухи, Бела. Маркетиншки аспекти брендинг стратегије сеоског туризма Војводине, *Туристичко њословање* (Београд), № 4, 2009: 93–103.
- Bakić, Ognjen. *Marketing u turizmu*, Fakultet za uslužni biznis, Sremska Kamenica 2008.
- Comić, Ljiljana. Ruralni turizam u Srbiji – mogućnosti i perspektive, *Turizam* (Novi Sad), № 6, 2002: 119–121.
- Disez, Nathalie. Agritourisme: logiques d'acteurs ou logiques de territoires, *Economie rurale*, (Paris), n. 250, 1999/03–04.
- Hrabovski Tomić, Eva. How to achieve sustainable development of rural tourism in Vojvodina?, *17th Biennial International Congress: Tourism and Hospitality Industry*, Opatija 2004.
- Hrabovski Tomić, Eva. *Selektivni oblici turizma*, Fakultet za uslužni biznis, Sremska Kamenica 2008.
- Jelinčić, Danijela Angelina. Agroturizam u europskom kontekstu, *Stud. ethnol. Croat.* (Zagreb), Vol. 19, 2007: 269–291.
- Ministarstvo trgovine, turizma i usluga. *Strategije turizma Republike Srbije*. Prvi fazni izveštaj. Ekonomski fakultet. Beograd 2005.
- Ministarstvo trgovine, turizma i usluga. *Strategije turizma Republike Srbije*. Drugi izveštaj: Plan konkurentnosti. Ekonomski fakultet. Beograd 2006.
- Muhi, Bela. *Primena marketinga u seoskom turizmu Vojvodine*, Univerzitet Edukons, Fakultet poslovne ekonomije, Sremska Kamenica 2009.
- Rural tourism – Special Length Focus*, Mintel – Europe, august 2003. http://oxygen.mintel.com/sinatra/oxygen/list/id=24481&type=RCItem#0_0__page_RCItem=0

- Romelić, Jovan. Uloga lokalne zajednice u ruralnom turizmu. U: Ruralni turizam, PMF, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad 2007: 90–127.
- Ružić, Pavlo. *Ruralni turizam*. Institut za poljoprivredu i turizam, Poreč 2009.
- Štetić, Snežana. *Posebni oblici turizma*, Beograd 2007.
- Vratuša, Vesna i Nebojša Anastasijević. Održivi razvoj, uređivanje prostora i seoski turizam u Srbiji na početku 21. veka, Turizam (Novi Sad), № 6, 2002: 24–26.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- <http://www.eurogites.com> – Европска федерација за сеоски туризам
- <http://www.world-tourism.org> – World Tourism Organization – Светска туристичка организација

RURAL TOURISM AS A PART OF INTEGRAL AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF VILLAGES IN VOJVODINA

by

BELA MUHI
 University EDUCONS
 Vojvode Putnika 87, 21208 Sremska Kamenica, Serbia
muhi.bela@gmail.com

SUMMARY: Vojvodina is a rural region, one of the most agricultural regions in Europe. Rural development, as an issue of regional policy, is a key instrument for restructuring the agricultural sector and making use of the villages potentially attractive to tourists. In times of increased urbanization and globalization, specific and authentic villages that truly reflect the spirit and tradition of the past are increasingly getting cultural, economic and touristic importance and attractiveness. Vojvodina has very good conditions for rural tourism development, mainly for its geographical location, diverse landscape (suitable for various forms of recreation), gastronomy, folklore and rich cultural heritage. Rural tourism in Vojvodina should contribute to the preservation of rural environment and cultural heritage, and also economically motivate local people to stay in the countryside. This type of tourism could significantly contribute to the protection of nature and provide resources for the existence and development of villages.

KEY WORDS: rural tourism, Vojvodina, sustainable development, marketing

МАНИФЕСТАЦИОНИ ТУРИЗАМ ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

МИРОСЛАВ ИВАНОВИЋ
Туристичка организација Ужица
Трг партизана 10, 31000 Ужице
ivanovic1979@gmail.com

СНЕЖАНА БЕСЕРМЕЊИ
Универзитет у Новом Саду: Природно-математички факултет
Департман за географију, туризам и хотелијерство
Трг Доситеја Обрадовића 3, 21000 Нови Сад
snezana.besermenji@dgt.uns.ac.rs
atena21000@yahoo.com

САЖЕТАК: Према корену и условима настанка, према структури, генези и другим карактеристикама, туристичке манифестације на простору југозападне Србије су многобројне и разноврсне. У раду су дате основне детерминанте манифестација југозападне Србије, у складу с тенденцијама у туризму да се оне квалитетно трансформишу и да као сегмент туризма достигну висок ниво тржишне прилагодљивости и конкурентности. Манифестације у југозападној Србији доприносе формирању разноврсне туристичке понуде, пружајући могућност да се боље упознају чланови локалне заједнице. Често се дешава да манифестација, која је била намењена локалном становништву временом постане веома атрактивна и за туристе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: манифестација, туризам, југозападна Србија

Манифестационе вредности обухватају сва остварења која се приказују на сцени, а која подразумевају посматрање, контактирање између ствараоца, извођача и посматрача. Ту спадају уметничка остварења, посебно сценске и филмске уметности, представе, приредбе и фестивали, културне и забавне манифестације различитих садржина (одговарајућег културног нивоа), пословне манифестације, окупљања и спортске манифестације. Општи појам манифестација потиче од латинске речи *manifestatio*, која означава јавно испољавање, показивање и објављивање [Вујаклија 1980: 533].

Ова културна добра су, по својој природи, прилагођена туристичкој презентацији и врло су привлачна за посетиоце. Она су саставни део боравка туриста неког места, а неретко и један од битнијих мотива за одабир туристичке дестинације.

У постојећој туристичкој понуди, манифестације представљају догађаје који у великој мери могу да допринесу повећању атрактивности одређеног места, а самим тим и повећању туристичког промета. Значај манифестација и њихова посећеност се повећавају присуством природних и друштвених мотива краја.

Значај манифестација у туризму може да превазиђе многе друге мотиве. Ово је одлика манифестација које карактеришу велика атрактивност организационог мотива, разноликост садржаја, многобројни посетиоци и, наравно, економски ефекти. У развијеним земљама манифестациони догађаји достигли су толико висок ниво развијености да се, у страниој литератури, помињу као посебан вид туристичке индустрије – манифестациони туризам (*event industry*). Индустрија догађаја дефинисана је као систематско планирање, развој и маркетинг фестивала и специјалних догађаја, катализатор и изграђивач имица... [Getz и Wicks 1993: 1–3]. Догађај се посматра као веома узбудљив и најбрже растући облик феномена произашлог из доколице, пословања и туризма. Догађај је пролазан и оригинално усклађује трајање, постављање, менаџмент и људе [Getz 1997: 1–21]. Туризам догађаја Геџ објашњава као систематско планирање, развој и маркетинг фестивала и специјалних догађаја као туристичких атракција. То је развојни катализатор и слика атракције и дестинације за онога ко њоме управља. Догађаји су важан подстицај туризма и истакнут облик у развоју и маркетинг плану многих дестинацијаа. Улога и утицај планирања догађаја у туризму веома су добро забележени и имају растући значај, када је у питању конкуренција дестинација. Прошло је тек неколико деценија од када је „туризам догађаја” постао учвршћен у туризму и науци [Getz 2007: 1–16]. Интернационални је тренд коришћења главних догађаја и фестивала као генератор туризма [Stokes 2008: 252–262]. У зависности од места где се одржава догађај, могу да се издвоје догађаји који се стално или повремено одржавају у једном месту, затим догађаји који се сваки пут одржавају у другом месту и они који се истовремено одржавају у више места. Догађаји који се истовремено одржавају у више места су спортске манифестације и обично представљају финална такмичења после регионалних и континенталних такмичења. Догађаји који се одржавају стално и повремено у једном у једном месту организују се у градским центрима с развијеним саобраћајем и смештајно-угоститељским капацитетима. Овакви догађаји су саставни део туристичке понуде. Догађаји који се сваки пут одржавају у другом месту обично су континенталних и светских размера, а избор

места одржавања се најчешће врши према конкурс организације која организује такмичење. Догађај обично добија место које понуди најбоље услове [Ромелић 2006: 16–19].

Према Cultural Festival Group [Бјељац 2006: 10], фестивали (догађаји) су „важне прилике за друштво, породицу, појединца да изразе своје идентитете, начин живота, друштвене односе и осећаје припадања”. Како наводи Гец, фестивали у себи „укључују велики број различитих догађаја, укључујући спортске садржаје, концерте, рекреацију, представљање производа спонзора и њихову продају, као и програме образовне садржине” [Getz 1997: 247].

УНЕП истиче да фестивали значајно доприносе развоју културног туризма. Они су се у великој мери прилагодили потребама посетилаца, све с циљем да им пруже разноврсне доживљаје [www.unep.org/pc/tourism]. Фестивали, не само да могу привући посетиоце у место одржавања, него могу допринети и „креирању позитивног имиџа дестинације, обогатити туристички доживљај, те допринети продужетку њиховог боравка” [Baum and Hagen 1999: 299–312].

У Србији се годишње одржи преко 650 манифестација различитог карактера [Бјељац 2006: 58–59]. Већина манифестација које се одржавају на простору југозападне Србије, ретко имају самосталну покретачку снагу, да саме буду мотив туристичких долазака у неко место, него представљају допунске туристичке мотиве, при чему значајно утичу на продужење боравка туриста.

Простор југозападне Србије обухвата територије општина Ариље, Бајина Башта, Косјерић, Нова Варош, Пожега, Прибој, Пријеполје, Сјеница, Ужице и Чајетина. Наведени простор је у литератури, у нешто измењеном територијалном опсегу, познат као Златиборски округ, Ужички регион, Златиборски и Ужички крај.

Преко милион регистрованих ноћења и око 15% туристичког промета Републике Србије говоре у прилог чињеници да је подручје југозападне Србије један од значајнијих туристичких региона у Србији. У новембру 2006. године, у складу са Законом о туризму, формирана је Туристичка организација региона Западна Србија. Ову регионалну организацију чине једанаест општина Златиборског округа и Ивањица, са седиштем у Ужицу [Ивановић 2009: 10].

МАНИФЕСТАЦИЈЕ ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Манифестације се према садржају могу дефинисати као уметничке, односно, забавне, образовне, културне, привредне (пословне, трговинске), политичке, спортско-рекреативне и др. [Getz 1997: 147]. Наравно, неке

манифестације имају такав карактер да се у њима преплиће већи број мотива па се, истовремено, могу сврстати у неколико категорија.

Према критеријуму поновљивости и специфичности постављања и реализације, разликују се специјални и уобичајени догађаји. Специјални догађаји обухватају обележавање националних празника, јединствених културних представа, препознатљивих спортских утакмица, пословних догађаја, оригиналних промотивних активности и сл. [Андрејевић и Грубор 2007: 7–8].

Према месту и значају одржавања манифестације се могу издвојити као локалне, регионалне, националне и међународне, а према динамици одржавања постоје оне које се одржавају сваке године, али и сваке друге (бијенале), треће (тријенале) итд. Временски оквир у којем се одвијају манифестације дефинисан је од једног до неколико, па и седам дана.

На територији југозападне Србије, манифестације представљају значајни туристички потенцијал. Одржавање манифестација у многоструци доприноси допуњавању туристичког садржаја не само у туристичким центрима, него и у насељеним местима која се одликују мањим туристичким прометом. Одржавају се у току туристичке сезоне или ван ње.

Од 650 туристичких манифестација које се годишње одрже у Србији, на југозападну Србију отпада 10,9%. Највећи број манифестација међу посматраним општинама се одржи у општинама Ужице (13), Чајетина (11) и Нова Варош (11), а најмањи у Сјеници (4), Ариљу (3) и Косјерићу (2). Од укупног броја, спортске манифестације чине 28,2%, уметничке 26,8%, етнографске 23,7%, привредне 8,5%, а верске, забавне и туристичко-пропагандне имају незнатан удео. Политичко-историјске и научно-стручне манифестације су слабо заступљене у туристичкој понуди југозападне Србије [Ивановић 2008: 128].

Посматрајући манифестације према значају, међународне чине 14,1%, националне 11,3%, регионалне 32,2%, а локалне чак 42,4% укупног броја манифестација. Међународне туристичке манифестације одржавају се у општинама Ужице, Бајина Башта, Прибој и Нова Варош.

Највећи број *међународних* манифестација одржава се на територији општине Ужице, где су издвојене следеће: Југословенски позоришни фестивал, Међународна колонија уметничке керамике Злакуса, Међународни тамбурашки фестивал, Блауз и рок фестивал In Wires, Графичко бијенале Сува Игла и Кустендорф – филмски фестивал. У Општини Бајина Башта одржавају се Дринска Гранд регата и Међународни рели Тара, у општини Прибој то је Међународни фестивал дечјег драмског стваралаштва, и у Новој Вароши је 2008. године одржана 45 МОСИ – манифестација међуопштинских спортских игара, где су учествовале пограничне општине Србије, Црне Горе и БиХ.

Табела 1. Преглед броја манифестација југозападне Србије према значају и карактеру одржавања

Општине	Значај				Карактер								Укупно	
	Међународни	Национални	Регионални	Локални	Уметничке	Привредне	Спортске	Верске	Етнографске	Забавне	Политичко-историјске	Туристичко-пропагандне		Научно-стручне
Косјерић	-	-	1	1	-	-	-	-	2	-	-	-	-	2
Пожега	-	-	1	5	3	1	-	-	2	-	-	-	-	6
Ужице	6	3	3	2	6	1	1	-	4	2	-	-	-	14
Бајина Башта	2	-	3	2	1	-	4	1	1	-	-	-	-	7
Чајетина	-	5	2	4	5	1	2	-	3	-	-	-	-	11
Прибој	1	-	2	3	3	-	-	3	-	-	-	-	-	6
Пријепоље	-	-	3	5	-	-	4	-	2	1	-	1	-	8
Нова Варош	1	-	6	4	-	2	7	-	2	-	-	-	-	11
Сјеница	-	-	1	3	-	1	1	-	1	1	-	-	-	4
Ариље	-	-	1	2	1	1	1	-	-	-	-	-	-	3
Укупно	10	8	23	31	19	7	20	4	17	4	0	1	0	72

Извор: [Ивановић 2008: 129]

Као манифестације *националној* карактера издвајају се у општини Чајетина: Сајам ужичких пршута и сувомеснатих производа (Пршутујада), Сабор ловаца Србије и Златиборска хајка на вукове, Златиборска песма и Сабор трубача; у општини Ужице: Мото сусрети Ере, Скокови са старог железничког моста, Дечји музички фестивал „Љубав, наша је планета“.

Међу *регионалним* манифестацијама у југозападној Србији, издвајају се: Сајам воћних ракија – Жестивал, Јесен у Злакуси, Завичајни дани Мокре Горе у Ужицу; Дани младице, Брдска ауто трка на Тари, Дани Раче крај Дрине у Бајиној Башти; Чобански дани у општини Косјерић, Културно лето у Трипкови, Ликовна колонија у Трнави, Трофеј Златара, Златарска хајка на вука и Ноћни ски слалом на планини Златар, Увачка регата, Бициклијада и Златарска дигијада у Новој Вароши; Лимске вечери поезије и Општа смотра рецитатора у Прибоју, Сплаварење Лимом, Меморијални куп у параглајдингу, Куп Пријепоља у спортском риболову и Сјеничке игре.

Манифестације *локалној* значаја имају најмањи утицај на туристичка кретања и најмање могу да утичу на продужење боравка туриста. Међу многобројним манифестацијама локалног значаја издвајају се: Етно-туристичка манифестација Дан за јуче и Дани боровнице у Ужицу,

Ивањдански дани, Ликовна колонија Зоран Матић, Златне руке и вашари у општини Косјерић, Ариљске зимске радости и Мајски дани културе у Ариљу, Дечји фестивал Деца међу нарцисима, Колонија скулптуре, Етно сајам Традицијом ка будућности и Дарови Златног бора на Златибору, Општинско такмичење орача, Сеоска олимпијада, Златне руке и Сиријада у Новој Вароши, Божићни празници, Видовдански и Илиндански сабор у Прибоју, Сопотнички извори, Комараншка кошија, Рок фестивал, Лимски дарови и Скокови у воду у Пријепољу, Спортско-кромпир вече у хотелу Бор и Теферичи у Сјеници и многе друге.

ПРОЦЕНА ВРЕДНОСТИ МАНИФЕСТАЦИОНОГ ТУРИЗМА

Суштина туристичке валоризације јесте утврђивање постојећег стања ресурса, чијом се проценом вредности постављају објективне и реалне могућности развоја туризма, а затим оцене основаности стављања предлога за одређивање посебне заштите појединих ресурса или читавог простора и реализација евентуалних процена инвестиционих активности, могућности туристичког промета итд. Реализацију треба да прати испланирана и усмерена маркетиншка концепција, како би се оправдали инвестициони захвати сачињени студиозним планирањем уређења простора.

У овом раду је коришћен квалитативно-квантитативни метод који најчешће користе наши истраживачи.

Оцене унапред постављених елемената валоризације крећу се у распону од 1 до 5, а обележавају величину простора контрактивне зоне тј. зоне привлачења туриста, односно значај саме манифестације. Вредновање се врши на основу следећег критеријума:

Оцена 1 (недовољан квалитет) – није за туристичку презентацију,

Оцена 2 (квалитет задовољава) – локални туристички значај,

Оцена 3 (добар квалитет) – регионални значај,

Оцена 4 (врло добар квалитет) – шири регионални значај и

Оцена 5 (одличан квалитет) – међународни туристички значај.

Чињеница је да је процес валоризације субјективан тако да је у раду примењен интерсубјективни метод учествовањем стручњака различитих научних дисциплина (магистар етнологије/антропологије, дипломирани географ и магистар туризма).

Избор елемената туристичке валоризације значајна је фаза колико је значајно и само вредновање. Одабир елемената је такав да обухвата све елементе који чине основу будуће туристичке презентације манифестација.

Овом приликом формиран је скуп елемената:

1. Општи елементи:

Микролокацијски положај и доступности (положај у оквиру ужег географског простора тј. насеља, близина саобраћајница),

Туристичка вредности амбијенџа (врста географског простора, разноликост, очуваност природе и уређеност амбијента),

Туристичка оџремљености (смештајни и угоститељски објекти, продавнице, сувенирнице, информативне табле, чесме, клупе, тоалети),

Туристичка аџрактивности и џреџознаџљивости (знаменитост и привлачност за туристе, уређеност и туристичка посеђеност) и

Уклоџљености у џтуристичко боџаџсџво (положај у односу на остале туристичке вредности у окружењу).

2. Додатни елементи:

Умеџничке вредности (естетски квалитети, раритетност културно-историјског значаја),

Кулџурно историјски значај (историја простора и његова улога у прошлости) и

Посеђености.

РЕЗУЛТАТИ СПРОВЕДЕНЕ ТУРИСТИЧКЕ ВАЛОРИЗАЦИЈЕ

Генерално гледано, општа вредност туристичких манифестација је 3,8 што значи да имају шири регионални значај с могућностима да, услед побољшања организационих фактора, постану манифестације познате у националним оквирима.

Неколико манифестација у југозападној Србији издваја се као туристички производ националног карактера с тенденцијом да добију и међународни значај при чему их можемо посматрати као самосталне туристичке мотиве. Такве су манифестације Југословенски позоришни фестивал (4,5), Кустендорф (4,6) и Сабор трубача на Златибору (4,8). У самом врху су и Графичко бијенале Сува игла у Ужицу (4,3), Чобански дани у Косјерићу (4,6) и Дринска Гранд регата (4,1). Овако високе оцене условили су изузетна посеђеност, туристичка атрактивност и препознатљивост, уклопљеност у туристичко богатство и микролокацијски положај, доступност и туристичка вредност амбијента.

Табела 2. Туристичка валоризација манифестационих вредности

Манифестација	Место	Елементи туристичке валоризације								Општа туристичка вредност
		Микролокацијски положај и доступност	Туристичка вредност амбијента	Културно историјски значај	Уметничка вредност	Туристичка опремљеност	Уклопљеност у туристичко богатство	Туристичка атрактивност и препознатљивост	Посећеност	
Југословенски позоришни фестивал	Ужице	5	3	3	5	4	3	4	5	4,5
		5	5	5	5	4	5	5	5	
		5	5	3	5	4	5	5	5	
		5,0	4,3	3,7	5,0	4,0	4,3	4,7	5,0	
Графички бијенале Сува Игла	Ужице	5	4	4	5	4	4	4	5	4,3
		5	5	3	5	3	4	4	5	
		5	4	3	5	3	4	4	5	
		5,0	4,3	3,3	5,0	3,3	4,0	4,0	5,0	
Колонија керамике Злакуса	Злакуса	4	5	4	4	4	4	4	4	3,9
		3	3	4	5	2	4	5	3	
		3	3	4	5	3	4	5	4	
		3,3	3,7	4,0	4,7	3,0	4,0	4,7	3,7	
Филмски фестивал Кустендорф	Међавник	5	4	4	5	5	5	5	5	4,6
		5	4	2	5	5	5	5	5	
		4	4	3	5	5	5	5	5	
		4,7	4,0	3,0	5,0	5,0	5,0	5,0	5,0	
Дани Раче у крај Дрине	Рача, Б. Башта	5	4	4	4	4	3	3	3	3,9
		5	5	5	4	3	3	2	3	
		5	5	4	4	4	4	4	4	
		5,0	4,7	4,3	4,0	3,7	3,3	3,0	3,3	
Лимске вечери поезије	Прибој	5	3	3	3	3	3	2	3	3,4
		5	4	3	4	3	3	2	2	
		5	4	3	4	4	4	3	3	
		5,0	3,7	3,0	3,7	3,3	3,3	2,3	2,7	
Дринска Гранд регата	Бајина Башта	5	5	3	1	5	5	5	5	4,1
		5	5	2	1	3	5	5	5	
		5	5	2	2	4	5	5	5	
		5,0	5,0	2,3	1,3	4,0	5,0	5,0	5,0	
Скокови са старог железничког моста	Ужице	5	4	3	1	3	4	4	4	3,7
		5	5	3	1	2	4	5	4	
		5	5	2	3	3	5	5	4	
		5,0	4,7	2,7	1,7	2,7	4,3	4,7	4,0	
Златиборска хајка на вука	Златибор	5	5	2	1	4	4	4	3	3,3
		5	5	2	1	3	4	3	3	
		5	5	2	1	3	4	4	2	
		5,0	5,0	2,0	1,0	3,3	4,0	3,7	2,7	

Скокови у воду на Лиму	Пријепоље	5	4	3	1	3	4	2	3	2,5
		5	3	2	1	2	3	2	2	
		5	4	2	2	3	4	2	3	
Средња вредност		5,0	3,7	2,3	1,3	2,7	3,7	2,0	2,7	
Прштутијада	Мачкат	5	4	3	1	5	5	5	5	4,0
		5	5	2	1	4	5	5	5	
		5	5	2	1	4	5	5	5	
Средња вредност		5,0	4,7	2,3	1,0	4,3	5,0	5,0	5,0	
Сабор трубача	Златибор	5	5	4	4	5	5	5	5	4,8
		5	5	3	5	5	5	5	5	
		5	5	3	5	5	5	5	5	
Средња вредност		5,0	5,0	3,3	4,7	5,0	5,0	5,0	5,0	
Јесен у Злакуси	Злакуса	4	4	3	4	3	4	2	3	3,1
		4	3	3	4	3	3	2	2	
		4	3	3	3	3	3	2	3	
Средња вредност		4,0	3,3	3,0	3,7	3,0	3,3	2,0	2,7	
Чобански дани	Косјерић	4	5	4	4	5	5	5	5	4,6
		5	5	4	5	5	5	5	5	
		4	4	4	5	4	4	5	5	
Средња вредност		4,3	4,7	4,0	4,7	4,7	4,7	5,0	5,0	
Сопотнички извори	Пријепоље	5	3	3	4	3	4	2	3	3,4
		5	3	3	3	3	3	3	2	
		5	4	4	4	3	4	3	3	
Средња вредност		5,0	3,3	3,3	3,7	3,0	3,7	2,7	2,7	
Сиријада	Нова Варош	4	4	4	2	4	4	2	3	2,9
		3	2	2	1	2	2	3	2	
		4	4	3	1	3	4	3	3	
Средња вредност		3,7	3,3	3,0	1,3	3,0	3,3	2,7	2,7	
Општа туристичка вредност манифестационих вредности										3,8

Извор: [Ивановић 2008: 165–166]

С друге стране, постоји низ манифестација које због лоше посећености и избора места одржавања (доступност, уклопљеност у туристичко богатство) имају регионални карактер (Златиборска хајка на вука, Јесен у Злакуси, Сопотнички извори) или локални (Скокови у воду на Лиму).

Већина манифестација има мали културно-историјски значај или уметничку вредност што је и разумљиво с обзиром на то да су то спортске манифестације (Дринска Гранд регата, Скокови са старог железничког моста у Ужицу, Златиборска хајка на вука, Скокови у воду на Лиму) или имају етнографски карактер (Прштутијада, Сиријада).

* * *

Велик број туристичких манифестација које се организују на територији југозападне Србије условио је да се неколико манифестација издвоји као препознатљиви туристички производ ове дестинације.

Манифестације међународног и националног карактера дају највећи допринос развоју туризма окупљајући како домаће, тако и стране туристе. Изузетно је мали број манифестација самосталног карактера: Дринска Гранд регата, Међународни позоришни фестивал, Међународна колонија уметничке керамике Злакуса, Кустендорф – филмски фестивал, Скокови са старог железничког моста на Ђетињи... Ово су уједно и једине манифестације које привлаче пажњу већег броја посетилаца, док остале манифестације комплементарног карактера посећује углавном локално становништво.

Манифестације могу бити значајан мотиватор за туристичко путовање, што је условљено способношћу догађаја да туристички активира и промовише одређено место. Углавном, манифестације су фактор који утиче на креирање позитивног имиџа места, обогаћење туристичког садржаја и продужење боравка туриста.

Манифестације добијају на значају уколико је њихов садржај повезан с локацијом одржавања, а која је сама по себи туристичка вредност (Међународна колонија уметничке керамике Злакуса се одржава у селу Злакуса које је традиционално познато по изради керамичког посуђа, Пршутујада се одржава у селу Мачкат, познатом по производњи сухомеснатих производа, Сиријада се одржава на обронцима Златара и сл.), а значај манифестација се повећава и уколико се њихов садржај уклопи у природне и антропогене вредности околине.

Као организатори манифестација значајних за развој културног туризма јављају се туристичке организације, установе културе, удружења грађана и НВО. Као главни финансијери се најчешће јављају општинске управе. На територи Округа постоји неколико профилисаних културних манифестација које су мање или више постале препознатљив бренд југозападне Србије. При организацији манифестација било би пожељно водити рачуна о времену одржавања које би требало да буде устаљено (да се манифестације организују увек у истом термину у току године) да би се избегло временско преклапање више знајних манифестација унутар једне или више општина (у 2007. години у исто време су организовани Скокови са старог железничког моста у Ужицу и Дринска регата).

Значајна пажња би требало да се посвети промоцији манифестација при чему би информација која се жели пренети требало да буде садржајнија, а време емитовања довољно дуго како би се што шира јавност упознала с њима. Било би пожељно и да се смањи број манифестација, али да се повећају њихов значај, садржај и квалитет како би оставиле што упечатљивији доживљај код посетилаца.

Да би туристичке манифестације добиле шири значај неопходни су боља организација, обогаћивање садржаја, уклапање манифестација у остале комплементарне туристичке вредности као и сталан рад на њиховој промоцији.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрејевић, Александар; Грубор, Александар. *Менаџмент гоађаја*, Факултет за услужни бизнис, Нови Сад 2007: 7–8.
- Бјељац, Жељко. Манифестациони туризам у односу на укупну туристичку понуду Србије, *Водич кроз туристичке манифестације*, број 2, GPR International, Београд 2006: 58–59.
- Бјељац, Жељко. *Теоријско-методолошке основе манифестационог туризма*, САНУ; Београд 2006: 10.
- Вујаклија, Милан. *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд 1980: 533.
- Ивановић, Мирослав. *Културни туризам у Златиборском округу*, магистарска теза, ПМФ, Нови Сад 2008: 1–166.
- Ивановић, Мирослав. *Културно наслеђе у туризму југозападне Србије*, Задужбина Андрејевић, Београд 2009: 10.
- Ромелић, Јован. Дефиниција и класификација туристичких манифестација као основа прилаза креирању манифестационог туризма. *Организација и развој туристичке привреде БиХ у регији сјевероисточне Босне*. Зборник радова. Туристичка заједница Тузланског кантона, Тузла 2006: 16–19.
- Association for Tourism and Leisure Education ATLAS. *Cultural festival group*, 2003.
- Baum, Tom and Laura Hagen. Responses to seasonality, The experiences of peripheral destinations, *International Journal of Tourism Research*, Vol. 1, Iss. 5, sept/okt. (1999): 299–312.
- Getz, Donald. *Event Management & Event Tourism*, Cognizant Communication Corporation, New York 1997: 1–352.
- Getz, Donald; Bruce Wicks. Editorial. *Festival Management & Event Tourism*, Vol. 1, (1993), № 1: 1–3.
- Getz, Donald. Event tourism: Definition, evolution and research, *Tourism management*, Vol. 28 (2007): 1–16.
- Stokes, Robyn. *Tourism strategy making: Insight to the events tourism domain*, *Tourism Management*, Vol. 29 (2008): 252–262.

ИНТЕРНЕТ АДРЕСЕ

www.bajinabasta.com
 www.drinskaregata.org.rs
 www.kosjeric.org.rs
 www.mecavnik.info
 www.tara.org.rs
 www.teatar-ue.co.rs/festival
 www.topoz.co.rs

www.topriboj.org
 www.turizamprijepolje.org.rs
 www.ue.co.rs
 www.uneptie.org/pc/tourism
 www.zlatar.org.rs
 www.zlatibor.com
 www.yurail.co.rs

EVENT TOURISM IN SOUTH WEST SERBIA

by

MIROSLAV IVANOVIĆ
Tourist Organization of Užice
Trg partizana 10, 31000 Užice
ivanovic1979@gmail.com

SNEŽANA BESERMENJI
University of Novi Sad
Faculty of Sciences
Department of Geography, Tourism and Hotel Management
Trg Dositej Obradović 3, 21000 Novi Sad
snezana.besermenji@dgt.uns.ac.rs
atena21000@yahoo.com

SUMMARY: Tourism events in South West Serbia are numerous and diverse regarding their origin, structure, genesis and other characteristics. This paper examines basic determinants of tourism events in South West Serbia, which is in compliance with the tendencies that tourism events should be qualitatively transformed and made highly adaptable and competitive as a part of tourism industry. The events in South West Serbia contribute to the creation of versatile tourist attractions and provide tourists with the opportunity to become more familiar with local community. It is often the case that an event, primarily designed for local population, eventually becomes very attractive for tourists.

KEYWORDS: event, tourism, South West Serbia

РАСТ ИНВЕСТИЦИЈА У АПК КРОЗ МЕЂУНАРОДНУ ИНТЕГРАЦИЈУ ОБРАЗОВНИХ И ПРОИЗВОДНИХ ПРОЦЕСА

ИГОР ВИКТОРОВИЧ ВОЛКОВ

Нижегородский государственный инженерно–экономический институт (НГИЭИ)
Октябрьская, д. 22, 606340 Княгинино, Нижегородская область,
Российская Федерация
igor.igor-v1964@yandex.ru

САЖЕТАК. У чланку је размотрен утицај интеграције образовних и производних институција и организација на активизацију инвестиционих процеса у аграрно-индустријском комплексу (АПК). При томе, нагласак се ставља на следеће правце допунске језичке припреме у установама високог образовања (ВУЗ) ради даљег провођења обуке и производне праксе у иностранству; активизације учешћа робних произвођача у процесу обуке; развоју академске размене и студентске мобилности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ. инвестиције, интеграција, укључиво обучавање, заједничко обучавање, пољопривредна организација, паритетност

Разматрајући развој инвестиционе делатности у АПК Русије, морају се узимати у обзир посредни чиниоци који утичу на стварање повољних услова за привлачење новчаних средстава у пољопривреду. Један од таквих фактора је интеграција образовног и научног простора с делатношћу иностраних иновационих пољопривредних организација и предузећа, што дозвољава да се квалитетније припреми будући специјалист, да се снабде савременим знањима, умењима и способностима како би у будућности развијао инвестиционе процесе у пољопривредној производњи на месту свог рада. Прелаз руског образовања на, с Европом, јединствени систем обучавања омогућава не само да се развија студентска мобилност у оквирима укључивог или заједничког обучавања ради повишења квалитета усвајања теоретског материјала него и даје руским студентима могућност да похађају иностране практичне семестре и производне праксе. При похађању практичног семестра у иностранству студент стиче потребне компетенције за рад с новом иностраном техником, упознаје се с новим, ефикаснијим технологијама. Веома важна компонента у овом

прикључивању руских студената иновационим иностраним технологијама је и добро знање страног језика, што је данас доста озбиљан проблем због малог броја часова предавања у пољопривредним ВУЗ-овима. Према претходном тестирању за усвојено знање иностраног језика на почетку школске године студената првог курса НГИЕИ (Нижегородског државног инжењерско-економског института), закључено је да слободно, на општем нивоу, говори свега један од 12 студената. По нашем мишљењу, настала ситуација може се променити усавршавањем комуникационих веза руских студената и студената иностраних универзитета – партнера, путем стварања услова за самостално и допунско обучавање иностраним језицима.

Разматрајући структуру фактора посредног утицаја на активизацију инвестиционих процеса у АПК, могуће је одредити три основне етапе:

Прва етапа. Усавршавање комуникационих веза:

- повећање интересовања према страном језику код руских студената и према руском језику код студената иностраних пољопривредних универзитета који сарађују с руским ВУЗ-ом. Ради тога, по нашем мишљењу, потребно је повећати број часова практичне наставе на рачун привлачења студената ка различитим облицима контаката с иностраним представницима у неаудиторним часовима (иностране праксе, кампови);
- допунска језичка припрема у руским ВУЗ-овима, а иностраних студената у центрима руског језика створеним на њиховим универзитетима;
- привлачење иностраних произвођача иновационе технике ка учешћу на научно-практичним конференцијама, семинарима, округлим столовима.

Друга етапа. Интеграција с пољопривредним предузећима и савременим произвођачима агротехнике:

- стварање на бази руских универзитета заједно с произвођачима изложба њихове технике, прегледних изложба, штандова, иновационих лабораторија и експерименталних засејаних имања с коришћењем савремених агрохемијских препарата;
- привлачење специјалиста иновационих пољопривредних и индустријских компанија ради држања предавања и кориговања наставног курса уз узимање у обзир савремених приступа који се примењују у савременој производњи;
- давање производних ресурса пољопривредним организацијама и предузећима ради спровођења наставних и производних пракси, научног стажирања.

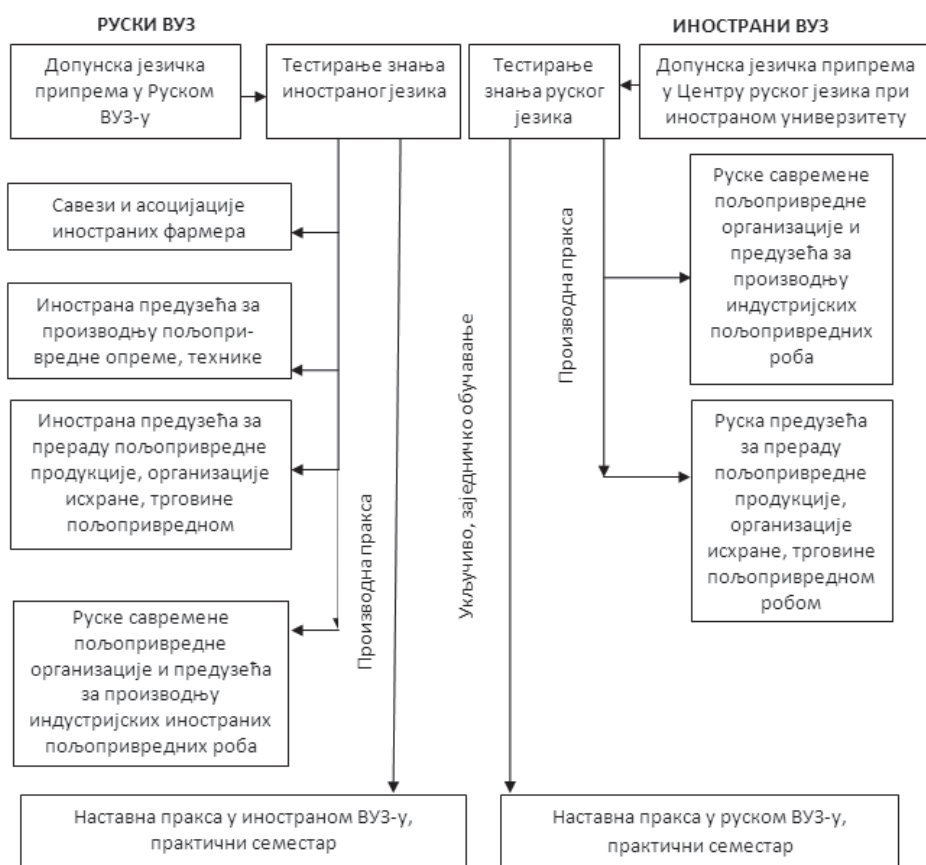

Слика 1. Различити облици развоја комуникационих веза

Трећа етапа. Реализација иностраног савременог искуства с коришћењем ефикасних приступа, високопродуктивне опреме, технике, механизма ради развоја инвестиционо-иновационе делатности у домаћем АПК.

Основни задатак прве етапе је да се кроз нетрадиционалне приступе повећа интересовање за иностране језике. Треба истаћи искуство НГИЕИ, где се организација међународних научно-практичних конференција два пута годишње одвија не у стационарним условима него на броду, а у скорој перспективи планира се у летњем кампу у непосредној близини с природом (река Волга, еколошки чиста шумска зона). При томе, рад у научним секцијама смењује се са забавним програмом, такође с учешћем у дискусионим клубовима где руски и инострани студенти, предавачи повећавају не само своја знања него и усавршавају језичке навике. У последње време ове конференције почели су да посећују инострани пољопривредни робни произвођачи и произвођачи пољопривредне технике (Олга Милц, доктор економских наука, представник фабрике Грима, Немачка; Гери Вајт, професор и у исто време фармер САД; Виталиј Лен, представник Савеза фармера ЛОГО, Немачка; и многи други). Иностранци представници упознају студенте с новим технологијама, машинама и опремом, који могу да буду коришћени у Русији.

Није мање интересантан, по нашем мишљењу, правац организовања округлих столова у оквиру међународних кампова. У летњем периоду руски студенти и студенти иностраних ВУЗ-ова проводе време заједно у собама или шаторима. При томе, током смене, студентима се пружа образовна услуга изучавања језика (за иностране студенте – руски језик, за руске студенте – енглески), узајамно учвршћење теоретских знања језичке припреме одвија се у шаторима или собама у свакодневној комуникацији. Овај правац посебно је привлачан за ВУЗ-ове који се баве обучавањем за специјалности усмерене на развој аграрног сектора, туризма, ресторанског бизниса у сеоском окружењу. Летњи кампови омогућавају да се селекционишу инострани студенти који владају руским језиком и руски студенти – енглеским, ради њиховог даљег укључивог или заједничког обучавања у иностраним универзитетима – партнерима, а иностраних студената – у руским ВУЗ-овима. Селекционисаним руским студентима, такође, нуди се приоритетно учешће

Слика 2. Интеграција производних и образовних установа

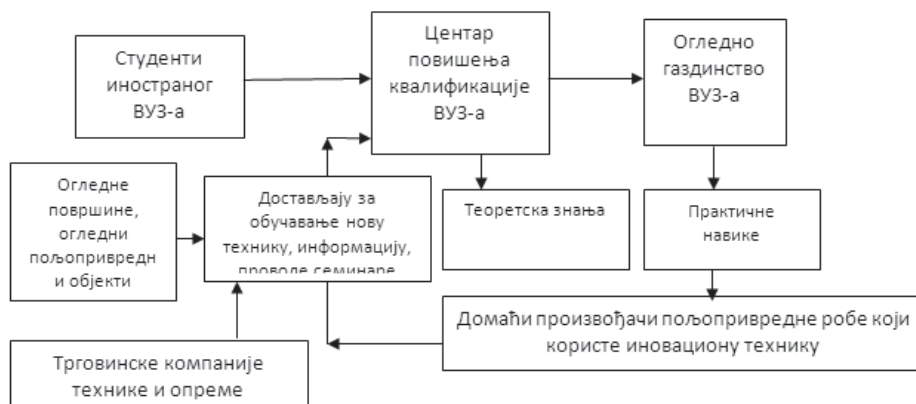
у иностраној пољопривредној пракси и стажирању. На почетку смене студенти се рангирају по специјалностима и у току њиховог боравка у кампу, полазећи од њиховог профила, упознају се с најсавременијим производњама и пољопривредним и другим организацијама, смењујући научно-образовне здравственим и забавним садржајима. Ови посредни приступи омогућавају да се у даљем уједине будући специјалисти пољопривредних организација с произвођачима нових технологија, опреме, технике, стварајући преседан ради активизације инвестиционе делатности у даљем (слика 2).

Поставља се питање: у чему се састоји потреба организације праксе, укључивог и заједничког обучавања за студенте иностраних ВУЗ-ова?

По нашем мишљењу, ова потреба изазвана је следећим предностима:

- као резултат академске размене партнера између руских и иностраних ВУЗ-ова отвара се могућност паритетности у стварању услова за домаће студенте и предаваче за добијање образовних услуга и учешћа у научно-образовним акцијама у иностранству;
- учешће иностраних студената у комерцијалним научно-образовним процесима омогућава да се попуни ванбуџетска компонента ВУЗ-а;
- обучавање иностраних студената из иностраних ВУЗ-ова омогућава да се повећа одговорност предавача према сопственом раду и мотивише на добијање и подржавање потребне квалификације;
- ствара окружење за контакте што у даљем може да формира пословне интересе ради стварања заједничког бизниса;
- повећава интересовање за иностране језике;
- провођење производне праксе за иностране студенте у руским предузећима омогућава да се економише на јефтиној радној снази.

Структура праксе иностраних студената у Русији може да буде представљена на следећи начин:

Слика 3. Структура праксе иностраних студената у руском ВУЗ-у

Уопштавањем дате структуре могу се издвојити следећи модули:

Први модул. Похађање теоретског семинара страних студената у Центру за повишење квалификација ВУЗ-а – 16 часова.

Други модул. Практичне вежбе на ученичкој економији – 18 часова.

Трећи модул. Рад у руском пољопривредном предузећу на новим врстама технике – 144 часа.

Од посредних фактора који у даљем утичу на стварање повољног инвестиционог окружења међу најзначајније по нашем мишљењу спада интеграција образовних установа с пољопривредним предузећима и савременим произвођачима агротехнике (друга етапа). У датом случају ова интеграција омогућава да се дефинишу следеће предности (табела 1).

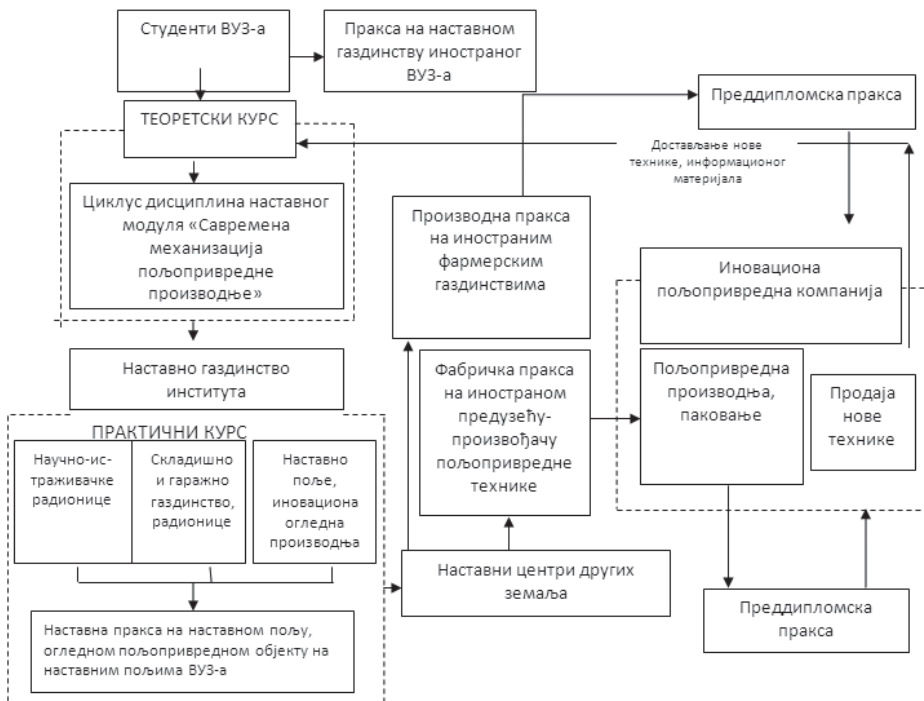
Табела 1. Предности за робне произвођаче од интеграције образовних и производних установа

№	Студенти	Предности		
		Инострана предузећа према производњи и продаји пољопривредне технике	Руске организације	
			према производњи пољопривредне производње	према производњи и продаји иностране и руске пољопривредне технике
1.	Руски студенти	<ul style="list-style-type: none"> - упознавање студената (будућих руководиоца пољопривредних организација) са савременим облицима иностране технике, опреме, омогућава предузећу економисање на реклами, а такође формирање окружења потенцијалних купаца; - на рачун организације студентских производних пракси добијање 	<ul style="list-style-type: none"> - упознавање студената са савременим технологијама при коришћењу иностране технике, опреме, омогућава формирање кадровског потенцијала организације с неопходним компетенцијама; - на рачун студентских производних пракси добијање економије на рачун коришћења јефтине радне снаге 	<ul style="list-style-type: none"> - упознавање студената са савременим врстама техника, опреме, омогућава предузећу економију на реклами, а такође формирање окружења потенцијалних купаца; - држање предавања сарадника у руским ВУЗ-овима омогућава подржавање квалификације радника компаније
2.	Иностранци студенти	<ul style="list-style-type: none"> - упознавање студената са савременим технологијама при коришћењу иностране технике, опреме, омогућава формирање у даљем заједничком бизнису; - на рачун студентских производних пракси добијати економију на рачун коришћења јефтине радне снаге 	<ul style="list-style-type: none"> - упознавање студената са савременим врстама техника, опреме, омогућава даље организовање заједничког бизниса; - пласирање савремене руске технологије на светска тржишта; - држање предавања сарадника за иностране студенте омогућава подржавање квалификације радника компаније 	

У укупном резултату горе наведене предности биће усмерене ка развоју интеграције домаће пољопривредне производње и домаћих индустрија које производе пољопривредну технику и опрему у светску привреду. Истовремено, понуде иностраних увозника за продају нових технологија, опреме, технике, несумњиво, подстаћи ће инвестиционо-иновационе процесе на селу. Диверзификација руског образовања и његово укључење у образовни и производни простор западних земаља такође ће се појавити као један од фактора формирања светске геополитичке стабилности [Удалов 2006].

Руска пољопривредна машиноградња у многим позицијама заостаје у техничком погледу у односу на иностране произвођаче. Њени производи, по правилу, у поређењу с иностраним аналогним произвођачима поседује ниже квалитативне и техничко-технолошке показатеље. Ни снабдевеност наставних лабораторија, радионица професионално-образовних установа није у најбољем стању. Због недостатка новчаних средстава оне су већим делом снабдеване застарелом техником, опремом и инструментима.

Ради промене ситуација потребан је комплексан приступ, који обједињује образовни процес с производњом која се иновационо развија.

Слика 4. Шема повишења компетенције студената кроз систем похађања производне праксе у иновационим компанијама

Стављањем нагласка на практичку компоненту наставног процеса потребно је учврстити теоретске навике на савременим технологијама и облицима технике (слика 4). При томе, дати образовни процеси морају да се граде на системско-комплексним приступима уважавајући текуће, али и стратешко планирање и прогнозирање резултата своје делатности.

Данас развој међународне праксе и стажирања, који се бави пољопривредном делатношћу и производњом оруђа рада, мора да буде једна од компонената наставног процеса у руским високообразовним установама. При томе, интеграција датих производњи у наставни процес мора да се одвија кроз неколико етапа:

1. Увођење у наставни процес образовних модула за изучавање нових врста иностране технике и иновационих технологија. Са стране иновационе компаније давање информација о новим врстама пољопривредне технике која се продаје. Са стране образовне установе то су резултати научноистраживачког рада, који се одвија на експерименталним радионицама; резултати дисертационих радова.
2. Наставна пракса у наставном газдинству образовне установе с коришћењем нових технологија и врста пољопривредне технике, коришћених у прогресивним пољопривредним компанијама. У датом случају са стране образовне установе дају се обрадива земља, складишне и гаражне просторије, практиканти за спровођење пољских и складишних послова, са стране иностране компаније – ГСМ (гориво и мазиво), ђубриво, сервисно опслуживање и ремонт технике, потребан садни материјал, гарантовани пласман продукције. Организована заједничка огледна производња на просторима ВУЗ-а такође може да буде искоришћена за спровођење производне праксе (искуство Кубинског Државног аграрног универзитета – лабораторија сертификације прехранбених роба, погон за производњу сока).
3. Спровођење тромесечне праксе у фабрикама које производе савремену пољопривредну технику, упознавање с уређењем пољопривредне технике: „Гример“ – г. Даме (Немачка), „Гример – Рус“ г. Калуга (Русија), фабрика „Клас“ – г. Краснодар (Русија) итд.
4. Спровођење шестомесечне праксе на фармерским газдинствима иностраних наставних центара, савеза и асоцијација („Дојла – Нинбург“, „Аполо“, „Лого“ итд.).
5. Спровођење преддипломске праксе у пољопривредној компанији с проучаваним савременим врстама технике.
6. Радно уклапање у водеће пољопривредне организације.

Спровођење датих етапа обучавања омогућава да се повисе компетенције, да се руски студенти адаптирају на постојеће могућности и искуство ефикасне производње, рационалног коришћења инвестиција у развој пољопривредног бизниса.

Уопштавањем наведених етапа, дати систем се може представити у виду следећих модула интеграције образовног и производног процеса:

Први модул – студенти друге године похађају пољопривредну праксу на наставном пољу руског ВУЗ-а, која чини пет недеља, и у наставним газдинствима иностраног универзитета – једну недељу;

Други модул – студенти треће године похађају фабричку праксу – три месеца;

Трећи модул – студенти четврте године похађају производну праксу на иностраним фармерским газдинствима – шест месеци;

Четврти модул – студенти пете године похађају преддипломску праксу у домаћим пољопривредним организацијама.

При састављању сваког модула потребно је узимати у обзир основне принципе планирања производног процеса: принцип јединства и непрекидности, пропорционалности и балансираности, контроле за извршење итд. [Личко 2007: 34].

При спровођењу у преддипломске праксе одвија се упознавање студената с руководством предузећа, његовом производном структуром. Одвијају се претходна провера његове професионалне прикладности и адекватност квалификације, а такође оцењује се питање његовог даљег радног уклапања у тој организацији.

Ради прегледности, дата структура модула представљена је у облику шеме (слика 5).

Слика 5. Шема етапа спровођења производне праксе

Процес практичног обучавања потребно је формирати на основи образовне размене у оквирима јединствених наставних планова, како домаћих тако и иностраних наставних установа. При томе, кориговање уџбеничког материјала наставних програма мора да се одвија не мање од једанпут у три године с обзиром на захтеве послодавца, а такође и светско искуство коришћења савремених врста технике, опреме у савременом аграрном бизнису.

Потребно је такође активизирати пажњу и на послеузовско обучавање кроз систем редовног обучавања на курсевима за више квалификације за сваки профил припреме. По нашем мишљењу, контрола адекватности квалификације специјалиста и руководећег састава организација АПК мора да се остварује од стране државних органа кроз право учешћа у државним олакшавајућим циљним инвестиционим програмима. На државне ВУЗ-ове који су прошли конкурсну селекцију, мора да буде пребачена функција контролора и пренет одређени део новчаних средстава за остварење наставне делатности за повишење квалификације [Анискин 2007: 157].

Дата припрема мора да буде структурисана и да има периодични карактер с интервалом не већим од три године, што ће омогућити да до руководиоца стигне најсавременија информација, стварајући самим тим услове за повишење њихових компетенција у областима нових ефикаснијих технологија и модернизације постојећих производњи. На држање предавања и практичне вежбе потребно је позивати сараднике домаћих компанија, који се баве производњом и реализацијом иностране и домаће технике, опреме, технологија.

Периодично планско повишење квалификације руководиоца и специјалиста организација АПК (бивших дипломаца ВУЗ-ова) на рачун интеграције производних организација у образовни процес иновационих програма, с једне стране, омогућиће да се посредно утиче и на пласман нове технике, на рачун доношења информација специјалистима и руководиоцима пољопривредних организација, с друге стране, дати процеси доприносе стварању повољних услова за активизацију инвестиционе делатности у делу модернизације материјално-техничке базе АПК, брже увођење савремених технологија у пољопривредну производњу.

У закључку истичемо инострани образовни правац „Учење током целог живота“, који реализују образовне установе у тесној интеграцији с прогресивним робним произвођачима, које је актуелни правац и за домаћи АПК и један од значајних стимуланса за активизацију инвестиционе делатности на селу.

ЛИТЕРАТУРА

- Анискин, Ю. П. *Планирование и контроллинг* / Ю.П. Анискин, А.М. Павлова. – М.: Омега-Л, 2007. – 280 с.
- Личко, К. П. *Прогнозирование и планирование развития агропромышленного комплекса*. – М.: КолосС, 2007. – 281 с.
- Удалов, О. Ф. *Иностранные инвестиции*. – Н.Н.: Изд-во ННГУ, 2006. – 103 с.

Превоо са руског: *Рајко Буквић*

INCREASING INVESTMENTS IN AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX THROUGH
INTERNATIONAL INTEGRATION OF EDUCATIONAL
AND PRODUCTION PROCESSES

by

IGOR VIKTOROVICH VOLKOV

NNSEEI – Nizhny Novgorod State Engineering-Economic Institute
October street 22, 606340 Knyaginino, Nizhny Novgorod Region, Russian Federation
Igor.igor-v1964@yandex.ru

SUMMARY: The article considers the influence of the integration of educational and production institutions and organizations on the activation of investment processes in an agro-industrial complex. The following activities are highlighted: additional language classes in higher education institutions for the purpose of students' further training and production practice abroad; enhanced participation of the producers in the educational process; development of academic exchange and student mobility.

KEY WORDS: investments, integration, included training, joint training, agricultural organization, parity

СРБИ У ЦАВТАТУ ДО 1945. ГОДИНЕ

САША НЕДЕЉКОВИЋ

члан Научног друштва за здравствену историју Србије
snedeljko63@gmail.com

САЖЕТАК: Крајем 19. и у првој половини 20. века Срби католици били су већина у Цавтату, који је због тога био познат као „мали Београд”. Због тога су били у сталном сукобу с хрватским националистима који су тежили да Цавтат претворе у хрватски град. Цавтањани су блиско сарађивали с дубровачким националним (тј. југословенским, односно српским) друштвима. Народна женска задруга из Дубровника отворила је 1920. подружницу у Цавтату с установом „Пчелица”. Коло српских сестара отворило је о свом трошку Стручну школу у Цавтату. Школом је руководила Женска добротворна задруга у Цавтату, а издржавало је Коло. Краљ Александар и краљица Марија посетили су 1925. Цавтат, где су одушевљено дочекани. Срби католици сматрали су да је соколство цемент у темељима Југославије. Соколско друштво Цавтат било је најактивније и најбројније друштво у Цавтату до почетка Априлског рата 1941. Цаватска општина одвојена је 1937. од Конавала. На изборима власт је освојила ЈРЗ на челу с Ником Враголовим. Споразумом Цветковић-Мачек 26. 8. 1939. Цавтат је одвојен од Зетске бановине и додељен новоствореној Бановини Хрватској. ХСС је у Бановини Хрватској искористио власт да појача прогоне Срба католика, Југословена и сокола. О прогонима је писала домаћа штампа а посебно листови *Дубровник* и *Соколски гласник*. У Бановини Хрватској опћина Цавтат је 1940. прикључена конавоској опћини са седиштем у Груды. Све што се догађало у Дубровнику и околини у Бановини Хрватској било је увод у све оно што се дешавало у НДХ. Усташки прогони нису сломили Србе католике. Дубровник и Цавтат су у току целог рата важили као значајно упориште Југословенске војске у Отаџбини. После рата Цавтат је постао део Хрватске.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Срби, Цавтат, Краљевина СХС / Југославија, Цавтајска Удруга Пчелица, ЈРЗ, Цаватска дилегантска музика, Цаватска омладина, соколство, ХСС

ТРАГОМ ВАЛТАЗАРА БОГИШИЋА

Крајем 19. и у првој половини 20. века већина становника у Цавтату се изјашњавала као Срби католици, који је стога био познат као „мали Бео-

град”. [Тоља 2011: 392]. Због тога су били у сталном сукобу с хрватским националистима који су тежили да Цавтат претворе у хрватски град. Др Франо Кулишић, секретар Матице српске у Дубровнику и подстароста дубровачког Српског сокола „Душан Силни”, примио се посла да уреди Богишићеву библиотеку у Цавтату. У писму Милану Решетару Кулишић је писао о сукобима у Цавтату 1910: „На Свисвете у вечер вратили се (дубровачки) праваши из Чилипа, те преко Цавтата заударали *Стијарчевићеву*. Били су обећали да ће је заударати, па изишли живи или мртви, те прије се нијесу упутили него ли им је дошла жандармерија коју су послали звати. Кад су ударали и пролазили, сасула се на њих киша јаја.” [Решетар, *Дубровник*, 24. 12. 1937: 1]. Људевит Вуличевић из Цавтата окупио је групу својих пријатеља међу којима је била Марија Богишић. Посећивао их је и слао им посланице у више примерака (хектографисане) [Томазео и Вуличевић 1929: XXXIV].

Марија Богишић, удата Пол, наследила је свог брата Валтазара Богишића, дала је из Париза у Цавтат да се пренесе његова библиотека и купила зграду за њен смештај. Основала је музеј. Уложила је много новца за изградњу водовода за Цавтат из села Обода, поправила плочнике, цркве, гробље и подигла брату споменик на обали. Библиотеку и културно-историјске збирке оставила је Цавтату „као темељни камен подизању родног мјеста и на вјечиту успомену свог брата“. Идеју за оснивање Богишићевог музеја изнео је Лука Зоре након што је Богишић објавио збирку словенских инкунабула у календару *Дубровник*. Музеј је отворен после Богишићеве смрти, у септембру 1909. у његовој кући [Вујновић 2011 : 59; Новаковић 1954: 26].

Група српских сокола из Војводине, Србије и Старе Србије предвођена др Лазом Поповићем, старешином Фрушкогорске жупе, на пароброду „Соко“ посетила је Цавтат 17. августа 1911. Град је био искићен заставама, а соколе су дочекали општинска музика и грување прангија. На гробу Валтазара Богишића положио је Поповић, уз неколико бираних речи, венац са српском тробојницом. После разгледања града, Богишићевог музеја, књижнице и слика Влаха Буковца у цркви, соколи су се вратили у Дубровник [*Српски Соко*, бр. 11 и 12, 25. 10. 1911: 182].

ЦАВТАТ У КРАЉЕВИНИ СХС

Становници Цавтата сматрали су да је уједињењем са Србијом и стварањем Југославије 1918. њихова борба за уједињење завршена. Увиђали су да постоје снаге које сањају о повратку прошлости. У листу Срба католика *Дубровник* објављен је 1922. чланак из Цавтата „Куда ћемо овако?“ у којем се наводи: „Док у нашим разним надлештвима имамо у изобиљу чиновника, који снијевају о Карлу или Радићевој републици, који

се надају још једнако прошлом земану, дотле оно мало исправног чиновништва стрепи пред разним изненађењима, која се ... и дешавају. Тако је ето из наше средине премјештен, негдје чак у албанске крајеве, Илија Ђурувија, финансијски постајни поглавица. Тај је човјек код нас познат као патриот који међу финансијском стражом прави ону познату изнимку ријетких, који воле ову данашњу државу и који је стога и скруполозно предан својој служби, ето тај човјек и такав држављанин баца се у пуне крајеве а остављају се други, да на овом нашем дому, плаћени од државе, раде проти својој хранитељици. Е, па куда ћемо овако?!" [Куда ћемо овако?, *Дубровник*, 30. 9. 1922: 3]

Хрватски клерикални лист *Народна свијесћ* донео је чланак „Отмица хрватске заставе”. На краљев рођендан цео Цавтат био је искићен заставама, а међу њима и неколико хрватских. То је сметало, по листу *Народна свијесћ*, младим великосрпским националистима. Кад су дућани били затворени, дошли су неки и пред дућаном Менголе откинули су хрватску заставу, привезали је окренуто у југославенску. Власник дућана кад се повратио у дућан поново ју је преокренуо. Поподне око 3 сата кренула је група на челу са „старом кућом” А. М. Дошавши пред дућан Менголе, затражише од њега да скине хрватску заставу. Он их је упитао у име које власти то траже а они су му одговорили у име своје. Он им је одговорио да то могу да учине једином силом. На то је А. М. ножићем одрезао заставу са штапа и „у триумфу смијеха“ поворка је однесе у зграду месне дилетантске музике. Дело је наишло на осуду доброг дела трезних Цавтаћана разних странака, који су јавно изражавали своје негодовање. Очевидац који је писао чланак констатовао је да се то могло догодити једино у Цавтату. [Очевидац, *Народна свијесћ*, 23. 12. 1922: 2]

Народна женска задруга из Дубровника отворила је 1920. подружницу у Цавтату с устаномом „Пчелица”. [Народна женска задруга, *Народна свијесћ*, 15. 12. 1925: 2]. Коло српских сестара отворило је о свом трошку Стручну школу у Цавтату. Школом је руководила Женска добротворна задруга у Цавтату, а издржавало је Коло. За инсталацију школе Коло је послало 2.000 динара, шиваћу машину и десет постеља, а стално је плаћало наставницу. Председница Кола госпођица Грујићева и главни секретар госпођица Тодоровићева ишле су у Цавтат да уреде питање отварања школе. Обишле су одборе Кола у Херцег Новом и Сарајеву, као и Женске добротворне задруге у Цавтату и Дубровнику. У свим овим местима делегаткиње Кола наишле су на најлепши пријем и гостољубље чланица Кола и Добротворних задруга, као и код свега осталог грађанства. [Извештај рада Управе Главног одбора Кола српских сестара за 1923–24 годину, *Вардар* 1925: 159, 173].

КРАЉ АЛЕКСАНДАР У ЦАВТАТУ

Краљ Александар и краљица Марија посетили су Приморје 1925. године. На Приморју су посетили Бар, Улцињ, Спич, Свети Стефан, Будву, Грбаљ, Тиват, Котор, Херцег Нови, Рисан, Пераст, Дубровник и Цавтат. У Цавтат је дошло мноштво света из Конавала да дочека краљевски пар. Цело место било је искићено, а испред цркве Св. Николе подигнут је славолук. Званична посета била је отказана. Преко 500 излетника укрцало се на пароброд „Затон” да у Дубровнику виде краљевски пар. Кад је брод био код острва Супетра, сусрео се с моторним чамцем на којем је био краљевски пар. Излетници су препознали краља и краљицу и стадоше поздрављати клицањем и махањем. Брод је окренуо према Цавтату. Опазивши чамац ратне морнарице, слушајући звиждук „Затона” и његов повратак, неки се сетише у Цавтату шта би то могло бити, те се раширила вест „Краљ долази”. Краљ и краљица су се искрцали пред славолуком крај цркве Матице, где се већ било окупило доста народа, а краљевски пар праћен од чете домаћих коњаника упути се ка Маузолеју Рачића. Стала су звонити звона, пуцати мужари, народ се са свих страна окупио, излетници су се са „Затона” искрцали и разврстали по обали да дочекају краљевски пар. На повратку из Маузолеја краљевски пар се зауставио код Цавтатске удруге „Пчелица”, где им је учитељица Јелка Миш показала богату збирку народних везова. Кад су дошли на обалу народ их је бурно поздравио, а краљ сав раздраган ушао је међу народ и с многима од њих се руковао. Код фрањевачке цркве укрцао се у дворски ауто и кренуо према Дубровнику. Код славолука краљевски пар поздравио је дон Ђуро Кречак, жупник Ћилипа. Бурно поздрављен од народа дворски ауто праћен од 20 коњаника отишао је пут Дубровника. Кад је дворски ауто прошао празан пут Цавтата многи су се у Жупи досетили да ће се краљевски пар повратити из Цавтата преко Жупе. У листу *Народна свијесћ* истакли су: „Тај глас окупи на главну цесту и старо и младо и кад су се Њ. Њ. В. В. враћала народ их је свечано поздрављао поклицима, махањем рубаца обасипљући ауто цвијећем. Њ. В. Краљ се је зауставио у Плату, Млинима и Чибачи и разговарао са народом.” [Њих. Вел. Краљ и Краљица у Дубровнику, *Народна свијесћ*, 1. 10. 1925: 2].

СОКОЛСТВО У ЦАВТАТУ

Срби католици сматрали су да је соколство цемент у темељима Југославије. [Једна потреба и једно право Срба католика, *Дубровник* 1. 7. 1939: 1]. Соколско друштво у Цавтату било је најактивније друштво у граду. У *Раду Соколске жује Мосћар у јодини 1933.* за Соколско друштво у Цавтату истиче се да је према прошлој години рада друштво у 1933.

показало видан напредак, у приливу чланства и соколске деце. У друштву Цавтат било је на дан 31. децембра 1932. укупно 158 чланова а на дан 31. децембра 1933. укупно 197 чланова. Чланови друштвене Управе су се старали да према својим могућностима и датим средствима удовоље захтевима соколске организације. У друштву Цавтат било је 18 предњака без испита. Друштвена управа је, ради образовања предњачког кадра, своје вежбаче слала на жупске течајеве. [*Раг Соколске жује Мосџар у јогини 1933, 1934: 16, 60–61, 198*]. У Управи Соколског друштва Цавтат 1934. били су: старешина Иво П. Кушељ, заменик старешине Тодор Бернарди, тајник Перо П. Петрић, начелник Никша Ђ. Враголов, начелница Марија А. Миљан, благајник Мишо М. Маргаретић, просветар Петар Маркони, прочелник штедње Даница В. Миљан, прочелник трезвености Нико Кушељ, лекар др Влахо Новаковић. У Суду части били су: др Божо Раше, Божо Н. Враголов, др Стефи Рачић, Марин Луцијановић, Луко Пекас [Брозовић 1934: LXI].

Заједно с прославом Госпе од снијега 1934. соколи су приредили свечани благослов своје заставе. Око 9 сати кренули су соколи са својом заставом, предвођени Цавтатском дилетантском музиком, у цркву Св. Николе, где је у присуству власти и окупљеног народа декан дум Иво Дагоник благословио соколску заставу. Застави је кумовала заслужна пропагатељица народног веза и дугогодишња председница Женске удруге у Цавтату Јелка Миш, коју је на свечаности замењивала учитељица везилачке школе у Цавтату Љубица Рачић. Застава је израђена у овој школи, која је допринела упознавању и пропаганди конавоског веза. Цавтаћани и окупљени народ са весељем су поздравили заставу соколског друштва. Соколи и соколски подмладак су послеподне извели јавни час жупских и слетских вежби и одбојку. Рад сокола у Цавтату пратио је лист *Дубровачка џрибуна* у рубрици „Глас Конавала”. [Прослава Госпе од снијега и благослов соколског барјака у Цавтату, *Дубровачка џрибуна*, 26. 9. 1934, бр. 263].

Соколско друштво у Цавтату одржало је 30. јануара 1938. седму редовну главну скупштину, којој је од стране жупске управе био присутан Буквић, директор дубровачке учитељске школе. Буквић је у свом говору истакао да је Цавтат увек високо носио свој национални барјак и предњачио у националном раду и деловању. Наглашавајући важност соколства, чија ће улога престати једино нестанком Југославије, позвао је све присутне да убудуће свој рад подвоструче, јер је то од њих и свих сокола захтевао свети завет који су положили до навршења Соколске Петрове петолетке. У листу *Дубровник* истакнуто је: „Ја желим да ваше друштво, драги Цавтаћани, принесе 6. септембра 1941. пред Престоље нашег младог Краља достојан дар, који ће вам бити на част ...иако нијесам Цавтаћанин, ваше мјесто волим и у срцу носим можда једнако колико и ви сами...”. [Р. П. *Дубровник*, 12. 2. 1938: 3].

СМРТ СТЕФИЈА РАЧИЋА

Смрт Стефија Рачића потресла је Дубровчане а поготово Србе католике. Пароброди „Куманово” и „Стон” превезли су из Дубровника велик број грађана који су желели да присуствују спроводу у Цавтату. Капелани Дубровачке пловидбе спустили су с „Куманова” мртвачки ковчег и сврстали се у непрегледну поворку која је испратила леш до гробља. У капели Маузолеја извршено је опело, којем је присуствовала удовица госпођа Паве. По свршеном црквеном обреду Цавтањани су изнели ковчег и положили пред врата Маузолеја. Ту је одржано седам опроштајних говора. Приликом сахране др Стефија Рачића у Цавтату 17. марта 1937. дубровачко Српско пјевачко друштво „Слога” отпевало је „Днес свјат” и „Вјечнаја памјат” од Мокрањца, а дубровачка соколска музика одсвирала је посмртни марш. Стефи Рачић је био ожењен ћерком Николе Пашића. У листу *Дубровник* истакнуто је: „По свом националном освједочењу био је у редовима српске дубровачке омладине, те се је као такав увијек и са поносом истицао, а у сваком моменту, кад је народна ствар од Срба Дубровчана, нарочито од Срба католика, тражила било какву жртву, пок. Стефи био је у првим редовима” [Др. Стефи Рачић, *Дубровник* 20. 3. 1937: 2–3]. Помен др Стефи Рачићу, директору Дубровачке пловидбе и прваку националног Цавтата, одржан је 13. марта 1938. Цавтатска општина одржала је комеморативну седницу на којој је говорио Нико Враголов. У свом говору истакао је: „У националном погледу госпар Стефи још као младић истицао се својим радом, ... да је још прије рата, за вријеме Аустрије, госпар Стефи као младић ходио у Београд и тражио од српске Владе да се дубровачки бродови ставе под Српску заставу. ... За вријеме рата госпар Стефи се је налазио у Лондону гдје је одмах прве дане формирања Југославенског одбора, ступио у његове редове ... Најплоднији рад госпара Стефи огледа се у поморству, а највише у Дубровачкој паропловидби, ... да је он био мозак и душа Дубровачке паропловидбе. ... Особито му морамо бити захвални што је он покренуо акцију за добијање наше самосталне општине. Он је први подузео кораке да Цавтат добије своју опшину...”. Након комеморативне седнице Цавтатска општина одала је пошту покојнику, називајући обалу пред његовим кућама „Обала др Стефи Рачића”. Општинска управа са цавтатским венцем и грађанством вароши Цавтат присуствовала је помену, који је приредила госпођа Пава Пашић Рачић свом супругу и оцу у маузолеју и на гробу. Помену су присуствовали и истакнути пријатељи Стефија Рачића из Дубровника, чланови дубровачког месног одбора ЈРЗ, Кристо Доминковић, уредник *Дубровника*, и Дубровачка грађанска музика. На гробу је говорио Нико Враголов, као председник Месног одбора ЈРЗ, и од стране Цавтатске општине и Одбора ЈРЗ положио ловорове венце. Такође, ловорове венце положили су Сокол-

ско друштво Цавтат, као свом првом старешини, и Цавтатска дилетанска музика, као свом дугогодишњем председнику [Годишњица смрти великог родољуба и исправног Цавтаћанина др. Стефи Рачића, *Дубровник* 19. 3. 1938: 1, 2].

САХРАНА КАПЕТАНА АНДРА БЕНИЋА

Поводом смрти Андра кап. Бенића, резервног официра и добровољца, у листу *Дубровник* 1937. истакнуто је: „Спроводу је судјеловала Соколска музика на челу са соколским чланством; чета морнара ратне морнарице; ... велико мноштво грађанства. Мртви остаци пренесени су у дубровачкој луци на лађу Цавтат, да се пренесу у обитељску гробницу у Цавтату. Кад је лијес положен на пароброд, чета marinaца испалила је, као посљедњи: с Богом!, почасну посмртну салву. У Цавтату је спроводу, уз дубровачко грађанство, узео учешћа готово цио Цавтат. Са покојником се опростио, пред Соколским домом, брат Нино Шутић у име националног Дубровника. На гробу је одржао посмртни говор г. Враголов у име Цавтата а г. И. кап. Хација у име поморских капетана.” Капетан Бенић се за време Првог светског рата одрекао аустријског поданства и отишао као добровољац на Солунски фронт. Поверена му је команда торпиљера „Србија”. Лист *Дубровник* је истакао: „И баш је у томе значај ове повјерене му части, што је њему, сину територија дубровачког, католику и Србину, предата у аманет ова једина пре[д]ставница Србије на мору.” После рата вратио се на своју дужност пилота Суецког канала до пензионисања 1931. Остатак живота провео је у Дубровнику [Бенић кап. Андро, *Дубровник*, 8. 5. 1937: 3].

У Цавтат је 1. маја 1937. стигла ђачка ескурзија. У листу *Дубровник*, о ономе што се дешавало, наведено је: „Прије него су дошли у Цавтат, сигурно их је неко извјестио, да је у овоме мјесту чисто национални елеменат, што значи исто што и српски. Стога кад су дошли на Обод, упиташе тамошњу чељад: колико још има пута до влашког Цавтата? Па кад дођоше у Цавтат, сврсташе се три и три, са хармоником на челу, па у друштву њихова фратра ударили у класичну музику: Марјане! Марјане! Да им је био циљ провоцирати то је свако одмах увидио, те их се лијепо, преко фратра, опоменуло, да буду пристојнији и да поштују мјесто у које су дошли. Видећи да им није успјело ‘освојити’ ово ‘влашко мјесто’, покуњише се, али кад стигоше на пароброд да отпутују за Дубровник, онда се поново разјучише и дадоше у извађање високе класичне музике. Оваково њихово изазовно понашање изазвало је у цијелом мјесту огорчење те их је и старо и младо отпратило онако како су тражили и заслужили.” [Праве ли се за ово ђачке ескурзије? *Дубровник* 8. 5. 1937: 3].

ПРОСЛАВЕ САВИНДАНА, ВИДОВДАНА, ДАНА УЈЕДИЊЕЊА...

У Цавтату је 1937. прослављен Видовдан уз учешће представника свих уреда, националних и културних установа, школа и многобројног грађанства. Поворка сокола, школа и грађанства предвођена Цавтатском дилетантском музиком кренула је испред соколане у 9 сати у цркву Св. Николе, гдје је дон Иво Дагоник одржао тиху мису а затим молитву за пале Косовске јунаке. Певао је хор цавтатских омладинаца. У цркви је био лепо удешени катафалк, а представници уреда, школа и сокола били су на својим местима. Задушницама је био присутан војни делегат на аеродрому Груда, ваздухопловни капетан I класе, извиђач Павле Благојевић. После помена у цркви формирана је још већа поворка, у којој су узели учешћа скоро сви који су се у цркви налазили, предвођени Цавтатском дилетантском музиком, која је кренула у соколану. У соколани је Никола Мијушковић, управитељ месне основне школе и просветар соколског друштва, одржао пригодан говор, попраћен клицањем краљу, Југославији и Видовданским херојима. Музика је интонирала химну. После тога су деца из школе и припадници соколског друштва рецитовали националне песме. Свечаност је завршена свирањем Славенске химне. После химне прочитали су учитељица госпођа Мијушковић, која је била у црногорској ношњи, и учитељ Н. Мијушковић, годишњи успех деце у школи, који је био много бољи него ранијих година. Пред соколаном је у пола девет формирана манифестациона поворка на челу са Цавтатском дилетантском музиком и бакљадом у којој је учествовало преко 300 грађана Цавтата. Бурно поздрављена, поворка је два пута прошла местом, непрестано кличући краљу, Југославији, југославенској војсци, југославенском Цавтату и соколству, певајући уз то националне песме. Цавтатска дилетантска музика одржала је концерт под дириговањем учитеља Ива Тројковића. Сваки комад, сваки марш, праћен је дугим аплаузом. Како коментарише извештач листа *Дубровник*: „Ово је био доказ, да се све може само кад се хоће” [Прослава Видовдана у Цавтату, *Дубровник*, 3. 7. 1937: 3].

Пред Соколским домом је 5. септембра 1937. свечаним паљењем заветне бакље отворен улазак у другу годину Соколске Петрове петолетке. Куће Б. Банца, Рачића као и свих осталих биле су украшене и осветљене. Место искићено заставама и зеленилом пратило је поворку сокола, војске и грађанства предвођену Цавтатском дилетантском музиком до цркве Св. Николе, где је одржано свечано благодарење. У соколани је затим одржана свечана седница соколског друштва уз присуство свих представника власти и школа, друштава и установа. Рођендан краља Петра II прославили су соколи 1937. у Цавтату, Опузену, Суђурђу на Шипану [Краљев рођендан у Цавтату, *Дубровник*, 11. 9. 1937: 2].

Дан Уједињења у Цавтату 1937. прослављен је свечано. У цркви Св. Николе жупник је одржао благодарење у присуству свих националних друштава, представника власти и установа а затим је одржана свечана седница у Соколани. Увече је соколско друштво у својој дворани приредило академију [Р. П. Из Цавтата, *Дубровник*, 20. 11. 1937: 3]. Дилетанти соколске секције одиграли су Нушићев „Свет” који је припремио Ђуро С. Лонза, управник поште у Цавтату. Публику је забављала Цавтатска дилетанска музика. У програму је била заступљена и Цавтатска удруга с рецитацијом коју је изабрала национална радница Јелка Миш: „Дошли наши...” [Дан Уједињења, *Дубровник*, 11. 12. 1937: 3–4].

ИЗБОРНИ ТРИЈУМФ НАЦИОНАЛНОГ ЦАВТАТА

На изборима у Цавтату 19. децембра 1937. већину је добила национална листа Ника Враголова. Пре избора Конавли са Цавтатом сачињавали су једну општину, а од 1937. Цавтат с Ободом био је једна, а сва конавоска села друга општина. ХСС је настојала да разним начинима и под притиском отказа радњама повећа свој број гласова. Али нису ништа могли постићи пред националном свешћу Цавтаћана [Опћински избори у Цавтату, *Дубровник*, 24. 12. 1937: 4].

Министар социјалне политике и народног здравља Драгиша Цветковић посетио је Цавтат дан после одржаних избора. Министар је у стану госпође Рачић примио новоизабрано општинско представништво на челу с председником Ником Враголовим. Нико Враголов је поздравио министра, а Цветковић честитао на избору и зажелио им срећу у раду за напредак Цавтата. Овом приликом одредио је за сиромашне грађане Цавтата помоћ од 10.000 динара [Министар Цветковић у Цавтату, *Дубровник*, 24. 12. 1937: 4].

Након обављене заклетве новоизабраног одбора истакнута је на општини државна застава уз пуцање мужара, звоњењем звона на црквама, кићењем целог места државним заставама и свирањем музике, која је интонирала државну химну. Након тога општински одбор корпоративно је пошао у цркву на благодарење [Наступ дужности нове опћине у Цавтату, *Дубровник*, 6. 1. 1938: 3].

У чланку „Из Цавтата” штампаном у листу *Дубровник*, истиче се да се Цавтаћани осећају 70% као Срби, а 95% су југословенски опредељени. ХСС је против њих водио кампању и како каже писац чланка: „да нас у нашем дому вријеђају и да њоказују своју снају власима Цавтаћанима” [Из Цавтата, *Дубровник*, 21. 8. 1937: 2].

Дан Св. Саве, заштитника народне цркве и школе, прослављен је у Цавтату 1938. Пре подне је у свим школама одржано предавање с пригодним декламацијама, нарочито успешно у месној основној школи. Увече је у соколани приређена, од полудржавне женске занатске школе, академија

с успешним програмом, што је „заслуга вриједног учитељства и спреме ученица ове школе“. Забава је трајала до 2 часа после поноћи. Чисти приход приредбе ишао је у фонд сиромашних ученица [Прослава св. Саве у Цавтату, *Дубровник*, 5. 2. 1938: 4].

ЈРЗ У ЦАВТАТУ

Антун Рачић, унук Николе Пашића, сазвао је Скупштину за оснивање Омладинског одбора ЈРЗ у Цавтату. На Ускрсни понедељак 1938. у просторијама месне Музике на скупштини је изабрана управа Омладинског одбора: Антун Рачић, председник; Никша Ћ. Враголов, потпредседник; Иво Сукно, благајник; Иво Краљ, секретар, и одборници Иво Кварантото, Антун Леле и Перо Кушељ. На скупштини је био присутан Месни одбор ЈРЗ, чији је председник Н. Враголов поздравио присутне омладинце зажелевши им успех у раду. Оснивањем Цавтатске општине дошло је до напретка: путеви су били уређенији, паркови очишћени и уређени, тротар се поправљао и обнављао. Планирани су радови на водоводу. Цавтат је 15. априла 1938. паробродом „Шумадија“ посетио пољски министар саобраћаја. Прегледао је Мештровићев маузолеј, Буковчеву галерију слика и „Гроб господинов“, који је био изложен тога дана у цркви матици, те је био усхићен овим мајсторским делом В. Буковца.

Андрија Радовић, бивши председник црногорске владе и члан Управе Народне банке, посетио је 19. априла 1938. Цавтат ради одавања поште Валтазару Богишићу. Радовић је, своједобно, са својим оцем помагао Богишићу на изради црногорског Законика. Посетио је његов гроб, библиотеку и музеј, а за прославу тридесетогодишњице смрти ступио је у контакт с Одбором за комеморацију 30-годишњице смрти Валтазара Богишића. Посетио је госпођу Ђурђину Пашић и Паву Рачић [Разно из Цавтата, *Дубровник* 23. 4. 1938: 2–3].

У Цавтату је 24. априла 1938. отворен новосаграђени Дом Св. Николе. Позорницу је израдио Цавтаћанин Нико Миљан, ученик В. Буковца. Цавтаћани су честитали дон Иву Дагонику, како на градњи дома, тако и на новим оргуљама. У Дому Св. Николе отворена је 17. јула 1938. стална изложба старих црквених слика. Међу њима је био „Гроб Исукрстов“ Влаха Буковца [Изложба у Цавтату, *Дубровник*, 23. 7. 1938: 3].

Прослављајући Видовдан 1938. Цавтат је нарочито свечано одао пошту палим борцима за слободу. У листу *Дубровник* истакнуто је: „образовањем самосталне цавтатске општине дух патриотских Цавтаћана сједињен општом и жарком љубави према свему што служи Краљу и Отаџбини.“ Цавтат је на Видовдан освануо у мору застава, јер је општина окитила заставама обалу, а народ своје куће и радње. У 9 сати цавтатска музика је пред Соколаном повела соколе и школе на благодарене у цркву-матицу Св. Николе, где су

цавтатски омладинци отпевали Реквијем за упокој душа палих за краља и отаџбину. После тога с музиком и мноштвом народа обављен је „опход мјестом, уз бурне патриотске покликe“. Увече у 8 сати формирана је свечана поворка с општинским функционерима, музиком, соколима и мноштвом народа. Место је било расветљено, а особито вила Банца. Поворка се зауставила насред Цавтата, где је Никша Враголов одржао говор. Уз клицање борцима палим за слободу, краљу и Југославији, поворка је обишла место [Прослава Видовдана у Цавтату, *Дубровник* 2. 7. 1938: 3].

САРАДЊА ЦАВТАТА И ДУБРОВНИКА

Цавтаћани су сарађивали с дубровачким националним друштвима. Иницијативом Дубровачког радничког друштва и уредништва *Дубровника* октобра 1937. одржан је помен на гробу Антуна Фабриса, поводом 33-годишњице његове смрти. Пред Домом Дубровачког радничког друштва окупила се поворка. Поворку је предводила Дубровачка грађанска музика иза које су ношена четири венца: Дубровачког радничког друштва, листа *Дубровник*, Мјесног одбора Југословенске радикалне заједнице и „Националног Цавтата“. Дум Андро Мурат прекадио је гроб у којем је почивао Фабрис заједно с дум Иваном каноником Стојановићем. После тога Д. С. П. Д. „Слога“ отпевала је Мокрањчев „Дњест свјат“. Следили су говори: Ива Шуберта, председника Дубровачког радничког друштва, Ника Враголова у име Националног Цавтата, Божа Хопа у име листа *Дубровник* и Руђера Вучетића, који се захвалио у име родбине [Дубровчани на гробу пок. Антуна Фабриса, *Дубровник*, 23. 10. 1937: 1].

Омладинска национална организација „Нова Југославија“ 9. јануара 1938. развила је свој барјак у Дубровнику. У листу *Дубровник* истакнуто је: „...У недељу у јутро стигла је из нашег дичног националног Цавтата делегација са Цавтатском музиком ... Предвођени са три музике и заставом ‘Нове Југославије’ из Соколане се је формирала једна управ импозантна поворка омладине, њој се је придружило и неколико наших националних ветерана ... вратише се да се поклоне споменику краља Петра... и спомен-плочи наших дубровачких омладинаца, који су свој млади живот жртвовали за слободну Југославију. ... а гђица Веселинка Самарцића изрекла је диван говор, у коме је и ово речено: ‘... Долазимо и пред плочу која нас подсећа на наше предратне другове, који су се жртвовали и који нам служе за примјер како се ради и ствара, чува и трпи за најсветије циљеве Народа и Отаџбине’. Након тога поворка је пошла до градског пристаништа и испратила Цавтаћане и њихову музику.“ [Свечаност развијања барјака Нове Југославије, *Дубровник* 15. 1. 1938: 3–4].

Два пароброда Дубровачке пловидбе су првог маја 1938. превезла у Цавтат дубровачка културна и национална друштва с њиховим члановима,

на челу с дубровачком Матицом српском да походе и положи венце на гроб и споменик Валтазара Богишића [Дубровачке вијести, *Дубровник*, 30. 4. 1938: 3]. Председник општине Нико Враголов упутио је 22. априла 1938. проглас Цавтаћанима у којем се позивају да присуствују поклону гробу и споменику пионира славенског братства. У прогласу се истиче: „Окитите своје домове, да Цавтат у свечаном руху дочека овај значајни дан и дођите братски дочекати поштоваоце драгог нам Богишића који ће доћи овај спомен увеличати. Будимо горди и поносни на велике синове наше славне прошлости и на њиховим примјерима изграђујмо себи сигурну и сретну будућност”. Дубровачка друштва и установе дочекали су Цавтаћани [Цавтаћани!, *Дубровник*, 30. 4. 1938: 3].

На вест о смрти Лука Боне 14. фебруара 1940. сва национална друштва у Дубровнику су у знак жалости извесила црне заставе, издала осмртнице и корпоративно, преко чланова управа, ожалошћеној родбини изразила своје саучешће. Сахрана Лука Боне била је манифестација поштовања, признања и захвалности Дубровчана према личности која је свој град у многоме задужила. У тужној поворци био је командант места М. Кнежевић, представник Српског културног клуба из Београда, цео Одбор месне Радикалне странке, представници из Цавтата с начелником Ником Враголовим, те представници свих месних националних усанава. На гробу су говорили: адвокат др Нино Свилокос у име Дубровчана; Иво Шуберт у име Дубровачког радничког друштва; Анте Анић у име талаца; Ј. Милославић у име Народне одбране; Нико Враголов у име Цавтаћана и Мелко Станковић, нотар, у име нотара [*Луко Боне, Дубровник*, 17. 2. 1940: 4].

ТУРИЗАМ У ЦАВТАТУ

У међуратном периоду у Цавтату се развијао туризам. Пругом уског колосека био је повезан са Сарајевом и Београдом. У листу *Народна свијест* из Дубровника су 1925. писали о излетницима у Цавтату. Иза купалишта на ливади, испод маслина, разапели су своје шаторе скаути и планинке из Брчког и Сарајева и Феријални савез из Сарајева. Било је око 80 дисциплинованих младих гостију међу којима и мале деце. Надзор над планинкама водила је госпођа Поповић, супруга ректора Богословије. Остали су око шест недеља. Били су очарани лепотом краја и љубазношћу домаћег становништва, с којим су долазили у додир и од којег су набављали храну [Из Цавтата, *Narodna svijest*, 21. 7. 1925: 2]. Лист *Дубровник* пренео је из *Времена* крај чланка др Обрада Симића о Цавтату : „...стигосмо најзад у лијепи, тихи и идеални Цавтат, у то прекрасно мјесто на нашем бисер Јадрану, гдје се сваки Београђанин и Србин одмах осјети као код своје куће, а поготову ја, који сам му са највећим задовољством вјеран већ 15 година...” [Цавтат као туристичко мјесто, *Дубровник* 9. 7. 1938: 4]. О

посети председника владе Цавтату у листу *Дубровник*: „Један делиријум одушевљења и радости Цавтаћана дочекао је г. др. Стојадиновића”. У име Цавтата поздравио га је начелник Нико Враголов, а у име Конављана Мато Ђуровић. Стојадиновић је праћен музиком кренуо до стана Паве Пашић Рачић, чији је био гост [Величанствени дочек др. Стојадиновића у Дубровнику, *Дубровник* 30. 7. 1938: 4].

Цавтат су посећивали чланови краљевске породице. Кнегиња Олга, њена мајка принцеза Јелисавета, кнежевићи Никола и Александар те војвода и војвоткиња од Кента при одласку на јахту „Тиха” били су срдечно поздрављени од Цавтаћана [Одлазак Високих Гости, *Дубровник*, 3. 9. 1938: 4]. Гости су наставили да посећују Цавтат и за време Бановине Хрватске. Нотар Иво Станош је у клерикално-мачековској *Народној свијесци* 1940, истакао: „у Цавтату имали гости преко очекивања и то понајвише оних изван Хрватске” [Станош, *Narodna svijest*, 18. 9. 1940: 3]. Због почетка Другог светског рата није било страних туриста, него само домаћих из унутрашњости.

ПРОСЛАВА РОЂЕНДАНА КРАЉА ПЕТРА II

Цавтат је 1938. „у правом делиријуму одушевљења прославио рођендан краља Петра II, славећи истовремено улазак у прославу 20-годишњице ослобођења и уједињења. Опћинска управа и соколско друштво издали су прогласе мјештанима. Већ 5. 9. 1938. Цавтат је блистао искићен заставама а у 8 сати увече запливао је у мору свећа и жаруља. На мјесној централи дизао се високо у стотинама сијалица велики монограм краља Петра II. Читав Цавтат слегао се пред Соколану, гдје је формирана поворка са бакљадом, која је предвођена предсједником опћине и члановима одбора, управом соколског друштва и мјесних школа и установа, на челу са Цавтатском дилетантском музиком обишла неколико пута мјесто, кличући краљу, Дому Карађорђевића, Југославији и југославенској војсци. Поклици су се мијешали са грмљавином мужара и ракета. Сутрадан 6. 9. 1938. кренула је дуга поворка сокола и мјештана пут цркве св. Николе. Пред црквом постројене соколе обишао је и поздравио командант аеродрома Груда капетан I класе Благојевић, који је као представник војске овој свечаности присуствовао. Маса је присуствовала благодарењу које је извршио дон Иво Дагониг. Послије благодарења поворка је прешла у соколану гдје је одржана свечана седница. У 9 часова приређена је у соколани свечана академија, којој је присуствовао министар Божидар Пурић са сином и две кћери, Паве Рачић Пашић, командант аеродрома Благојевић, предсједница Цавтатске удруге гђица Јелка Миш с управом те делегације мјесних школа и установа. Академију је отворио Нико Враголов, предсједник цавтатске

опћине и подстарјешина Соколског друштва.“ [Прослава рођендана Њ. В. Краља Петра II, *Дубровник*, 17. 9. 1938: 3].

ИЗ ЗЕТСКЕ БАНОВИНЕ У БАНОВИНУ ХРВАТСКУ!?

Споразумом Цветковић–Мачек 26. августа 1939. Цавтат је одвојен од Зетске бановине и додељен новоствореној Бановини Хрватској. ХСС је у Бановини Хрватској одмах почео с прогонима Срба католика, Југословена и сокола. Поводом забране прославе Дана Уједињења 1. децембра 1939. у листу *Дубровник* објављен је чланак који је потписан са Цавтатска омладина и у којем се истиче: „...Цавтат се давно потпуно одгојио у духу народног јединства, и под девизом: ‘Брат је мио које вјере био’ није никада разликовао православца од католика ...Ради тога свог вјеровања, још под мрском Аустријом тешко је страдао изгнанством, таоштвом, мучеништвом у утамничењу, невољама у дезертерству и осталим многобројним малтретирањима, која су црножуте авети искаљивале на многим патриотима нашега родољубивог мјеста. ... Али Југославија, ... остаће вјечно чиста и сјајна као сунце, ... А Ти, стара наша мајко, *Србијо* као некоћ када су тебе ради очеви наши, браћа и сестре наше у изгнанству, у тамницама и прогонству, у мукама и патњама свој дух челичили; као онда, када су у Теби сва слободарска уздања била, обраћа се Цавтат твој и моли те и преклиње: *Устјај Србине, сложи се, не клони – њравда ње зове, на ово наше сиње Јагранско море!*“ [Цавтат о дану Уједињења, *Дубровник*, 16. 12. 1939 : 4].

О свему што се дешавало у Цавтату соколи су обавештавали кроз *Соколски гласник*, лист Савеза сокола Краљевине Југославије. У чланку „Казне и денунцијације” објављеном у *Соколском гласнику*, истиче се: „Пишу нам из Цавтата: Среско начелништво у Дубровнику је, 6. марта, казнило са по 120 динара чланове овдашњег соколског друштва: Миљана Влатка, Матића Франу, Кушеља Перу, Кваранто Ива и Леле Антуна, зато што су, на празник Првог децембра, кад им је била забрањена прослава Дана уједињења, излазећи из соколане певали песме ‘Југославија’, ‘Полети сиви Соколе’ и ‘Хеј трубачу’. То певање је у одлуци квалификовано, као ‘изазивање и нарушавање ноћног мира’, а денунцирани су били од стране чланова ‘Хрватске заштите’. На денунцијацију са те исте стране извршен је, 11. марта, претрес у 28 станова југословенских националиста, од којих су већина чланова овдашњег соколског друштва. Претставници власти су изјавили да се преметачина врши зато, што је пријављено да се у тим кућама скрива оружје. Али ни у једној од њих није нађен ни најмањи траг о том оружју! Није без интереса нагласити, да је још године 1914, у бившој Аустрији, код већине тих истих људи вршена преметачина, и то због истих денунцијација, а добрим делом и због истих денунцијаната...” [Казне и денунцијације, *Соколски гласник*, 22. 3. 1940: 5]. У листу *Дубровник* пише

се о полицијским претресима којима су становници Цавтата били 1940. изложени и то „највећим дијелом баш истих оних, код којих су се 1914. вршили исти претреси и тражиле слике ... Краља Петра, Краља Александра и Краља Николе, те српске тробојнице и ине националне светиње са намјером, да би их се под вјешала довело ... у свакој кући без разлике, мјеште паклених машина, бомби, митраљеза и екразита, нађено само на најистакнутијим мјестима мноштво слика, сличица, књига, посвета и споменара, који су остали на своме мјесту, да чувају свете традиције Цавтата, да свједоче о прошлости ... у којима се уз стару пјесму јаворових гусала, одгајају здрави и свијесни нараштаји, који ће и у будуће само чувати и градити а никада отуђивати и рушити! ... ту ћемо остати без обзира на чуђење читаве хрватске јавности” (како то за Цавтат пише *Обзор* од 23. II) [Руши, пали..., *Дубровник*, 16. 3. 1940: 3].

Соколско друштво Цавтат одржало је 25. фебруара 1940. у својим просторијама девету Главну годишњу скупштину, којој је присуствовало целокупно чланство, нараштај и национално грађанство Цавтата. Рад скупштине био је прекидан честим одушевљеним манифестацијама Југославији, краљу и соколству. У чланку о Скупштини који је писао Никша Ђ. Враголов истакнуто је: „Соколима је њолиџика јединствива, народа и оџаџбине најсветија и једина и њима је једнако, сваки режим, који се у своме раду њом њаролом руководи, без обзира уџрављао њиме Сџојаџиновић, Мачек, Цвейџковић или ма ко друџи, граџ и близак и дужни су да џа воле и џомажу!... ” На Скупштини је изабрана нова управа на челу с Влатком Миљаном [Никша Ђ. Враголов, Цавтат, 28-II-1940, *Дубровник*, 9. 3. 1940: 2–3].

На Ускрс, у Дому Св. Николе под водством жупника дон Ива Дагоника а у режији Карла Булића изведена је драма „Расипни син”. Пространа дворана Дома Св. Николе била је препуна света. Драму су извели чланови сокола. Ови младићи били су десна рука жупнику преко читаве Велике седмице. По писцу Р. П., који је писао о томе чланак у листу *Дубровнику*, Цавтађани су поред свог постојаног национализма били добри и исправни католици. На Ускрсни понедељак приредило је соколско друштво Ускрсну академију [Р. П. Дјела, дјела..., *Дубровник*, 30. 3. 1940: 4].

ЦАВТАТУ ОДУЗИМАЈУ СТАТУС ОПШТИНЕ

У чланку „Брисање српских општина” објављеном 18. маја 1940. у листу *Дубровник*, коментарише се прикључење цавтатске конавоској општини са седиштем у Грудџи: „Јер, не постоји никаквих разлога, да се опђина Цавтат, која је показала способност свог самоуправљања, брише просто с тога, што тиме хође да се утврди, како код нас не постоји српских

опћина, и према томе ни Срба” [Брисање српских општина, *Дубровник*, 18. 5. 1940: 4].

Лист *Дубровник* је 8. фебруара 1941. пренео изјаву једнога из вођства ХСС изречену на седници у Дубровнику: „Ми добро знамо да је то за Цавтат пропаст, али нека пропада, исто није наш!” О приликама у Цавтату у истом чланку: „поред тога што су све намјештенике пријашње опћине отпустили из службе, двојицу Цавтаћана, исправних и поштених државних службеника, одагнао су у Оцаке и Прилеп. Разлог за њихово уклањање је тај што је једноме рођак велики Југословен, а други је жртва лажне и подле денунције једног божјег праведника, ‘хрватског мученика и родољуба’ из 1914. године. У Цавтату од доласка веселе бановине никако не ради велики сат на звонику св. Николе, јер су му нашли правога мајстора. Ранијег старатеља који је водио рачуна о уредном раду овог сата, вијеће је једногласно лишило те дужности. У Цавтату и у сред зиме недостаје воде, јер је и ту уклоњен онај који је о томе водио рачуна. У задње вријеме Цавтат је и без вањског освјетлења јер га опћина Груда неће да плаћа. ... Јављамо вам се из Цавтата којег је немогуће казнити и укротити, којем је немогуће истријебити из срца науку Вуличевиха и Богишића.” [Цавтајске прилике, *Дубровник*, 8. 2. 1941: 2–3].

Расположење присталица ХСС у Конавлима 1941. године најбоље изражава чланак у листу *Дубровник*. Дописник Р. П. пренео је разговор трговца из Цавтата с две сељанке из ближе околине: „Мање-више обје су једнако разлагале, закључујући: ‘Е, вала, овако не ваља!’ Овај трговац, да би их умирио рече: ‘Немојте тако, жене божје! Код нас је још добро! Не дај Боже горе!’ Одговорише му: ‘Нема ти, мој госпару, нема више добра! Све смо наше добро ми изгубили!’ ‘Како, а шта то, зачуђено их гледа овај?! — Аустрију мој госпару!’” [Р. П. Свега по мало, *Дубровник*, 22. 2. 1941: 4].

ЦАВТАТ У НДХ – ЦАВТАЋАНИ У ЈВУО

По избијању Априлског рата 1941. године, Сељачка заштита с усташама разоружавала је делове Југословенске војске, прикупљала војну опрему и чувала ред и тако одиграла одређену улогу у успостављању власти и организовању војних снага НДХ на дубровачком тлу [Журић-Скоти 1985: 1021].

Све што се догађало у Дубровнику и околини у Бановини Хрватској било је увод у све оно што се дешавало у НДХ. Усташки прогони нису сломили Србе католике. У Дубровнику је деловао Покрајински национални комитет за Херцеговину, Боку и Дубровник, а Срби католици уписивали су се у Дубровачку бригаду Југословенске војске у Отаџбини, под командом резервног капетана др Нина Свилокоса. У Дубровачкој бригади били су: Иван (Нино) Свилокос, Вељко Бурић, Војо Чејовић,

Ђуро Змајић, Стеван Какарици, браћа Митровићи, браћа Цигановићи, Кулишићи, Милишићи, Враголови и други. Начелник штаба бригаде био је Нино Бурић. Дубровник и Цавтат су у току целог рата важили као значајно упориште Југословенске војске у Отаџбини. У Дубровнику главни представници Југословенске војске у Отаџбини били су Франо Бона, Тоша Перовић, Коља Славковић, мајор Ђовановић, Данило Митрановић, Веселин Змајић, Милан Бранђолица. У Конавлима су се истицали: Перо Коцељ, Нико, Ђуро и Перо Враголов. Нина Свилокоса Италијани су као таоца интернирали на Мамулу у Боку Которску [Радојичић 2008: 129, 1036–1037]. Хрватске власти вршиле су „контроле свих југонационалиста, без обзира на вјероисповест” и сматрали да су спремни да „се прикључе партизанима, а ако ови не побједе, онда српским четницима”. До краја новембра 1942. у „регрутне књиге југославенске војске у отаџбини на атару дубровачке општине” уписано је „345 војних обвезника”. Петар Враголов је у току рата био ађутант краљице Марије. У Цавтату су с радио-станицом одржавали везу с Каиром и издавали лист *Равнојорац*. Пуковник Свилокос је из Цавтата пребачен у Каиро код Југословенске владе [Дубровник у народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији 1941–1945. 1985: 79–80, 104, 481–482, 487, 622, 1057–1058, 1087].

Група америчких и енглеских официра код ЈВуО на чијем челу је био пуковник Бејли је преко Ива Скурића Бановића, из старе српске католичке куће из Ћилипа, пребачена фебруара 1944. из Главске у Конавле. Договорен је сусрет с подморницом подно Конаволских стијена недалеко од Ћилипа. Због лошег времена нису могли да дођу до подморнице. Група се вратила из Конавла у Главску. Касније су евакуисани брзим чамцем. С њима је кренуо Петар Враголов, питомац поморске академије [Ручнов 2009: 20, 77–78].

На седници Председништва АВНОЈ-а 24. фебруара 1945. решено је: „Хрватска у границама бивше Савске бановине са 13 срезова бивше Приморске бановине и Дубровачким срезом из бивше Зетске бановине” [Чавошки 2003: 22]. Богишићев музеј припојен је Хисторијском институту ЈАЗУ и премештен у Кнежев двор у Цавтату. Музеј је отворен 1958. године [Вујновић 2011: 59].

ЛИТЕРАТУРА

- Бенић кап. Андро, *Дубровник* (Дубровник), 8. мај 1937, бр. 14.
 Брисање српских општина, *Дубровник*, 18. маја 1940, бр. 20.
 Величанствени дочек др. Стојадиновића у Дубровнику, *Дубровник*, 30. јул 1938, бр. 30.
 Враголов, Никша Ђ. Цавтат, 28-И-1940, *Дубровник*, 9. март 1940, бр. 10.
 Вујновић, Андреј. Музеј у делу и животу Валтазара Богишића, *Српска слободарска мисао* (Београд), септембар-октобар 2011, бр. 5, стр. 59.

- Годишњица смрти великог родољуба и исправног Цавтаћанина др. Стефи Рачића, *Дубровник*, 19. март 1938, бр. 11.
- Дан Уједињења, *Дубровник*, 11. децембар 1937, бр. 46.
- Др. Стефи Рачић, *Дубровник*, 20. март 1937, бр. 7.
- Дубровачке вијести, *Дубровник*, 30. април 1938, бр. 17.
- Дубровчани на гробу пок. Антуна Фабриса, *Дубровник*, 23. октобар 1937, бр. 39.
- Из Цавтата, *Дубровник*, 21. август 1937, бр. 30.
- Извештај рада Управе Главног Одбора Кола Српских Сестара за 1923–24 годину, *Варгар*, Календар за просту 1926, Београд 1925.
- Изложба у Цавтату, *Дубровник*, 23. јул 1938, бр. 29.
- Једна потреба и једно право Срба католика, *Дубровник*, 1. јул 1939, бр. 26.
- Казне и денунцијације, *Соколски гласник* (Београд), Год. XI, 22. март 1940, бр. 12.
- Краљев рођендан у Цавтату *Дубровник*, 11. септембар 1937, бр. 33.
- Куда ћемо овако? *Дубровник*, 30. септембар 1922, бр. 77.
- Луко Боне, *Дубровник*, 17. фебруар 1940, бр. 7.
- Министар Цвјетковић у Цавтату, *Дубровник*, 24. децембар 1937, бр. 48.
- Наступ дужности нове опћине у Цавтату, *Дубровник*, 6. јануар 1938, бр. 1.
- Одлазак Високих Гости, *Дубровник*, 3. септембар 1938, бр. 35.
- Опћински избори у Цавтату, *Дубровник*, 24. децембар 1937, бр. 48.
- Праве ли се за ово ђачке ескурзије?, *Дубровник*, 8. мај 1937, бр. 14.
- Прослава Видовдана у Цавтату, *Дубровник*, 2. јул 1938, бр. 26.
- Прослава Видовдана у Цавтату, *Дубровник*, 3. јул 1937, бр. 23.
- Прослава Госпе од снијега и благослов соколског барјака у Цавтату, *Дубровачка трибуна* (Дубровник), 26. септембар 1934, бр. 263.
- Прослава рођендана Њ. В. Краља Петра II, *Дубровник*, 17. септембар 1938, бр. 37.
- Прослава св. Саве у Цавтату, *Дубровник*, 5. фебруар 1938, бр. 5.
- Р. П. Главна годишња скупштина, *Дубровник*, 12 фебруар 1938, бр. 6;
- Р. П. Дјела, дјела..., *Дубровник*, 30. март 1940, бр. 13.
- Р. П. Из Цавтата, *Дубровник*, 20. новембар 1937, бр. 43.
- Р. П. Свега по мало, *Дубровник* (Котор–Дубровник), 22. фебруар 1941, бр. 8.
- Раг Соколске жупе Мосћар у јодини 1933*, Сарајево 1934.
- Радојичић, Богдан. Устанак у невесињском срезу, *Сјоменица Организације српских чети-ника „Равна Гора”*, Крагујевац 2008.
- Разно из Цавтата, *Дубровник*, 23. април 1938, бр. 16.
- Решетар Милан, Из писама пок. Франа Кулишића, *Дубровник*, 24. децембар 1937, бр. 48.
- Ручнов, Марко. *Тако је то било: живој и њириљученија Ђуре Б. Кнежевића (1920–2006)*, Београд 2009.
- Руши, пали..., *Дубровник*, 16. марта 1940, бр. 11.
- Свечаност развијања барјака Нове Југославије, *Дубровник*, 15. јануара 1938, бр. 2.
- Соколски зборник*, Уредио Анте Брозовић, Год. I, Београд 1934.
- Српски Соко* (Сремски Карловци), 25. октобар 1911, бр. 11 и 12.
- Томазео, Никола и Људевит Вуличевић, *Целокућина дела*. Народна просвета (Библиотека српских писаца), Београд 1929.
- Цавтајске прилике, *Дубровник* (Котор–Дубровник), 8. фебруара 1941, бр. 6.
- Цавтат као туристичко мјесто *Дубровник*, 9. јула 1938, бр. 27.
- Цавтат о дану Уједињења, *Дубровник*, 16. децембра 1939, бр. 50.
- Цавтаћани! *Дубровник*, 30. април 1938, бр. 17.
- Чавошки, Коста, *Зајжени усџав*, Београд 2003.

Dubrovnik u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941–1945, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije i Splita, Split 1985;

- Iz Cavtata, *Narodna svijest* (Dubrovnik), 21. jula 1925, br. 29.
 Narodna ženska zadruga, *Narodna svijest*, 15. decembra 1925, br. 51.
 Novaković, Vlaho. *Cavtat i Konavle*, Starinarsko društvo Epidaurum, Cavtat 1954.
 Njih. Vel. Kralj i Kraljica u Dubrovniku, *Narodna svijest*, 1. oktobra 1925, br. 40.
 Očevidac, Otmica hrvatske zastave, *Narodna svijest*, 23. decembra 1922, br. 51.
 Stanoš, Ivo. Sadašnjica Cavtata, *Narodna svijest*, 18. rujna 1940, br. 38.
 Tolja, Nikola. *Dubrovački Srbi katolici: istine i zablude*, Dubrovnik 2011.
 Žurić-Skoti, Neva. Talijanski okupacioni sistem na dubrovačkom tlu. U: *Dubrovnik u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941–1945*, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije i Splita, Split 1985.

SKETCHES OF THE SERBS IN CAVTAT UNTIL 1945

by

SAŠA NEDELJKOVIĆ

Member of Scientific Society for History of Health Care in Serbia

snedeljkovic63@gmail.com

ABSTRACT: At the end of 19th and in the first half of 20th century Catholic Serbs consisted the majority in Cavtat, also known as “little Belgrade” for that reason. They permanently confronted Croatian nationalists who aspired to make Cavtat a Croatian city. People from Cavtat closely cooperated with national societies from Dubrovnik. National Women’s Cooperative from Dubrovnik opened in 1920 a branch in Cavtat with “Pčelica” institution. Serbian Sisters’ Circle (Kolo srpskih sestara) opened a vocational school in Cavtat at its own expense. The school was governed by Women’s Charitable Organisation from Cavtat, and financed by the Circle. King Aleksandar and Queen Marija received an enthusiastic welcome when they visited Cavtat in 1925. Catholic Serbs considered the Sokol Movement (Sokolsko društvo) a binding thread of Yugoslav society. The Sokol Movement in Cavtat was the most active and the largest society in Cavtat until the April War in 1941. Cavtat municipality was separated from Konavle in 1937. The Yugoslav Radical Union (JRZ) led by Niko Vragolov won the elections. According to the Cvetković-Maček Agreement from August 26th, 1939 Cavtat was separated from Banovina of Zeta and allotted to Banovina of Croatia. The Croatian Peasant Party (HSS) in Banovina of Croatia used its leading position to expand persecutions and deprivations of Catholic Serbs, the Yugoslavs and the Sokols. Local newspapers, especially magazines *Dubrovnik* and *Sokolski glasnik*, reported about these persecutions. In Banovina of Croatia municipality of Cavtat was appended in 1940 to the municipality of Konavle with the seat in Gruda. Everything that happened in and around Dubrovnik in Banovina of Croatia was an introduction to what was happening later in the Independent State of Croatia (NDH). The Ustashi persecutions did not cause Catholic Serbs to break down. During the Second World War Dubrovnik and Cavtat were important strongholds of the Yugoslav Army in the Homeland. After the War Cavtat became part of Croatia.

KEY WORDS: Serbs, Cavtat, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia, “Pčelica” institution in Cavtat, the Yugoslav Radical Union (JRZ), Musical Amateurs from Cavtat, Youth from Cavtat, the Sokol Movement, the Croatian Peasant Party (HSS)

РЕГИОНАЛИЗАМ У СВЕТУ
И РЕГИОНОМИКА СРБИЈЕ

(Часлав Оцић, *Регионалистичка деконструкција Србије*, Просвета, Београд 2012, 262 стр.)

Ево неких од познатих тема у књизи која је пред нама, тема у друштвеним наукама које се баве односима: центар и периферија, центрипеталност и центрифугалност, национална држава и територијалност, однос суверена према вазалима – како то све звучи познато!... Сви знамо понешто о централистичком рефлексу и потреби децентрализације на начелима супсидијарности. Међутим, како изнаћи „фино подешавање” у овим односима? Тема регионализације увек је била актуелна; не само код нас, већ и у свету. На само сада и овде, већ – на овај или онај начин – и кроз историју (Региони су, историјски посматрано, неостварени државни пројекти, подсећа на једном месту аутор; отуд, између осталог, фрустрације регионалних елита).

Региономика је мултидисциплинарна научна област којом се баве не само економисти, већ и политиколози, социолози, правници, војни стратеги, па и црквени великодостојници. То се одмах уочава самом дефиницијом „региона”: „Под регионом се пре свега подразумева подручје које се држи заједно сличношћу или интерактивним пољима извесних идентитета дефинисаних културним, економским, социјалним или политичким изразима” (стр. 32). Заиста, шта ми као интелектуално радознали читаоци знамо о регионалном питању (премда мислимо да знамо све о региону у којем живимо!) на локалном, националном, европском и глобалном нивоу? Шта је то што нам политичари нуде као регион или шта стоји као

теорија и пракса регионализације на свим овим поменутих нивоима? После читања ове књиге, стиче се утисак да ми (грађани) знамо мање него што мислимо; а као стручњаци за „регионалистику” – да је наше знање само делимично и да не прелази оквире („специјалистичке”) научноистраживачке дисциплине и/или праксе.

Регионалистичка материја привлачна је и лаицима и експертима, али како јој прићи: позитивистички или нормативистички? Који су ту објективни критеријуми применљиви? Да ли је *регион* помодни *password* (калауз који отвара све браве), реч зујалица (*buzzword*) која загађује ноосферу, згодна парола за (етно)политичке предузетнике или појас за спасавање за пропале провинцијске политичаре? Са свим овим питањима и дилемама пришли смо *Регионалистичкој деконструкцији Србије*. Књига Часлава Оцића својеврсни је компендијум на ову тему. Аутор је комплетан економиста широких економских знања заинтересован за економску науку у ширем контексту друштвених наука, а економика регионалног развоја је његова ужа област у којој се развијао од својих првих истраживачких дана.

На први поглед ово је књига необичне структуре. Прва трећина носећи је део књиге и бави се теоретским аспектом проблематике из наслова. Отприлике, друга трећина књиге заиста је исцрпна, незаобилазна и веома корисна библиографија на наведену тему; док је последња трећина збирка докумената која се

односи на аутора, а коју би могли популарно да назовемо „Мој живот у економици/региономици”. Да подсетим, Оцић је оснивач региономике, нове (мултидисциплинарне) научне области о регионалном проблему, тачније о његовом декодирању.

Први део има особине енциклопедијског текста. Поглавља су минијатуре („медаљони”, рекао би Драгољуб Јовановић), а наслови су дефинисани готово као одреднице. Са становишта теорије (и праксе када је то нужно ради илустрације) ту се износи историјат оног што би се могло назвати „стање науке” (state of arts) углавном са становишта регионоског, али и с излетима у друге дисциплине (историја, антропологија, политика и др).

Други део књиге, има одлике *Who is who* жанра: „Ко је ко?” у регионалистичким студијама. Кроз библиографију сусрећемо се, не само са савременим ауторима, већ и с „класицима” у овој области. У трећем, последњем делу књиге наведени су сви радови Оцића, његова иступања на националним и интернационалним скуповима, одјек (цитираност) његових књига и чланака у земљи и иностранству....

Но, вратимо се регионалистичкој проблематици којом се бави први део књиге. Иако текст подсећа на енциклопедију то не значи да је он „изломљен”. Чита се као кохерентно (изнутра) повезано штиво кроз које нас аутор уводи преко основних појмова до сложене проблематике.

Регионални проблем је сложен – структурни и развојни – проблем. Аутор на почетку истиче да га је могуће третирати као *зајонешку, дилему, комјензайорну релацију* (trade off) и као *парадокс*. Упозорава на потребу разликовања *рејонализма* (=регионалистичка идеологија, регионални покрет) који креће одоле, од регионализације која иде „одозго на ниже” где држава (деволутивно) покушава да се децентрализује.

Важно је правити разлику између *рејона* и *реије* (погрешна употреба термина за предеону целину). За одговор на питање: *шта се крије иза етимологије*, треба прочитати поглавље „Регион, а не регија”.

У поглављу „Регионализација” аутор нас упозорава да једнозначно (а истовремено униформно) дефинисан регион не може да има идеалне особине за све намене; стога се – у различите сврхе – примењују различити *кријтеријуми делимијације*: физичко-географски, административни, статистички, политички, економски, етнички, верски (црквени), одбрамбени (војне

области), разни технички, информатичко-технолошки, еколошки, информативни (медијски) и многи други. Регионализација не сме да се схвата као механички збир поменутих критеријума, јер је регионализација средство развоја. Стално се уважавају реалне промене, преиспитују се критеријуми. Аутор нас упућује на веома богату теоријску и методолошку литературу; истовремено нас подсећа на искуства СФРЈ у овој области (из којих, нажалост, нису изведене одговарајуће поуке).

За читаоца заинтересованог за геоекономику, аутор нам даје, заиста кратак оквир, тек назнаку у неколико страница под насловом „Глобални оквир регионализације” где нас враћа на класичне радове Франца Опенхајмера, Маклауна („крај географије”), Фукујаме („крај историје”), Хантингтона („сукоб цивилизација”), Лутвака...

„Европа националних држава”, „Европа грађана” или „Европа региона”? теме су поглавља „Европски оквири регионализације”. Ово поглавље даје повод за размишљања о „сиромашним” и „богатим” регионима, социјализацији дефицита, регионима као моторима развоја, конкурентности међу регионима... Све су то проблеми националних средина, држава Европе пренетих на европску раван. Поставља се питање: када их је било тешко решавати у националним оквирима, како их решавати у Европској унији!?

Следеће поглавље носи назив „Регионализам”: „Захтеви регионалних покрета за политичким самоодређењем, обично исказани различитим економским или етничким регионалистичким идеологијама одређује се као регионализам”...па даље...Појам регионализма обухвата разноврсне проблеме модерног политичког, економског и културног живота... Регионализам је у најблиској вези с *ипаршикуларизмом* (или секционализмом), а његови противници оптужују га да води у *сејпаратизам*.

Регионализам се на најопштији начин може дефинисати као *покрет* против сваког облика претеране (и угњетачке) централизације... Проблеми регионализма јављају се тамо где постоји комбинација два или више фактора, као што су географска изолација, посебна историјска традиција, расне, етничке или верске посебности и локални економски или класни интереси”.... И даље, што је веома битно: „Регионализам се разликује од национализма по томе што *рејонализам* *ирезније национално јединство и више националне интересе* који надилазе локалну и регионалну приврженост. Он се разликује

од пуког сецесионизма јер није заснован само на економском и класним интересима, него укључује и извесне културне чиниоце, као што су традиционалне (обичајне) и језичке (дијалекатске) особености које пружају основу за оно што се често назива *субнационалношћу*” (стр. 24 и 25). Аутор нас обавештава о постојању „рационалног регионализма” (излазак из националних ограничења: економија обима) и „субјективног регионализма” (локална приврженост традиционалном старе буржоазије и аристократије – тамо где је има).

Аутор сматра да „регионализација” иако вредносно неутрална, може да буде и злоупотребљена. „Регионални сепаратизам: економски и политички” део је књиге који о томе говори: „Захтеви за политичком независношћу и државном сувереношћу региона једне, сложене унитарне државе могу бити инспирисани различитим, међусобно повезаним, политичким, социјалним, етничким или економским мотивима. Економика регионалног (националног) сепаратизма обухвата анализу актуелних и потенцијалних економских предности и недостатака које имплицира политичка сепарација.”

„Економска и политичка моћ коју поседује национална држава основни је разлог за борбу елита неког региона против државе у којој се налази, а која – стварно или наводно – занемарује интересе респективног региона. Циљ те борбе може бити: а) политичка сепарација и формирање (посебне нације и) независне државе; б) политичка сепарација, и заиста, укључивање у већу, међународну, на пример, европску, асоцијацију региона; в) средства притиска помоћу кога треба натерати централно државно вођство да се озбиљно позабави узроцима и могућим начинима за отклањање регионалног незадовољства; г) очување привилеговане позиције у регионалној констелацији ‘структурне неједнакости’ или изласком из те констелације, ако она почиње да угрожава привилеговани статус [елите] региона” (стр. 27–28).

Не улазећи подробније у историју јужнословенских држава, видимо да у њој можемо наћи све одлике из тачке А, а исто се може рећи са сепарацијама у СССР и Чехословачкој; све ставове из осталих тачака могли бисмо да нађемо у савременим политичким кретањима у Европи. Теже нам је да разумемо тачку Б не само теоретски, већ и практично. Такви захтеви (политичке сепарације!) могу да буду само нека пролазна фаза (то лепо звучи залагањем

за „Европу региона”!), али се у Европу ипак улази као држава. Савремено међународно јавно право познаје извесна представљања региона, али то није изједначено с државом као међународноправним субјектом. У контексту сепарације постоји један нов феномен: сепарација богатих региона. Некада су развијени региони држали до јединства земље (веће тржиште, јефтинија радна снага сиромашнијих региона итд.), а сада је феномен да и богатији региони настоје да се одвоје (рецимо, Лега Ломбарда у Италији или Фландрија у Белгији итд.). Но, аутор закључује: „Несумњиво је тачно да је сепаратистички покрет веома јак у регионима који су економски заосталији од просека земље којој припадају.”... Израчунавање трошкова и користи међурегионалних веза, међутим, без обзира колико било тачно, не може само по себи да реши питања међурегионалних конфликта. Наиме, било да је регион субвенционисан или експлоатисан, он из неекономских разлога, може да тежи независности. У ствари, регион у којем је снажно развијен сепаратистички покрет карактерише културни идентитет који његови становници желе да сачувају. Најчешће се *ишћање регионалног идентитета ирећлиће с економским мотивима сепарације* тако да се они *повезују у ошћиће ишћање – у ишћање власти*... Сматра се да у случају јаке политичке воље за независношћу могу прихватити знатне економске жртве... Често се економски и политички циљеви инкомпатибилни, између осталог и због тога што је веома мали број сепарација у историји остварен консензусом; највећи број сепарација обележен је крвавим ратовима (чији трошкове материјалних разарања и људских живота, такође, треба укључити у сепарацијски рачун, што се обично не чини).” ... „Да раскид и економска независност нису позитивно корелисани показују бројни случајеви, од којих југословенски случај спада међу упечатљивије. ‘Брз и лак’ пут релативно брзо испоставља своје реалне трошкове. Стога се јавља потреба да се (релативно) смањење реалног дохотка све више компензује такозваним психичким дохотком” (стр. 30–31).

Аналитички инструментаријум изнет је у делу „Природа региона” како би се утврдио њихов различити карактер. Носеће поглавље, по нашем мишљењу је „Регион: идеја и/или стварност” где се разматра да ли су региони ментална конструкција или објективни феномен стварности. „Да ли су то природне или створене јединице?” Аутор нас ту проводи кроз

различите теорије и погледе на ову дилему. Очигледно да је повећан значај региона, али: „У овој напетости, свесна производња региона као простора дефинисаног етничким, културним или чак религиозним особинама, изгледа да поприма ново значење које још нисмо у стању да потпуно схватимо.” (стр. 39).

„Регион и моћ” је поглавље у којем се истиче да је за разумевање овог односа најпре потребно дефинисати концепт моћи, однос „регион–национална држава” у историјском контексту хијерархије у систему владања заснованом на неједнакости. Такав однос био је важан у изградњи европских нација; да би се тај тренд изменио у обрнутом смеру у смислу „рефеудализације” („нови средњи век”). Однос „моћ и регионалност” је увек актуелан и то је латентни сукоб између државе и друштва, грађана; где је држава „дежурни кривац” за све (некада, чак и у државама благодестања!?).

Платформа регионалности „...пружа модел за акцију коју могу користити политички предузетници, снаге и заједнице које или немају други извор легитимности или имају друге циљеве – пре свега, да задовоље своје жеље и своју вољу за моћ кроз организацију на нивоу вишем од локалног, а можда – у средњем или дугом року – и на нивоу вишем од регионалног?!” (стр. 43). То је данас веома уочљиво у свету, а посебно у Европи. Одавно се у Европи политичар не доживљава као народни трибун или представник класе чије интересе наводно треба да заступа. Нажалост, политичар се доживљава као продавац аутомобила који може да заступа и хвалом данас продаје Фиат, а сутра Форд. Политичар који следи свој јак приватни каријеристички интерес (и само и једино то!) најбоље се илуструје постојећом политичком бирократијом ЕУ. Често безначајни регионални политичар у оквиру једне (мале) земље с великим егом, претераним амбицијама и грандоманијом види себе као могућег континенталног (европског – ЕУ) или трансконтиненталног фактора (Евроатлантске интеграције – НАТО); те правећи своју личну каријеру подстиче регионалне сукобе или разара националну државу зарад његове личне промоције. Регион је његова база из које одлази у „глобални свет” остављајући задовољства „психичког дохотка” осиромашеним масама становништва чијом се наивношћу користио. У том смислу, треба прочитати чланак Биљане Баковић у *Полицији* од 24. фебруара 2013: „Почиње ли надметање за место главног регионалисте” у којем се у нашем

контексту користи регионализам на политичкој сцени и у политичком животу зарад промоције појединих политичара. А то нас већ води до теме регионалног идентитета.

У средњем веку Регионални идентитет је у покрајинама играо значајну улогу као конкурент националној држави већ оформљеној или држави у формирању. Регионални или/и национални идентитет – то је сложен однос који до данас истрајава у савременом свету (Рецимо: Баварска у Немачкој, Квебек у Канади, Сицилија у Италији, Корзика у Француској, Каталонија у Шпанији итд.).

Како се данас одређује регионални идентитет, у односу на, рецимо, средњи век? У средњем веку била је то комбинација стабилне форме и флексибилног садржаја. У поглављу „Регионални идентитет”, аутор истиче савремене тенденције регионориста на проширењу критеријума, а то су: култура и историјска традиција. Овде себи читалац дозвољава да се запита и размишља, без коначног одговора, питањима о специфичности културе региона или (можда?) о превазиђеној историјској традицији. Колико је то оправдано са становишта културе – настојања да се одрже дијалекти, да се дају престижне књижевне награде за писања на дијалектима који изумиру, све то у циљу да би се подржале регионалистичка везаност за простор и локални амбијент. Даље, да регионалне ТВ станице дају *Дневник* и вести у ударном времену, где пола емисије говори о „догађајима иза хошка” – док национална држава као да и не постоји – а друга половина и мање од тога дају вести из других крајева света (Тако, да смо из свог провинцијског буцака лансирани директно у космос). Да ли је тако схваћена и тумачена регионалистичка идеологија напредна или ретроградна? Да ли је то повратак „Новом средњем веку” или најмодерније достигнуће „глобализације”? Кома користи такав регионални идентитет, регионалистичка идеологија и политика? Крупни капитал поседује цео свет, а утеха пауперизованог становништва (ако није гурнуто у „делокализацију” те да се сели с фабриком под понижавајућим условима у далеко иностранство) је да се врати у своје мале средине, мрмља својим некњижевним дијалектима, гледа вести из свог суседства на ТВ-у и ужива у свом симплицистички схваћеном и патетиком импрегнираном „локал-патриотизму”. Да ли то све користи ствараоцима „Новог врлог света” (*погели ја владај!*) и поменутој категорији политичара који „мисле

глобално, а делују локално” или заиста помаже активирању и расту потенцијала на регионалном нивоу? Које је то fino подешавање целокупних односа, толико потребног на релацији „регион–национална држава”, а да не буде на обема крајностима (негативно), већ на користи националној држави и субрегионима (конструктивно)? Да ли је концепт „Европе региона” (зло) употребио и искористио један нормалан, здрав, завичајни осећај (идентитет) становништва, уз свесно прокламовање „одумирања државе” – овог пута не у социјализму, већ у капитализму – и враћању у ниже форме! Да ли то одговара (крупном) капиталу коме су државне границе препрека ширењу и „оплођавању“, уз брзе и екстра високе профите.

„Фино подешавање” односа регион–држава пожељно је и потребно у оквиру националне државе. У том смислу књига Часлава Оцића нам помаже да се лакше оријентишемо кроз теорију. Но, у пракси и животу појединих држава под деструкцијом њихове постојеће државне територијалне структуре и „конструкцијом” региона, не можемо, а да се не отргнемо утиску да је више (зло)употребљен поменути концепт наметнут са стране, пропагиран и спроведен од једне врсте политичара. Све што је корисно и потребно може да буде више у корист неке „дезинтеграције” за потребе, тамо неке „интеграције”. Често у пракси, вредност једне теорије губи у вредности када се (погрешно!?) примени у пракси. Сва ова (ал)хемија нас подсећа на историјска искуства, не само наша, него и у свету: *solve et coagula* (или: *disintegrare et integrare*) било је познато још у римска времена; можда више у форми *divide et impera*. Свакако да је анонимном међународном капиталу лакше владати малим регионима него националним државама, ма колико се тврдило да пред великим компанијама чак и неке земље средње величине не представљају неки фактор.

Но, да се вратимо аутору који нам даје аналитички приказ теорија који нам помажу да се лакше крећемо кроз ову (замршену и добрано исполитизовану) материју. Тако, он истиче седам различитих нивоа идентификације с простором: 1. локална заједница (насеље, општина), 2. функционални регион (тржишни односи итд), 3. област, 4. покрајина (провинција), 5. нација (земља, држава), 6. културни круг, и 7. човечанство.

„Регион *versus* мрежа” је део рада где се разматрају нове тенденције у схватању региона у смислу (не)производни регион и/или (сиро-

машан) регион али с ИТ знањима. У ранијим временима регион се сматран за нешто што има објективну основу. Данас, с информационом технологијом критеријуми за дефинисање региона се мењају. То су захтеви новог друштва. Међутим, још увек постоји дилема „регион *versus* мрежа”. Нова постмодернистичка либералистичка тумачења дају за основу да комуникацијски системи и тржиште нивелишу све разлике међу регионима и да реструктуришу простор. Мрежа информационе технологије добија у значају, може утицати и на политичку моћ. Аутор сматра да ће регион, територијална димензија опстати, чак и ако се све више мрежа буде умрежавало.

„Раст региона као социјални процес” пружа нам основу за наша даља размишљања, а која се изводе из графикона „Национална држава и регион”. У графикону постоје две варијанте: *тиерийоријалносћ* (држава ноћни чувар) – цивилно друштво, хетерогено (друштво) – (хетерогени региони); *државни суверенићей* – (идеал националне државе) – хомогена (заједница) – (хомогени региони) – локална самоуправа.

У закључку „Шта чинити? Овде, сада и убудуће” аутор нам износи низ својих предлога које ћемо сажети у десет тачака: 1. Добро проанализирати регионални проблем у бившој Југославији. Док се та лекција не научи не треба ићи у регионализацију Србије; 2. Извући лекције из покушаја регионализације у последњој декади 20. века у СР Југославији; 3. Изучити искуство земаља у транзицији; 4. „Европски оквири српске регионализације” (шта се у то погледу догађа у Европи и шта ЕУ од нас тражи); 5. Глобални аспект; информатичка технологија („мрежа”) сажима простор и главни је конкурент региону; 6. Најпре треба ваљано урадити питање децентрализације на локалном нивоу, а тек потом прићи питању регионализације; 7. Демократска децентрализација је нужна с обзиром на претерану централизацију из претходног периода; 8. Централизација је у развојном погледу погубна; 9. Треба подржати све облике сарадње и удруживања општина; 10. Децентрализација на локалном нивоу треба да буде подржана стратегијом семиурбанизације. Локална и регионална успешна децентрализација подразумева и доношење новог Просторног плана Републике и региона.

Прошли смо кроз књигу *Регионалистичка деконструкција Србије*, текст тесан у речима, а широк у размишљањима. Он нам даје структуру регионалистичке проблематике и сугерише нам

нове (наше) погледе на ове теме. То је текст у којем не треба тражити директан одговор на питања која нам се постављају из наслова, али га посредно ипак садрже. Можда је интенција аутора била да нам помогне да сопственим размишљањима дајемо сами одговоре на (све брже и све сложеније) промене регионалне стварности.

Региономика (како је дефинише аутор) захтева широко образованог економисту. Економско знање је потребно, али не и довољно за доброг региономисту. Пре свега, потребна је вештина (или мудрост) стратешког расуђивања. Данас је региономска област истраживања од

изузетне важности за сваку земљу, а посебно за (обновљену) Србију, имајући у виду њену прошлост, али и садашњи геополитички и геоекономски преломни тренутак у коме се од српског народа тражи да промени свој идентитет као предуслов *евроатлантских интеграција*. Највиша научна установа Републике Србије (САНУ) за дописног члана има професора Оџића који својим сагледавањем ове проблематике стоји изнад уских, дневнополитичких, употреба питања регионалних диспаритета. Ова књига (с прилогом) доказ је тог његовог истраживања на научном плану. Из ње сазнајемо готово све о теми, а понешто и о аутору.

Милан М. Пејровић

UDC 364.32-624

ПОЛИТИКА ЗДРАВЉА

(Здравко Шолак, *Финансирање здравствене заштите и право на здравље*, Институт за међународну политику и привреду, Београд 2010, 336 стр.)

Право на здравље и здравствену заштиту спада у основна људских права, а унапређење здравствене заштите становништва у једној земљи приоритет је њеног друштвеног и економског развоја. Будуће здравствено стање становништва зависи од ресурса којима друштво располаже у здравственој области, правичности у њиховој доступности, као и од одлука којима ће се ти ресурси усмеравати на поједине видове медицинске заштите. Обезбеђивање здравствене заштите доступне свим грађанима праћено је многобројним тешкоћама, које на економском плану захтевају интервенције у прерасподели дохотка, а на социјалном узрокују различите облике друштвених конфликта.

Разматрајући сложу проблематику здравствене заштите, Здравко Шолак у књизи *Право на здравље и финансирање здравствене заштите* не прибегава уобичајеном, редукованом дефинисању здравља као „одсуства боле-

сти, физиолошки успостављеној равнотежи организма”, него шире, као стања „потпуног физичког, менталног и социјалног благостања”. Сагласно томе, аутор основну тему ситуира у контекст принципа правичности, и то правичности као елементарне *норме међуљудских односа* и правичности као *вредносног начела расподеле*. Правичност у здравственој заштити аутор везује, превасходно, за доступност здравствене заштите сваком човеку, условљену облицима пружања услуга здравствене заштите, као и начином финансирања здравствене службе, од чега зависе мобилизација, расподела и употреба ресурса у здравственој заштити. У својој основној проблемској оријентацији, аутор је усмерен на разматрање позитивних и негативних аспеката здравствене заштите.

Димензије правичности. Правичност у здравственој заштити аутор темељи на три идеалтипска принципа: на једнаком здрављу,

једнакој потрошњи по глави становника и једнаким издацима по становнику. Ови принципи садржани су у две димензије правичности: *хоризонталној*, којом се осигурава једнак приступ здравственим ресурсима за пацијенте с истим здравственим проблемима, и *вертикалној*, која обезбеђује услове да различита здравствена стања добијају и различите ресурсе (тежа стања добијају интензивнију употребу ресурса). Јасно је, наглашава Шолок, да здравље појединца не зависи само од доступности и квалитета здравствене заштите коју му друштво пружа, него и од његовог односа према сопственом здрављу, перципирању властитог ризика од понашања штетног по здравље, одржавању здравља, те развијању здравствене културе.

Економска схватања правичне расподеле ресурса намењених здравственој заштити крећу се, углавном, на релацији егалитаристичко-либералне и либертаријанске доктрине о принципима правде. Шолок тумачи егалитаристичко схватање о здравственој заштити као принцип по којем сваки појединац има право на здравствену заштиту користећи колективне фондове, при чему се не мери његово богатство, нити успешност алокације уложених средстава. С друге пак стране, либертаријанска доктрина прокламује тржишну „политику” усмеравања здравствених ресурса тамо где је ефикасност њихове примене највећа. Чак и када се прихвата одређени здравствени минимум, тј. основни пакет здравствених услуга, овај модел не одступа од тржишног принципа, будући да појединац користи индивидуалне фондове и самостално одлучује о томе колико средстава ће да издвоји за здравствену заштиту.

Дефинисање правичности и мерење здравствених неједнакости. Шолок је књигу систематизовао у три заокружене целине. У првом делу, под насловом *Дефинисање правичности и мерење здравствених неједнакости*, он указује на обимну литературу у тумачењу правичности у здравственој заштити, као и на многобројна истраживања у овој области, опредељујући се, при томе, за дефиницију правичности као „одсуства системских и потенцијално отклонивих здравствених разлика у популацији...”. Здравље становништва зависи од више фактора – од расположивости здравствених услуга, наслеђа, начина исхране, услова радне средине, услова становања, квалитета хране, воде и животне средине. Вишедимензионални приступ здрављу и истраживању здравствене заштите стога укључује и друга питања, као што су право

на здравље и здравствене неједнакости, економске основе подмирења здравствених потреба, расположиве ресурсе и њихову алокацију, међународну сарадњу у области медицинских услуга.

У том смислу говори о мерењу здравствених капацитета изражених, најчешће, бројем здравствених радника (лекара, стоматолога, сестара, фармацеута), кревета на број становника или бројем становника на једног лекара. Илуструјући ову формулу, Шолок даје упоредне податке за земље у региону, према којима Србија у здравственој опремљености спада у средње развијене с 268,1 лекара на сто хиљада становника (предњачи Грчка са 474,7 лекара).

Принципал-ајенті однос пацијенті и лекара. Ово поглавље књиге упечатљиво је по ауторовом тумачењу значаја *информација* у здравственој заштити, важних за све учеснике у ланцу здравственог система – пацијенте, лекаре, фондове здравственог осигурања, министарства здравља, осигуравајуће компаније, произвођаче и дистрибутере лекова. Информације су, најчешће, неједнако (асиметрично) распоређене на различите интересне групе и појединце, па су једни у информационој предности (лекари), а други (пацијенти) у информационој инфериорности. Тако пацијенту медицински језик постаје апстрактан и нејасан, онемогућава му разумевање сопствене болести и ситуације, а медицинску институцију чини неразумљивијом и мистичнијом. Резултат је инфериорност пацијента у односу на лекара и фармацеута, или инфериорност компаније која нуди добровољно здравствено осигурање у односу на лице које уговара осигурање.

Дисбаланс у информисаности доводи до многобројних аномалија у интерперсоналним односима лекара и пацијента. Једна од њих исказује се као морални хазард, тј. ситуација у којој једна страна у некој трансакцији делује скривено (лекар), па друга (пацијент) не може на време да уочи и прати такав ток акције. Однос пацијента и лекара је у одређеном смислу и *принципал-ајенті* однос. Пацијент (принципал) препушта лекару (агенту) доношење одлуке о дијагностичким поступцима, терапији, контроли, хоспитализацији и слично. Пацијент је принуђен да лекару, као свом агенту који поседује велику информацијску предност, препусти одлуке о облицима и току лечења. У таквом односу могуће су ситуације моралног хазардерства и неетичког деловања лекара, све на штету пацијента.

Финансирање здравствене заштите. У другом поглављу књиге (*Правичној и здравствена политика*) Шолак елаборира своју основну тезу о правичности као циљу здравствене политике. Остварење права на здравље важан је критеријум за оцену успешности постојећег стања у здравственом систему. То укључује доступност здравствене заштите доброг квалитета, солидарност, одговорност за властито здравље и здравље других, уклањање здравствених неједнакости. Највећи проблем у достизању овог циља је финансирање здравствене заштите, што ће према мишљењу Пола Самјуелсона бити једно од највећих економских изазова данашњег света. Шолак указује на рецентну литературу и радове најзначајнијих економиста (Ероу 1963, Бјукенан 2002, Акерлоф 1970, Сен 2002, Фогел 2004, Стиглиц 2004, Кучеренко 2005, Татарников 2006 и др.), у којима се расправља о моделима финансирања здравствених услуга. Ова питања преламају се кроз општу улогу државе у савременој привреди, а посебно у здравственом сектору, где постоји изражен сукоб економских и медицинских критеријума и ограниченост ресурса које друштвена заједница може да употреби у здравственом сектору. Шолак је мишљења да је здравствена услуга битно различита од осталих производа и услуга, будући да је тражња за здравственом услугом изведена тражња, те да коришћење здравствених услуга не спада у директни уогођај као код других производа. Тако, на пример, екстерни ефекти здравствене услуге могу да донесу корист и онима који нису директни корисници (лечење заразних болести).

Модели финансирања. Аутор упозорава на скроман избор основних модела финансирања здравствене заштите, који се своди на примену тржишта здравствених услуга и добровољно осигурање, финансирање путем буџета и обавезно здравствено осигурање, а могућа су и директна плаћања од стране пацијената. Без обзира на то о ком моделу финансирања је реч, у формулу пословања здравства увек улази порез, социјално осигурање, наплаћивање од пацијената и приватног осигурања. Финансирање засновано на порезима позитивно корелира с правичношћу, систем заснован на социјалном осигурању умерено негативно корелира с правичношћу, а систем заснован на приватном осигурању, директном или делимичном плаћању високо негативно корелира с правичношћу.

Када је реч о моделима финансирања здравственог сектора, Шолак разликује прогресивне, регресивне и пропорционалне моделе, у зависности од процентуалног дела дохотка који домаћинства издвајају за здравствену заштиту. Ако с повећањем дохотка расте стопа издвајања, реч је о прогресивном финансирању; ако пак стопа опада с повећањем дохотка, реч је о регресивном финансирању, а ако је стопа непромењена без обзира на висину дохотка, реч је пропорционалном финансирању здравствене заштите. Аутор проблематизује и принцип партиципације као метод ограничавања потрошње у здравственом сектору, будући да висока партиципација искључује сиромашније пацијенте и ограничава доступност услуга, док ниска партиципација не даје значајније ефекте на ограничење непотребног коришћења услуга, што све угрожава правичност у здравственој заштити.

Неједнаке шансе на медицинску заштиту нису узроковане само висином прихода грађана и начином финансирања здравства, него су нарушене и дубоко укореваним токовима неофицијелних плаћања здравствених услуга. Реч је о илегалним, неформалним, сивим медицинским услугама и недозвољеним облицима плаћања, посебно присутним у оним срединама у којима постоји инсуфицијенција здравствених фондова.

Фармацеутска експанзија. Слабостима у здравственој заштити доприноси и недовољно регулисана фармацеутска област, што резултира њеном неконтролисаним тржишном експанзијом, растом цена и профита, увозом и продајом фалсификованих лекова, црним тржиштем лекова, паралелним дистрибутерским мрежама, фармацеутским маркетингом „од врата до врата“ и сл. У таквим околностима пацијенти остају збуњени, неретко препуштени властитом избору лекова и самолечењу. Проблематична је и листа лекова коју пацијенти могу добити на рачун здравственог осигурања, која чешће зависи од флукуације економских токова, него од стварних медицинских разлога. Аутор указује и на праксу преписивања рецепата у приватним лекарским ординацијама на терет обавезног здравственог осигурања, што грађанима који живе изван места у којима постоји и приватна пракса онемогућава доступност оваквог лечења. У целини посматрано, ови и слични проблеми у медицинској заштити стварају затворен круг у којем човек игра улогу која му је наметнута, а готово нимало не доприноси његовом здрављу.

(Не)успеси здравствених реформи. У трећем, завршном поглављу (*Правичности и реформа здравства у Србији*) Шолак истражује разлоге неуспеха здравствених реформи у Србији. Иако је последњих деценија било више различитих иницијатива за реформу здравственог осигурања, за сваку од ових покушаја реформе карактеристичан је недостатак темељне оцене постојећег стања, квалитетне анализе, а посебно је скроман квалитет *здравствене статистицике*. У Србији недостаје континуирано праћење основних индикатора здравствене заштите и потпунија социомедицинска и демографска анализа, као што је стопа смртности одојчади, очекивано трајање живота, размештај здравственог персонала, а додатне потешкоће у анализи и статистици медицинских услуга чини и актуелно стање паралелизма у коришћењу здравствених услуга.

На самом крају студије, аутор отвара низ питања везаних за правичност и квалитет у здравственој заштити, узимајући за критеријуме стопу смртности, превенцију, ургентну здравствену заштиту, број лекара и њихову уравнотежену географску распоређеност, те функционисање фармацевтске индустрије. Питајући се

прети ли Србији „медицинска клопка за сиромашне“, аутор указује на стање паралелизма у систему здравствене заштите, који може довести до два одвојена здравствена система – једног за богате, другог за сиромашне. Стога је повезивање државног и приватног сектора неопходно за складно функционисање здравственог система као целине. У оптимистичкој перспективи развоја здравственог система правичност би укључивала географску, хоризонталну и вертикалну димензију здравствене заштите и, од прворазредног значаја – пружање медицинске неге без условљавања.

Сагледавањем целине овог рада, може се рећи да је Здравко Шолак написао и приредио вредну и обимну књигу, комплетирану са око 340 референци и индексом појмова и аутора. По избору теме актуелна, по методици излагања систематична и термилошки прецизна, ова књига представља исцрпан, информативан и занимљив прилог у проучавању теорије и праксе здравствене заштите као теме дана и замршеног питања правичности у здравственој политици. Овом књигом аутор је допунио своју, већ богату, библиографију из области економике здравства.

Биљана Рајковић Њеђован

IN MEMORIAM

UDC 33:929 Kowalik

ТАДЕУШ КОВАЛИК – ВЕЛИКИ ПОЛИТЕКОНОМИСТ

РАЈКО М. БУКВИЋ

Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ,
Ђуре Јакшића 9, Београд, Србија
bukvicrajko@gmail.com

САЖЕТАК: У раду се разматрају живот и дело Тадеуша Ковалика, једног од најзначајнијих пољских економиста друге половине 20. и почетка 21. века. Рођен у сиромашној породици, рано је прихватио идеју социјалне правде, која му је током целог живота била водилца и у научној активности. Израстао на традицијама учења Оскара Лангеа и Михала Калецког, и темељно проучивши дело Розе Луксембург, Ковалик је био не само велики економист, него је, као доследни левичар, учествовао и у борбама за реформу хиперцентрализованог и бирократизованог привредног и друштвеног система Пољске. Одмах након извршених политичких промена и почетка тржишних реформи он се дистанцирао од прихваћеног (Балцеровићевог) програма реформи и постао његов најоштрији критичар, задржавајући изворне левичарске идеје из почетног периода активности Солидарности. Био је непомирљиви противник неолибералне економске теорије, супротстављајући јој захтеве за плурализмом и јавним дебатама о економској политици. С таквим уверењима и несмањеном активношћу деловао је до самог краја живота.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: економист, левичар, социјална правда, критика, анти-неолиберализам, Солидарност

Im Gedenken an Tadeusz Kowalik (1925–2012),
einen hervorragenden polnischen politischen
Ökonomen, der ein unermüdlicher Fürsprecher für
das Wohlergehen und die demokratischen Rechte
der Arbeiterinnen und ihrer Familien war.

EuroMemorandum 2013

У Варшави је средином 2012. године, у 86. години, преминуо један од најистакнутијих пољских економиста друге половине 20. и почетка 21. века, ангажовани интелектуалац и друштвени делатник Тадеуш Ковалик (Tadeusz Kowalik).

Тадеуш Ковалик (19. 11. 1926. – 30. 7. 2012) био је од 1989. професор економских и хуманистичких наука на Институту економике, Пољска академија наука, Варшава, и Школи за друштвене и економске студије. Од 2000. проректор Више друштвено-економске школе у Варшави.

Рођен је у селу Кајетановка (Kajetanówka), на југоистоку Лублинског региона. Одрастао је у условима сиромаштва и лишавања, у селу у којем су недостајали основни услови као пошта, продавница или школа. Велике неправде и друштвене неједнакости предратне Пољске формирале су његове политичке ставове и изборе до краја живота. Желео је да постане правник и да брани сиромашне и потлачене. Тако је и започео професионалну каријеру пред рат, а наставио је и после рата. Најпре је 1946–47. радио у Гдањску, затим 1948. у Кракову, и најзад 1950–51. био је судски чиновник-експерт у Варшави. Одгајан је у породици коју је сам описивао као отворену и толерантну, која је ценила образовање и литературу. Заједно са својим сестрама био је први у селу који је, до 1960-их, стекао универзитетско образовање. После рата, који је прекинуо његово детињство, ступио је на Школу (Институт) друштвених наука коју је основао Централни комитет Пољске уједињене радничке партије (ПУРП), студирао је три године на Правном факултету пре него што је комплетирао четврту годину на Варшавском универзитету. Мастер студије права завршио је 1952. На Институту је и радио као аспирант од 1954. до 1959. године. Од 1960. радио је на разним институцијама при Пољској академији наука (ПАН).

С критичким односом према раскораку између декларација и друштвене стварности, врло брзо је постао један од истакнутих чланова пољског поратног ревизионизма који се борио за идеје социјалистичке једнакости и друштвене праведности. У тим тежњама налазили су се корени његовог дугогодишњег проучавања мисли и дела Лудвика Кшивицког (Ludwik Krzywicki), Едварда Абрамовског (Edward Abramowski), Розе Луксембург (Rosa Luxemburg), Оскара Лангеа (Oskar Lange) и Михала Калецког (Michał Kalecki). Припадао је растућој пољској интелигенцији која је укључивала неке од најреспектабилнијих критичких интелектуалаца двадесетог века, као што су Лешек Колаковски (Leszek Kołakowski), Влођимјеж Брус (Włodzimierz Brus), Казимјеж Ласки (Kazimierz Łaski) и Адам Шаф (Adam Schaff).

Када се од права преоријентисао на економске науке, порасло је његово интересовање за „некомунистичке“ социјалистичке економисте под вођством Оскара Лангеа, који му је и био ментор када је докторирао

економске науке 1958. Постдокторски степен стекао је 1964, такође на Варшавском универзитету. Ковалик је стицао економска знања у оквиру једне од најкреативнијих група левог крила економиста у Европи, која је укључивала Лангеа, Бруса, Едварда Липињског (Edward Lipiński) и Калецког. Они су стварали ослањајући се на дела Розе Луксембург, посебно на њену књигу *Акумулација капиталa*, која је показала како су развијене западне привреде расле инкорпорирањем некапиталистичких области на свом истоку¹. Ове идеје развијене су код писаца као што је Калецки који је 1930-их користио Марксове категорије да би развио многе теорије и концепте кејнзовске економике пре него што је то учинио сам Кејнз. У раним 1960-им Ковалик је у оквиру припрема за прославу 65. рођендана Калецког био ангажован на припремању кратког биографског приказа о њему, па је с тим у вези имао с њим низ интервјуа. Они су имали велик значај и за Ковалика, али и за Калецког, који се захваљујући њима вратио у дискусије 1920-их и 1930-их година.

Праву прекретницу у Коваликовој каријери представљало је објављивање књиге о теорији акумулације Розе Луксембург 1971. [Kowalik 1971]. У овом мајсторском делу Ковалик је покушао да реконструира политичку економију прве половине 20. века, онако како је то учинио, иако он то никада и није успео да доведе до завршетка, Карл Маркс (Karl Marx) за средину 19. века. Разматрању савремене политичке економије Ковалик је затим посветио већи број радова, на пример [Kowalik 1975], као и радове објављене у реномираним светским часописима [Kowalik 1978] и др.

Током политичког отопљавања од 1956. до 1962. био је члан „Групе искривљени круг“ (Klub Krzywego Koła, Crooked Circle Group)², коју су у Варшави чинили критички интелектуалци. Дао је свој глас оним интелектуалцима који су се залагали за нови систем економског управљања, више радничког самоуправљања (често гледајући на Југославију као инспирацију) и политичке реформе. Под његовом редактуром (од 1956. до 1958, када је с тог места одстрањен) недељник *Привредни живот* (*Życie Gospodarcze*) постао је форум за оне који су тражили реформе система, и током 1950-их и 1960-их помогле су да се припреми десетина књига критичких економиста и социолога.

Као што наводи његов добар пријатељ и познавалац Јан Топоровски [Toporowski 2013], Ковалик је и поред критичког односа према хиперцен-

¹ О значају те књиге за развој идеја ове групе довољно говори оцена коју је о њој дао Т. Ковалик, по којој је то „вероватно најбоља књига коју су дали марксистички и социјалистички мислиоци од Марксовог *opus magnum-a*” [Luxemburg 2003: X].

² Клуб слободномислићих интелектуалаца, који је деловао у Варшави, у годинама 1955–1962. У раду клуба учествовали су, између осталих, Лешек Колаковски (Leszek Kołakowski), Јацек Куроњ (Jacek Kuroń), Адам Михњик (Adam Michnik), Станислав Осовски (Stanisław Ossowski).

трализованом економском систему и захтева за његовом реформом, у то време још био присталица теорије конвергенције економских система, што је бранио приликом прве посете Лондону, где се поред осталог срео и са чувеним Исаком Дојчером (Isaac Deutscher), марксистичким историчаром и чланом предратне Комунистичке партије Пољске, која је распуштена 1938.

Иако критичан према реалном социјализму, Ковалик је остао члан ПУРП-а 20 година, од 1948. до 1968, када је био искључен из партије, као део опште чистке опозиционих интелектуалаца. Од тада постаје део растуће опозиције. Помагао је у организацији семинара с Брусом, с позивима само непартијцима. Био је коаутор отвореног писма делегатима VII конгреса ПУРП-а, залажући се за реформу система (1975). Учествовао је у стварању Радничке одбрамбене лиге (КОР), организације коју је основао Одбор за одбрану радника 1976. Лига је хтела да створи савез опозиционих интелектуалаца и индустријске радничке класе; од 1977. држао је предавања на њеном независном „Летећем универзитету“.

Био је један од оснивача и члан ТКН – Друштва научних курсева (TKN – Towarzystwo Kursów Naukowych), независног удружења које се у годинама 1978–81. борило против ограничења и цензурисања у образовању и научном раду, и које се допуњавало с делатношћу Летећег универзитета. У чувеним догађајима у Гдањску 1980–81. додао је своје име групи интелектуалаца који су подржали захтеве штрајкача из Гдањског бродоградилшта и постао саветник у Међуфабричком штрајкачком комитету. И у наредним годинама био је политички врло активан: 1987. саоснивач Асоцијације самоуправљања (Association of Self-management); 1988. саоснивач Асоцијације Демократија и солидарност (Association of „Democracy & Solidarity”), 1990. саоснивач Фондације пољских радника (Foundation of the Polish Labour) и 1992. партије Раднички савез (The Union of Labour), од 1994. члан Савета за социо-економску стратегију (Council of Socio- Economic Strategy). Остао је члан синдиката Солидарност до 1992, учествујући у његовом раду као саветник и члан програмског одбора. За време предавања која је држао током 1980-их (у САД, Канади и Британији) остао је оштар заговорник реформисања система у Пољској кроз левичарски демократски програм који је имао масовну подршку становништва. Био је присталица идеје округлих столова који су водили договореним трансформацијама комунистичког система, али у њима није учествовао због неких програмских разлика које су се појављивале у току припрема дискусија.

Главни Коваликов допринос уследио је током трансформације од комунизма ка стварању капитализма у Пољској. Од почетка је био у опозицији тзв. плану Лешека Балцеровића (Leszek Balcerowicz), стекавши

епитет главног левичарског критичара тог плана. План је остао повезан са синтагмом „шок-терапија“. Усвојен је у другој половини 1989, када је на власти већ дошло до историјске промене³. План је уводио пакет реформи који је изгледао као брзи скок у капиталистички систем⁴. Коваликова критика реформи у духу шок-терапије ишла је у два правца. Први је усмерен на социјалне трошкове реформи, којима се он супротстављао. Реформе у духу шок-терапије гурале су велик део становништва у сиромаштво, стварајући велике социјалне неједнакости и водећи формирању огромне структурне незапослености и отпуштању радника, што је све карактеристика пољског капитализма до данас. Ковалик је у томе видео не само морални или социјални пад, него и економски проблем. У критици процеса трансформације био је толико отворен и доследан, да су и многи од његових претходних истомишљеника и сабораца сматрали да је отишао предалеко [Osiatyński 2012].

Други правац критике био је усмерен против проглашавања неолибералног пута шок-терапије као јединог могућег пута изласка из претходног система. Овом тематиком темељно се бавио у неколико од својих последњих радова. У раду [Kowalik 2005] дао је преглед резултата промена система у Пољској у периоду трансформације. У књизи занимљивог (и потпуно савременог) назива [Kowalik 2009] дао је широко теоријско и емпиријско разматрање пољске трансформације с аспекта својинско-правних односа. Као што у осврту на ову књигу истиче Титенбрун [Tittenbrun 2010], она је важна не само за Коваликове читаоце левичарских уверења, него и за оне са супротног спектра, ако желе да сачувају минимум интелектуалног и научног поштења. У својој последњој књизи (објављеној на енглеском) *From Solidarity to Sellout* [Kowalik 2012] он скрупулозно доказује да је неолиберална економска мисао била мањински тренд у оквиру Солидарности и да је подршка коју јој је пружио руководство Солидарности била

³ Након победе Солидарности на изборима у јуну 1989. пољски премијер постао је Тадеуш Мазовјецки (Tadeusz Mazowiecki). Тиме је био припремљен терен за реформе. У септембру 1989. формирана је комисија под председништвом Ј. Балцеровића, водећег пољског економисте, министра финансија и заменика премијера. Међу члановима комисије били су Џефри Сакс (Jeffrey Sachs), Станислав Гомулка (Stanislaw Gomulka), Стефан Кавалец (Stefan Kawalec) и Војћех Мисјонг (Wojciech Misiąg), Марек Домбровски (Marek Dąbrowski), Ришард Пазура (Ryszard Pazura) и др. Балцеровић је био под утицајем харвардског економисте Сакса, у то време економског саветника Солидарности, и Дејвида Липтона (David Lipton), бившег економисте Међународног монетарног фонда. Програм је добио одобрење и финансијску подршку од Међународног монетарног фонда, и његово спровођење почело је 1. јануара 1990.

⁴ У спровођењу програма шок терапије једно од кључних места припадало је приватизацији, која је реализована по моделу масовне ваучерске приватизације, кроз инвестиционе фондове, под вођством министра приватизације Јануша Левандовског (Janusz Lewandowski). Једну од важних улога у том процесу имао је Божидар Ђелић, као саветник у пољској Влади у Варшави од 1991. до 1992. министра приватизације и министра финансија Лешека Балцеровића.

издаја идеала и историје тог покрета. Ковалик је водио борбу с неокласичним економистима који су преузели доминацију на пољским универзитетима, покушавајући да тамо врати свој облик (позитивне) економске науке. Он је покушавао да промовише плурализам у оквирима економске научне дисциплине и да подстакне јавну дебату о економској политици, залажући се да Пољска изабере социјалдемократски пут попут земаља као што је Шведска.

Као некоме ко је одрастао и образовао се на економској мисли Калецког, за њега глобална економска криза 2008. није дошла као изненађење. Он је био против кретања ка јединственој валути у Европи, особито против оне која је промовисана под чврстом монетаристичком регулацијом Пакта о расту и стабилности. Веровао је да је криза показала како само привреда изграђена на јакој националној држави може да се одупре снагама међународног тржишта. Залагао се стога против еврозоне и за њено размонтирање које ће бити најбољи излаз из садашње кризе омогућајући државама да преузму више контроле над својим привредама и да заштите своје становништво.

И тако, у 1980-им и 1990-им играо је водећу улогу у покрету Солидарност, борећи се на страни радника за алтернативу „реалном социјализму“, доприносећи његовом слому. После тога уследила је рестаурација капитализма, а Пољска је постала једна од земаља с највећим неједнакостима на свету. Ковалик се питао како је то могло да се деси у земљи која је једном имала највећи и најофанзивнији раднички покрет у Европи. У последњој књизи *From Solidarity to Sellout*, која је објављена непосредно уочи његове смрти, он износи дебате у оквиру Солидарности, академских и интелектуалних кругова, и Комунистичке партије о будућности Пољске и конкурентске визије друштва. Ковалик доказује да су неуспеси Комунистичке партије, комбиновани с моћи Католичке цркве и утицајима из Сједињених Држава, преокренуле напоре за изградњу кооперативног и демократског економског поретка у 1990-им. Уместо тога, Пољска је била усмерена на округан повратак на тржиште, који је резултовао великом неједнакошћу у дистрибуцији националне производне својине – она је најчешће завршавала у рукама бивших политичких владалаца, који, са страним власницима, конституишу нову капиталистичку класу. Био је оштар критичар неолибералног модела капитализма, који је оцењивао као подршку интересима финансијског сектора и најбогатијег слоја⁵. Као што су истакли његови

⁵ Врло је илустративан један од његових познијих радова [Ковалик 2009], објављен у водећем белоруском часопису, где се разматрају узроци још увек актуелне светске финансијске и економске кризе, коју он види као резултат владавине током последњих 35–40 година у светском капиталистичком систему тенденције преплитања политичке, корпоративне и финансијске власти, а што

колеге и поштоваоци⁶, Ковалик је био један од најизразитијих критичара пољског модела трансформације и реформи Лешека Балцеровића⁷.

Био је члан Савета Института политичке економије Карл Полањи, Монреал; члан Међународне асоцијације политичких наука; члан Међународне асоцијације партиципативне економије (и Издавачког савета њеног часописа *Economic Analysis*), члан Европске асоцијације еволуционе економије, почасни члан асоцијације алтерглобалиста Attac.

Добитник је три степена ордена – Крста препорода Пољске (витешки, официрски и заповеднички): Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski (1995), Krzyż Oficerski Orderu Odrodzenia Polski (1997), Krzyż Komandorski Orderu Odrodzenia Polski (2006) и носилац звања Заслужни културни радник: Zaszłony Działacz Kultury (2001).

Добитник је већег броја признања и ордена: Кавалирски (витешки) крст Ордена препорода Пољске (1995), Официрски крст Ордена препорода Пољске (1997), Заповеднички/Командирски/Командантски крст Ордена препорода Пољске (2006), Заслужни делатник културе (2001).

Истакнут је његов редакторски рад. У годинама 1967–1986. издао је критичко издање Лангеових Сабраних дела, у осам томова, и заједно с Жежијем Осјатињским (Jerzy Osiatyński) Сабрана дела Михала Калецког, оба на пољском; 1994: *Economic Theory & Market Socialism, Selected Essays of Oskar Lange*, Edward Elgar; сарађивао је у издавању дела из историје економске науке (од Адама Смита до Џона М. Кејнза, Рудолфа Хилфердинга, Розе Луксембург).

Ковалик је био аутор више књига (претежно је објављивао на пољском) и прилога у књигама. Библиографија његових радова (закључно с 2009. годином) налази се на сајту: <http://www.polskatransformacja.muza.com.pl/?page=47>. Као важнија дела, међу којима је од оних на енглеском сам неке истакао, истичу се и радови који су објављени у Београду [Kowalik 1998], [Kowalik 1999].

Био је изузетно плодан аутор. У Институту економских наука Пољске академије наука имао је највише објављених радова код реномираних издавача у земљи и иностранству. Последњи пут (26. априла 2012) учествовао је у Пољском друштву економиста, ПТЕ (PTE, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne), на традиционалној дискусији „Четвртак с економистима”, у дискусији поводом представљања књиге Витолда Кјежуна (Witold Kieżun) *Patologia transformacji*. Као што каже Осјатињски [Osiatyński 2012], неки

је оличено у олигархијској тријади Вол Стрит – Министарство финансија (САД) – Међународни монетарни фонд.

⁶ Видети, рецимо [Mączyńska 2012].

⁷ Опсежно разматрање овог плана и његових домета дао је Ковалик већ у раду [Kowalik 1991].

његови ставови и оцене могу се osporavati, што је и он знао, али је сматрао да о стварима као што су друштвена праведност, једнакост шанси, незапосленост и сиромаштво треба говорити јасно и гласно, да се не треба препуштати опортунизму, фразирању и дипломатском говору. Тиме се понекад удаљавао и од својих пријатеља и сабораца, али је тиме уједно постао, као што каже један од његових ученика, Човек-институција [Bakalarczyk 2012]. А да таква оцена није само субјективна, довољно говори и посвета у најновијем издању EuroMemorandum-а, издвојена на почетак овог текста.

ЛИТЕРАТУРА

- Ковалик, Тадеуш. У истоков современног финансиовог кризиса, *Белорусский экономический журнал*, Год. 13 (2009) № 1, стр. 4–12.
- Bakalarczyk, Rafał. Wielki ekonomista w ludzkiej skali (Pamięci prof. Tadeusza Kowalika), *Nowy Obywatel*, <http://nowyobywatel.pl/2012/08/03/wielki-ekonomista-w-ludzkiej-skali-pamieci-prof-tadeusza-kowalika/> 3-08-2012.
- Bibliografia publikacji prof. Tadeusza Kowalika, <http://www.polskatransformacja.muza.com.pl/?page=47>
- EuroMemo Gruppe. *Die Krise in der Europäischen Union verschärft sich: Ein grundlegender wirtschaftspolitischer Wandel ist notwendig*. EuroMemorandum 2013, www.euromemo.eu
- Kowalik, Tadeusz. Economics and praxiology. O. Lange's Political Economy, *Organon*, Vol. 11 (1975), pp. 303–324.
- Kowalik, Tadeusz. The experience of ownership transformation of state firms in Poland, in: Negoslav P. Ostojic i Norman Scott (red.), *Experiences and results of privatization on the economies in transition*, Proceedings of the Second ECPD International Round Table, Belgrade 1998, pp. 111–124.
- Kowalik, Tadeusz. The institutional framework of Dobb's economics, *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 2 (1978) № 2, pp. 141–151.
- Kowalik, Tadeusz. Marketization and privatization: the case of Poland, *Socialist Register*, Vol. 27 (1991) pp. 259–278.
- Kowalik, Tadeusz. Privatization and distributive justice, Poland's experience, in: N. P. Ostojic & N. Scott (editors), *Recent lessons from transition and privatization. Problems of institutions and corporate governance*, ECPD, Belgrade 1999.
- Kowalik, Tadeusz. *Róża Luksemburg Teoria Akumulacji i Imperializmu*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1971.
- Kowalik, Tadeusz. *Systemy gospodarcze. Efekty i defekty reform i zmian ustrojowych*, Fundacja Innowacja, Warszawa 2005.
- Kowalik, Tadeusz. www.polskatransformacja.pl, MUZA SA, Warszawa 2009.
- Kowalik, Tadeusz. *From Solidarity to Sellout. The Restoration of Capitalism in Poland*, Monthly Review Press, New York 2012.
- Luxemburg, Rosa. *The Accumulation of Capital*, Routledge, London and New York 2003.
- Maczyńska, Elżbieta. Wspomnienie Profesor Tadeusz Kowalik 1926–2012. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego*, № 3, 2012, p. 2.

- Osiatyński, Jerzy. Tadeusz Kowalik: 1926–2012, *Gazeta Wyborcza*, http://wyborcza.pl/1,76842,12264541,Tadeusz_Kowalik__1926_2012.html#ixzz2JyAH61AO 7. 8. 2012.
- Tittenbrun, Jacek. Narzucony system, *Nowa krytyka*, № 24–25, 2010, pp. 313–319.
- Toporowski, Jan. Tadeusz Kowalik and the Accumulation of Capital, *Monthly Review*, Vol. 64 (2013), 8 (January), pp. 33–44.

TADEUSZ KOWALIK – A GREAT POLITICAL ECONOMIST

by

RAJKO M. BUKVIĆ

”Jovan Cvijić“ SASA Institute for Geography,
Đure Jakšića 9, Belgrade, Serbia
bukvicrajko@gmail.com

SUMMARY: The paper shows the life and work of Tadeusz Kowalik, one of the greatest Polish economists of the second half of XX and the beginning of XXI centuries. Born in the poor family, he early accepted the ideas of socio-democracy, which he combined with scientific activity during his whole life. He grew on traditions of O. Lange and M. Kalecki, and studied profoundly the work of Rosa Luxemburg. He was not only a great economist, but being a principled leftist, he also took part in the struggle to reform the hyper-centralized and bureaucratized economic and social system of Poland. Immediately after the political changes and the beginning of market reforms he distanced from the accepted reforms (Balcerowicz’s Program) becoming its sharpest critic. Kowalik adhered to the original leftist ideas from the initial period of the Solidarity activity. He was the irreconcilable opponent of the neoliberal economic theory, arguing in favor of pluralism and public debates on economic policy instead. He kept working by the same principles and with the same intensity until the end of his life.

KEY WORDS: economist, leftist, social justice, critique, anti neo-liberalism, Solidarity

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

СНЕЖАНА БАБИЋ КЕКЕЗ (Нови Сад, 1960). Доценткиња на ПМФ и МФ УНС.

Дипломирала (1986) на Одсеку за педагогију ФФ УНС. Магистрирала (2000) на ТФ у Зрењанину. Докторску тезу „Педагошка култура родитеља и васпитно деловање у породици“ одбранила (2008) на ФФ УНС. На ПМФ и МФ УНС предаје: Увод у педагогију, Дидактика, Припрема младих за брак и породицу. Области интересовања: образовне политике, систем образовања и васпитања, породична педагогија, интеркултурално образовање. Стручне и научне радове објављивала у периодичним публикацијама: *Didactica Slovenica – Pedagoška obzorja*, *Odgojne znanosti*, *Pedaĳoĳija*, *Naša škola*, *Pedaĳoĳiska stĳvarnostĳ*, *Истраживања у њедаĳoĳији*, *Зборник Одсека за њедаĳoĳију ФФ у Новом Саду* и у зборницима радова с домаћих и страних научних скупова, као и монографијама. Учествовала је у изради Стратегије развоја високог образовања у АПВ и предлога Закона о образовању одраслих РС. Тренутно ради на научном пројекту „Педагошки плурализам као основа стратегије образовања” који финансира МПН РС.

Важнија дела: *Приручник за родитеље – Тајне велике и мале*, Нови Сад 1998; *Образовне њошребе у функцији развоја њедаĳoĳике културе родитеља*, Вршац 2009; *Дидактика*, Зрењанин 2012.

СНЕЖАНА БЕСЕРМЕЊИ (Нови Сад, 1962). Редовни професор Департмана за географију, туризам и хотелијерство ПМФ УНС и шеф Катедре за туризам.

Дипломирала (1988) на Катедри за географију ПМФ УНС. Магистрирала (1994) на ГФ БУ. Докторску тезу „Хидрографски мотиви у функцији развоја војвођанског туризма“ одбранила на Департману за географију ПМФ УНС (1999). Ужа стручна област: Друштвена географија, Туристичка географија, Културни туризам. Стручне и научне радове објављивала у часописима: *Туризам*, *Geographica Raĳponica*, *Зборник радова Инстѳиѳуѳија за Ѳеоѳрафију* (касније *Зборник радова Дејарѳмана за Ѳеоѳрафију, ѳуризам и хoшелојерсѳво*), *Зборник радова (ГИ „Јован Цвијић“)*, *Зборник радова (ГФ БУ)*, *Зборник МС за друшѳвене науке*, *Раѳ Музеја Војводине*, *Геа* итд. Члан је научног комитета Светске асоѳијације за културни туризам, члан СГД, члан ГДВ. Била члан тима за споровођење националног еколошког плана ЕАР. Аутор и коаутор неколико монографија и уѳбеника.

Важнија дела: *Културна добра у ѳуристѳичкој Ѳонуди Војводине*, Нови Сад 2002 (група аутора); *Ушѳицај хидрографских објекѳа ѳа на ѳуризам у Војводини*,

Београд 2004; *Друшћивено-географски елементи простора и туризам*, Нови Сад 2004; *Заштићена природна добра и еко туризам Војводине*, Нови Сад 2004 (група аутора).

БОШКО БОЈОВИЋ (Београд, 1948). Историчар, филолог, социолог, научни саветник у Балканолошком институту САНУ. Предавач (1997–2000) а затим ванредни професор (2000–2010) на Универзитету друштвених наука у Паризу: Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.

Дипломирао (1981) на ФФ БУ, магистриро (1985) на Универзитету Париз I Пантеон-Сорбона (Universite Paris I Panthéon-Sorbonne), докторирао (1990) на Одељењу за византологију Универзитета Париз I Пантеон-Сорбона. Хабилитирао за руковођење научним пројектима (Habilitation a diriger les recherches) на Универзитету друштвених наука (Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales) у Паризу (1994). Стипендиста фондације Александар С. Оназис (1996/97 и 2004). Учесник преко педесет научних скупова у земљи и иностранству. Аутор 11 монографија, као и преко 150 радова у домаћим и страним научним часописима. Члан је Уредништва *ЗМСДН*. Поља његових истраживачких интересовања обухватају друштвену историју средњег века, новог века и савремену историју Балкана, филологију, историју средњовековне књижевности и епске народне књижевности, историју и социологију религије, геополитику Југоисточне Европе.

Важнија дела: *L'idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du Moyen-Age serbe*, N° 248, Orientalia Christiana Analecta, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Roma 1995; *Raguse et l'Empire ottoman (1430–1520)*, Paris 1998; *Владарски во и светиости у српском средњем веку*, Београд 1999; *Le monde byzantin (VIIIe–XIIIe siècle). Economie et société*, Paris 2006; *Историја и есхаион. Из историје и књижевности јужнословенској средњег века – Histoire et eschatologie. De l'histoire et de la littérature du Moyen Age sud-slave*, Paris–Врњачка Бања 2008; *Le millénaire byzantin (324–1453)*, Paris 2008; *Chilandar (Mont-Athos) et les pays roumains (XVe–XVIIe siècle). Les actes des princes moldo-valaques des Archives de Chilandar. Etude historique et philologique*, Paris 2010; *Kosovo et les Balkans Occidentaux. Question de stabilité régionale et de sécurité européenne. Après dix ans de protectorat: minorités et le patrimoine culturel en sursis*, ECPD, Belgrade 2011.

ИГОР ВИКТОРОВИЧ ВОЛКОВ (Волков Игорь Викторович) (1964). Директор Центра међународних односа на Нижегородском инжењерско-економском институту (НГИЭИ) у Књагињину. Поседује научни степен кандидата економских наука из области Економика и управљање народном привредом. У наставном звању, доцент је на Катедри Економика и статистика. Научна усмереност – стварање повољних услова за развој инвестиционе делатности у аграрно-индустријском комплексу (АПК).

Важнија дела: *Инвестиционни климат в АПК Нижегородской области: пути его формирования*, НГИЭИ, Књагинино 2007; *Устойчивое развитие отраслей АПК – основа продовольственной безопасности* (коаутор), НГИЭИ, Књагинино 2012; *Экономические расчёты при условии риска в отраслях АПК. Проломены* (коаутор), НГИЭИ, Књагинино 2012.

АЛЕКСАНДАР САША ГАЈИЋ (Нови Сад, 1973). Научни сарадник ИЕС у Београду (од 2009).

Дипломирао на ПФ УНС (1998), магистрирао на ФПН БУ – смер међународни односи, докторирао на УНС (2008) на интердисциплинарним студијама правних, политичких наука и политичке филозофије. Запослен у ИЕС (од 2006). Истраживачка интересовања: друштвене и правно-политичке теорије, политичка филозофија, студије културе, међународни односи итд. Учесник је великог броја конференција националног и међународног карактера. Аутор је четири књиге и уредник једног зборника радова.

Важнија дела: *Нова велика игра: теолошко-политичко напрежање у каснијем додручју*, Београд 2009; *Духовне основе свештске кризе*, Београд 2011; *Коридорна носилац*, Београд 2011; *Идеја свештске државе*, Београд 2012.

БРАНИСЛАВ БРАНА ДИМИТРИЈЕВИЋ (Београд, 1939). Доктор и магистар стоматолошких наука. Редовни професор максиларно-лицне хирургије на СтФ БУ у пензији. Књижевник.

Дипломирао (1963) и магистрирао (1976) на СтФ БУ (1963), на ком је одбранио (1980) и докторску тезу „Заступање фонетичких принципа у формирању пост-ресекционих горњовиличних протеза“. Објавио преко 160 научних и стручних радова из области стоматологије, максиларно-лицне хирургије, судске медицине, медицинског права, биоматеријала и историје медицине. Под књижевним именом Брана Димитријевић објавио низ прозних дела – прича, романа, есеја и путописа. Председник Секције за историју медицине СЛД, уредник одељка „Историја медицине“ електронске библиотеке „Растко“. Добитник је Златног пера СЛД (2011).

Важнија дела: *У конијејнеру: записи српској војној хирургији 1916–1918*, документарна литература, Београд 2001, 2004; *Јереванско пророчанство*, путописни есеји, Београд 2001; *Стоматологија и култура*, Београд 2002; *Београдски кошмар Михаила Буљакова: Псеће срце друштво гео*, роман, Београд 2004; *Повреде зуба*, група аутора, Београд 2007; *У равницама привага*, документарна литература, Београд 2008; *Моја јерина*, Београд 2010.

СЛАВИЦА ЖИЖИЋ БОРЈАНОВИЋ (Крушевац, 1953). Лекар специјалиста микробиологије у ИЈЗ Србије „Др Милан Јовановић Батут“.

Дипломирала (1978) на МФ БУ, на ком је и магистрала из области медицинске генетике (1984) а потом и докторирала (1997) тезом „Поређење вредности бактериолошких и клиничких налаза код гнојног запаљења плућне марамице“. Руководила пројектом МНТ „Вредност програма вежби ванболничких пацијената с едукацијом, континуираним праћењем и бактериолошким налазима спутума код ХОБП“ (2002). Била начелник јединице за научноистраживачки рад ИЈЗ и уредник *Гласника Института за јавно здравље Србије*, заменик уредника и секретар медицинског часописа *Српски архив за целокупно лекарство*, члан редакције и заменик уредника часописа *Лекар*. Члан је редакције часописа *Здравство Србије* и електронског издања *Medici.com*.

МИРОСЛАВ ИВАНОВИЋ (Ужице, 1979). Докторант на студијама на Природно-математичком факултету у Новом Саду. Био директор Туристичке организације Ужица (2009–2011), тренутно стручни сарадник ТО Ужица.

Дипломирао (2004) и магистрирао (2008) на ПМФ УНС. Аутор је неколико књига и монографија и око 20 чланака у области туризма, првенствено у области културног, еко и сеоског туризма. Био је ангажован на неколико домаћих и иностраних пројеката од којих су значајнији: „Развој типичних производа у североисточној Босни и Златиборском округу у Србији“ (суфинансирала ЕК преко Делегације ЕУ у РС) и „Подршка креирању и промоцији путева еко и одрживог туризма у Босни и Херцеговини“ (финансиран од стране МСП Италије у БиХ).

Важнија дела: *Културно наслеђе у туризму југозападне Србије*, Београд 2009; *Стање и перспективе развоја типичних производа у Златиборском округу* (коаутор), Ужице 2012.

ДЕЈАНА ЈОВАНОВИЋ ПОПОВИЋ (Бања Лука, 1962). Ванредни професор ФБ БУ.

Дипломирала (1987) и завршила специјалистичке студије (1992) на ФФ БУ. Докторирала је на Универзитету у Лондону (1998) на тему токсикологије нејонских сурфактанта. Постдокторска истраживања наставила на Универзитету у Лондону (1998–2001) где је била укључена у неколико истраживачких пројеката с међународним спонзорством. Ради на ФБ БУ, где је изабрана за доцента (2006), а затим за ванредног професора (2011) за предмете Еколошка безбедност и Мониторинг у заштити животне средине.

Као гостујући истраживач на пројекту (1993–1994) Универзитета у Лондону, добила је награду за изврност у научном истраживању. Њена истраживачка интересовања обухватају процену еколошких и здравствених ризика који потичу од наноматеријала, с посебним нагласком на регулативи и стандардизацији наноматеријала. Шеф је Радне групе за стандардизацију нанотехнологије у Србији.

Важнија дела: *Трендови еколошке безбедности у XXI веку*, Београд 2010; *Understanding and Managing Threats to the Environment in South Eastern Europe*, (коаутор с Гораздом Мешком и Чарлсом Филдсом /Charles B. Fields/), Dordrecht 2011.

БЕЛА МУХИ (Сента, 1978). Доктор економских наука. Доцент на ФПЕ УЕДУ у Сремској Каменици.

Дипломирао је на Вишој школи за спортске тренере и менаџере у Београду (2002) и ФАБУС-у у Новом Саду (2005). На УЕДУ одбранио (2008) магистарски рад „Примена маркетинга у развоју сеоског туризма Војводине“ и докторску тезу (2012) „Систем подршке Европске Уније у стимулисању развоја сеоског и еколошког туризма у Србији“. На основним и мастер студијама предаје: Основе туризма, Пословање предузећа у туризму, Мегатрендови у туризму. Научна интересовања: примена маркетинга у туризму, електронско пословање у туризму, селективни облици туризма. Учествовао на више научних и стручних семинара и образовних програма у земљи и у иностранству (Мађарска, Словачка, Румунија, Украјина итд). Објавио је више од педесет научних и стручних радова у референтним домаћим и међународним часописима и излагао више реферата на домаћим и међународним научним и стручним конференцијама. Аутор је више монографија на српском и мађарском језику.

Важнији радови: *Примена маркетинга у сеоском туризму Војводине*, Сремска Каменица 2009; *Мегаинтерговори у савременом туризму* (коаутор), Сремска Каменица 2009; *Falusi turizmus és vidékfejlesztés*, Újvidek 2010.

САША НЕДЕЉКОВИЋ (Београд, 1962). Историчар.

Дипломирао (1998) на групи за историју ФФ БУ. Члан Просветног одбора Соколског савеза Београд (од 2001), члан Уредништва часописа *Око соколово* и Соколске библиотеке. Као члан Организационог одбора учествовао (2002) у припреми изложбе „Сви наши јубилеји телесног вежбања – спорта 1857–2002. године”. Извршни је уредник (од 2005) пројекта дигиталне колекције „Соколска књижница” на Интернету (Пројект Растко, Global Cultural Network: www.rastko.org.rs). Члан Друштва „Свети Сава”, Научног друштва за историју здравствене културе Србије и Удружења за неговање ваздухопловних традиција. Сарадник је СБР-а МС. Учествовао на научном скупу „Љетопис Матице српске у Дубровнику” (Земун, 2010). Учествовао на научној конференцији „Први балкански рат – 100 година касније“ у НБС (2012). Област интересовања: Соколски покрет и историја Приморја. Објавио већи број радова у домаћим часописима: *Бока*, *Брајство Друштва Свети Сава*, *Динар*, *Добровољачки гласник*, *Зборник МС за друштвене науке*, *Нови филмограф*, *Српска слободарска мисао* и др.

ВЛАДИМИР Б. ЦВЕТКОВИЋ (Ниш, 1970). Филозоф и независни истраживач. На Департману за културу и друштво Универзитета у Орхусу у Данској спорадично држи курсеве из Православног богословља и учествује у пројектима универзитетског Центра за студије антике и хришћанства (Centre for the Study of Antiquity and Christianity).

Дипломирао филозофију на ФФ БУ (1997). Магистарске студије из теологије завршио (2002) на Универзитету у Дарму (University of Durham, Енглеска). Докторирао (2007) на ФФ БУ с тезом о времену код Светог Григорија Ниског и Светог Максима Исповедника. Претходно је радио на Универзитетима у Нишу, Ослу и Светом Андреју (St. Andrews) у Шкотској. Аутор је радова из области грчке и латинске патристике, античке и средњовековне филозофије, српске традиције и савременог правословног богословља. Поред великог броја радова објављених на енглеском и српском, радови су му превођени и на француски, грчки, бугарски, румунски и грузијски језик. Од важнијих радова су поглавља о Светом Августину у *The Oxford Guide to the Historical Reception of Augustine* (Oxford 2013) и *Augustine Beyond the Book: Intermediality, Transmediality and Reception* (Leiden, Netherlands 2012), Светом Григорију Ниском у: *Gregory of Nyssa: The Minor Treatises on Trinitarian Theology and Apollinarism* (Leiden, Netherlands 2010) и српској традицији у: *The Orthodox Christian World* (London, UK 2012).

ВЕЛИБОР ЦОМИЋ (Краљево, 1969). Доктор правних наука. Протојереј-ставрофор у Митрополији Црногорско-приморској у Подгорици.

Дипломирао 2002. на ПФ УП (привремено седиште у Косовској Митровици), магистрирао на ПФ УПА у Новом Саду (2006). Докторску дисертацију „Правни положај традиционалних цркава и верских заједница у Републици Србији и Републици Црној Гори“ одбранио на ПФ УК (2012). Секретар је Комисије Светог Архијерејског Сабора СПЦ за ревизију Устава СПЦ, координатор Правног савета Митрополије Црногорско-приморске и црквено-судски тужилац (од 2010). Члан ЛБО МС. Учествовао је на више домаћих и међународних научних скупова.

Говори енглески и служи се грчким језиком. Објавио је више књига и научних радова из историје СПЦ, канонског и државно-црквеног права – област односа државе са црквама и верским заједницама итд. Радове објављивао у периодичним публикацијама: *Правна ријеч*, *Зборник Правној факултету* (И. Сарајево), *Црквене студије*, *Гласник љубави*, *Православно дело*, *Светишора*.

Важнији радови: *Усташки злочини над српским светишеницима*, Подгорица 1994; *Голубица митрополија црногорско-приморској Јоаникија: (1941–1945.)*, Цетиње 1996 (прир.); *Епископ Атанасије, Расијена Херцеговина*, писма, Краљево 1997 (прир.); *Мучеништво српској патријарха*, Краљево 1997; *Рањена Србија*, Требиње 1999; *Мир Божји – Христос се роди*, Требиње 2000 (прир.); *Срећна крсна слава домаћине*, Требиње 2000 (прир.); *Печаш вечне срамоше*, Андријевица 2000; *Сирачање Србске Цркве од комунизма*, књ. I–III, Цетиње 2003; *Православље у Црној Гори*, Цетиње 2006 (коаутор); *Историја иконописа од VI до XX века*, Подгорица–Београд, 2007 (прир.); *Мемоари: митрополијски скојски Јосиф*, Цетиње 2008 (прир.); *Српска црква, Љошић и љошићевци*, Београд 2009; *Свети владица Николај и Уба*, Подгорица 2009; *Митрополијски Иринеј – Раге Неимар слободни српства: 1914–1999*, Чикаго 2010. (прир. с Ј. Тодоровићем).

СКРАЋЕНИЦЕ

БУ	Београдски универзитет	ПМФ	Природно-математички факултет
ГДВ	Географско друштво Војводине	ПФ	Правни факултет
ГФ	Географски факултет	СБР	<i>Српски биографски речник</i>
ЕАР	Европска агенција за реконструкцију	СГД	Српско географско друштво
ЗМСДН	<i>Зборник МС за друштвене науке</i>	СЛД	Српско лекарско друштво
ИЕС	Институт за европске студије (Београд)	СПЦ	Српска православна црква
ИЈЗ	Институт за јавно здравље	СтФ	Стоматолошки факултет
ЛБО	Лексикографско-библиографско Одељење МС	ТФ	Технички факултет
МНТ	Министарство науке и технологије	УЕДУ	Универзитет ЕДУКОНС
МПН	Министарство просвете и науке	УК	Универзитет у Крагујевцу
МС	Матица српска	УНС	Универзитет у Новом Саду
МТУ	Мегатренд универзитет	УП	Универзитет у Приштини
МФ	Медицински факултет	УПА	Универзитет Привредна академија
НБС	Народна библиотека Србије	ФАБУС	Факултет за услужни бизнис
		ФБ	Факултет безбедности
		ФПЕ	Факултет пословне економије.
		ФПН	Факултет политичких наука
		ФФ	Филозофски факултет

РЕЦЕНЗЕНТИ ЗБОРНИКА МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ У 2012. ГОДИНИ

- Проф. др Часлав Оцић, дописни члан САНУ, Београд
Др Драго Његован, виши научни сарадник, музејски саветник, Музеј Војводине,
Нови Сад
- Проф. др Јована Милутиновић, ванредни професор, Одсек за педагогију, Филозофски факултет, УНС, Нови Сад
- Доц. др Татјана Лукић, ванредни професор, Правни факултет, БУ, Београд
- Проф. др Светлана Костовић, ванредни професор, УНС, Нови Сад
- Проф. др Радован Грандић, редовни професор, Одсек за педагогију, Филозофски факултет, УНС, Нови Сад
- Проф. др Гордана Благојевић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
- Проф. др Милош Марјановић, редовни професор, Правни факултет, УНС, Нови Сад
- Проф. др Душан Николић, редовни професор, Правни факултет, УНС, Нови Сад
- Проф. др Рајко Буквић, економиста, проф. Универзитета, научни саветник, Београд
- Проф. др Милован Митровић, редовни професор, Правни факултет, БУ, Београд
- Проф. др Ђорђе Игњатовић, редовни професор, Правни факултет, БУ, Београд
- Проф. др Бошко Бојовић, историчар, филолог, социолог, научни саветник у Балканолошком институту САНУ, Београд
- Проф. др Бранислав Ђурђевић, редовни професор, Департман за географију, Природно-математички факултет, УНС, Нови Сад

МАТИЦА СРПСКА

**ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излагањем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње
Годишња претплата износи **900,00** динара (4 свеске), за иностранство **20,00 €**,
за чланове Матице српске **450,00** динара (**10,00 €**).

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (**5,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за друштвене науке*

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **295–1234397–90** (Српска банка), са назнаком „за Зборник МСДН“. Доставом ове наруџбенице, потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615–798; 420–199/лок. 117; 062–8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1,

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsdn@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс: 021 528 901

MATICA SRPСКА

HQ: 1 Matica Srpska street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

E-mail: ms@maticasrpska.org.rs • www.maticasrpska.org.rs

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Излази четири пута годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420-199, 6615-798
Quarterly for Social Sciences published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, ul. Matice srpske 1
Phone: (00381) 21 420-199
(00381) 21 6615-798
e-mail:
vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsd @maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборник Матице српске за друштвене науке* закључила је
142 (1/2013) свеску 8. фебруара 2013.
За издавача: доц. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектор: Вера Василић
Коректор: Владимир М. Николић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Преводилац резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић
Штампање завршено априла 2013. године

Компјутерски слог: Слађана Новаковић, S&N book, Ср. Каменица
Штампа: БУДУЋНОСТ, Нови Сад
Тираж: 400

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке /
главни и одговорни уредник Часлав Оцић ; 1984, св.
76–. – Нови Сад : Одељење за друштвене науке,
1984–, – 24 cm

Четири пута годишње. – Резимеи на енг. језику. – На-
ставак публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог Зборника омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије